МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Монографія

ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Харків
2023

УДК 343.98
С 89

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ:

Сергій Тюлєнєв – директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, кандидат економічних наук *(вступ, розд. 1, пп. 1.1–1.3 висновків)*;

Ганна Спіцина – перша заступниця директора Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, докторка юридичних наук, професорка *(розділ 3, пп. 3.1.–3.5 висновків)*;

Елла Сімакова-Єфремян – заступниця директора з наукової роботи Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, докторка юридичних наук, професорка, заслужена діячка науки і техніки України *(розд. 4, пп. 4.1–4.5 висновків)*;

Ірина Петрова – головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, докторка юридичних наук, професорка *(розд. 2, пп. 2.1–2.3 висновків; підрозд. 5.1 та 5.6; висновки);*

Вадим Хопа – провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, кандидат юридичних наук, старший дослідник *(підрозд. 5.2, 5.4 та 5.6; висновки)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Гусєва Влада – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ;

Шаренко Світлана – докторка юридичних наук, доцентка, голова Київського районного суду м. Харкова;

Матвєєва Анастасія – кандидатка юридичних наук, старша наукова співробітниця, доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Федосенко Наталія – кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри права Національного аерокосмічного університету імені М. Е. Жуковського «ХАІ»

С 89

Судові експертизи у цивільному та господарському провадженні : теорія та практика : монографія / Тюлєнєв С. А., Спіцина Г. О., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін. – Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. – 388 с.

ISBN 978-617-8123-07-9

У монографії розглянуто теоретичні, процесуальні та методичні питання судової експертизи у цивільному та господарському провадженні. Висвітлено роль судового експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності. Поданий матеріал адаптовано до вимог сучасного законодавства.

Для судових експертів, осіб, що мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта; викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти, суддів та інших фахівців, які інтересуються питаннями судової експертизи у цивільному та господарському процесі.

УДК 343.98

ISBN 978-617-8123-07-9

© Тюлєнєв С. А., Спіцина Г. О., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін., 2023
© Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023

ЗМІСТ

Перелік скорочень 5

Вступ 6

Розділ 1.
Загальна характеристика цивільного процесуального та господарського процесуального права

1.1. Цивільне та господарське право як регулятор суспільних відносин.... 8
1.2. Поняття, особливості та структура цивільного та господарського процесу 20
1.3. Принципи господарського та цивільного судочинства 39

Розділ 2.
Поняття, **форми**, **межі та підстави застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні**

2.1. Поняття спеціальних знань, межі та підстави їх застосування у цивільному та господарському процесах 56
2.2. Процесуальні та непроцесуальні форми застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі 68
2.3. Судова експертиза, як окрема форма використання спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні 85

Розділ 3.
Правове регулювання використання судової експертизи у цивільному та господарському провадженні

3.1. Інститут судової експертизи в системі доказового права 98
3.2. Суб'єкти та порядок призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні 122
3.3. Структура ухвали суду про призначення судової експертизи у цивільному та господарському провадженні 145
3.4. Формулювання предмета та об'єкта судової експертизи під час її призначення 155
3.5. Процесуальні та організаційні засади проведення судової експертизи у цивільному та господарському провадженні 181

Розділ 4.
Судовий експерт у цивільному та господарському провадженні

4.1. Експерт як суб'єкт спеціальних знань у судовому провадженні 205
4.2. Правовий статус експерта у цивільному та господарському провадженні 220
4.3. Розмежування статусу експерта та спеціаліста у цивільному та господарському провадженні 239
4.4. Характеристика суб'єктів комплексних судово-експертних досліджень 246
4.5. Процесуальні питання щодо призначення та проведення комплексних судових експертиз у цивільному та господарському провадженні 263

Розділ 5.
Висновок експерта як джерело доказів у цивільному та господарському судовому провадженні

5.1. Правова природа висновку експерта 275
5.2. Теоретичні засади класифікації висновків експерта 292
5.3. Структура висновку експерта 304
5.4. Дослідження та оцінювання висновку експерта судом 320
5.5. Процесуальні основи відмови експерта від надання висновку 334
5.6. Окремі аспекти оскарження висновку експерта в суді 346

Висновки 356

Перелік джерел посилання 366

Перелік скорочень

ВС – Верховний Суд України
ГК – Господарський кодекс України
ГПК – Господарський процесуальний кодекс України
ДТП – дорожньо-транспортна пригода
ЗУ – Закон України
КК – Кримінальний кодекс України
КТЗ – колісний транспортний засіб
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
НДІ – науково-дослідний інститут
НДІСЕ – науково-дослідний інститут судових експертиз
СЕД – судово-експертна діяльність
СЕУ – судово-експертна установа
ТЗ – транспортний засіб
ХНДІСЕ – Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України
ЦК – Цивільний кодекс України
ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

Вступ

У цивільному та господарському провадженні судова експертиза є основною формою застосування спеціальних знань і використання сучасних науково-технічних досягнень при розгляді цивільних справ і вирішенні господарських спорів, що дозволяє значно розширити пізнавальні можливості кожного судового розгляду справ і встановити усі значущі обставини.

На підставі спеціальних знань і навичок судові експерти допомагають у встановлені істини під час провадження й розгляду цивільних та господарських справ, що слід визначити як загальне завдання судової експертизи у цивільному та господарському судочинстві. Це обумовлено тим, що в процес судочинства постійно залучаються нові види об'єктів, які несуть інформацію про цивільні справи та господарські спори, а також потребою удосконалення діючих та появою нових судово-експертних методів і методик у сучасних галузях наукового знання. Кожна судова експертиза, поряд із загальним завданням, обумовлюється чітким визначенням предмета та можливостей експертизи, ретельною підготовкою об'єктів для спеціального дослідження, науковою обґрунтованістю вибору експерта й експертної установи, всебічною оцінкою висновку експерта та його залучення для встановлення істини у цивільних справах та господарських спорах.

У цілому, актуальність даної монографії визначається зростанням інтересів фізичних та юридичних осіб у різних сферах цивільно-правових чи господарсько-правових відносин. Це тягне за собою збільшення кількості цивільних справ та господарських спорів, вирішення яких вимагає застосування спеціальних знань, у тому числі, комплексного наукового дослідження з питань правого забезпечення судово-експертної діяльності в цивільному та господарському провадженні. Існування прогалин у процесуальному законодавстві щодо підготовки та призначення судових експертиз, процесуального статусу судового експерта та регламентації його участі у цивільному та господарському процесі, визначення доказової

сутності висновку експерта тощо підкреслюють необхідність і своєчасність розроблення даної теми.

Монографія є першим ґрунтовним дослідженням прогалин у цивільному та господарському процесуальному законодавстві щодо призначення та проведення судових експертиз, оцінки експертних висновків тощо.

Для судових експертів, які проводять експертизи у цивільних та господарських справах; для осіб (органів), що призначають ці експертизи (залучають експерта); для підвищення кваліфікації судових експертів та осіб, які бажають отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта; для викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів під час здійснення науково-дослідної та викладацької діяльності тощо.

Розділ 1.

Загальна характеристика цивільного процесуального та господарського процесуального права

1.1. **Цивільне та господарське право як регулятор суспільних відносин**

Суспільні відносини як об'єкт дослідження завжди у центрі уваги представників суспільних наук, особливо фахівців у галузі юриспруденції. Це пов'язано із тим, що саме нормам права належить визначальна роль у «регламентуванні» провідних суспільних відносин у сфері політики, економіки, культури тощо. Вони здійснюють свій безпосередній вплив на такі відносини шляхом правового регулювання (від лат. *regulare* – впорядковувати) із використанням сукупності різноманітних форм і засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин. Такий вплив здійснюються в інтересах всього суспільства або певного колективу чи особистості з метою підпорядкування поведінки окремих суб'єктів встановленому в суспільстві правопорядку[1].

Серед подібних «регуляторів» суспільних відносин значне місце посідають цивільне та господарське право. Цивільне право – одна з найдавніших галузей права, історія якого тісно пов'язана з існуванням Римської держави. Ще давньоримський юрист Ульпіан визначав приватне право як таке, що стосується користі держави,

[1] Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

а приватне – користі окремих осіб[1]. Саме ця концепція розподілу права за матеріальним інтересом спостерігається у правових системах багатьох країн світу, однак, варто пам'ятати про те, що в сучасних умовах приватне та публічне право іноді взаємодіють і виступають як єдине ціле. Тут слушним може бути зауваження стосовно того, що поділ права на приватне й публічне тільки за критерієм інтересу (матеріальний критерій) у сучасних умовах можливий, але навряд чи універсальний. Наприклад, коли на юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюються положення Цивільного кодексу України (*далі* – ЦК) (ст. 82), коли йдеться про публічний договір (ст. 633 ЦК), договір приєднання (ст. 634 ЦК) тощо, не можна чітко визначити, чий інтерес має перевагу – приватний чи публічний. У зв'язку із цим науковці вказують, що доцільнішим було б визнати, що критерієм розподілу, перш за все, є формальний критерій, а саме: спосіб побудови та регулювання юридичних відносин, який властивий системі приватного та публічного права[2].

Традиційно публічне право представлено такими галузями як: конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, фінансове право, бюджетне право, митне право, екологічне право; а приватне – цивільне право, сімейне право, господарське право, трудове право, житлове право, земельне право. При цьому пам'ятати про те, що в сучасних умовах чіткої демаркаційної лінії приватного та публічного права не існує.

У приватному (цивільному) праві застосовуються суто публічні інститути, наприклад, державна реєстрація юридичних осіб, обмеження права власності, публічний договір, договір приєднання тощо. Це пояснюється існуванням особливостей деяких об'єктів права власності, наприклад: земельних ділянок; необхідністю

---

[1] Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.

[2] Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. С. 656.

захисту економічно слабшої сторони; обмеженням виникнення та діяльності монополій тощо. Навпаки, у публічному праві можна знайти приклади регулювання відносин на загальних засадах цивільного права. Так, публічні юридичні особи діють у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин, тобто на власний розсуд, реалізуючи свої права на засадах свободи договору, свободи підприємницької діяльності, якщо інше не встановлено законом[1].

Цивільне право науковці пропонують розуміти як галузь права, яка включає в себе норми права, що регулюють майнові та особисті немайнові правові суспільні відносини між рівноправними суб'єктами права – фізичними та юридичними особами, територіальними громадами, державами та іншими суб'єктами публічного права. Предметом цивільного права вони визначають майнові та особисті немайнові відносини, а саме «цивільні відносини», засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників[2]. З огляду на це, виокремлено такі ознаки цивільного права як галузі права:

– правова рівність учасників цивільних правовідносин. Цивільне право регулює рівносторонні відносини між рівними, юридично непідпорядкованими суб'єктами;

– визначеність інтересів учасників. Норми цивільного права спрямовані на регулювання відносин, у яких суб'єкти задовольняють приватний (особистий, недержавний) інтерес;

– за своїм призначенням цивільне право визначає сферу свободи індивіда й створено для її реалізації;

– вільне волевиявлення учасників. Суб'єкти самостійно здійснюють волевиявлення. Це означає, що приватно-правові відносини можуть регулюватися, і відповідні права та обов'язки сторін можуть встановлюватися декількома суб'єктами за їх власною ініціативою. При цьому застосовується договірна форма встановлення суб'єктивних прав і обов'язків;

---

[1] Там само.

[2] Там само.

– диспозитивний метод регулювання цивільних правовідносин. Це означає наявність координаційних засобів впливу, придатних для регулювання горизонтальних відносин між юридично рівними особами. Таким засобом виступає дозвіл, тобто надання суб'єктам права можливості діяти на власний розсуд та обирати певний варіант поведінки з метою задоволення своїх прав, свобод та інтересів (дозволено все, що прямо не заборонено законом);

– визначений характер цивільних правовідносин. Відносини між суб'єктами приватного права мають як майновий, так і немайновий, особистий характер[1].

Майнові відносини – це суспільні відносини з приводу належності, використання чи переходу нерухомого і рухомого майна та інших матеріальних благ від одного суб'єкта до іншого[2]. Відомий учений-цивіліст Р. А. Майданик зазначав, що майнові відносини – це відносини з приводу належності (присвоєння) або використання майна – матеріальних і нематеріальних благ (речей тощо), які мають економічну форму товару[3].

Науковцями зауважується, що майнові відносини мають вартісний (економічний) характер і бувають трьох видів:

– відносини власності (виражають суспільний розподіл матеріальних благ, де є власник, який наділений правом володіти, користуватися й розпоряджатися належним йому майном);

– відносини товарообігу (ці відносини часто називають товарно-грошовими, оскільки вони виникають на основі товарного виробництва і відображають рух товарів від виробника або посередника до споживача, а також добровільний, опосередкований вартістю перехід матеріальних благ від одних суб´єктів до інших);

---

[1] Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2011. 250–251 с.

[2] Мазур О. С. Цивільне право України : навч. пос. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. С. 5–6.

[3] Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. С. 185

– відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності (патентне право, авторське право та суміжні права тощо)[1].

Поряд із цим вони також підкреслюють, що сутність особистих немайнових відносин полягає у тому, що вони є проявом наявних у фізичних осіб прав на життя, захист честі та гідності, ділової репутації фізичних осіб і юридичних осіб, охорона інтересів громадян, зображених у творах образотворчого мистецтва, немайнових інтересів авторів щоденників, записок і листів[2].

Поряд із цивільним правом існує господарське право, під яким зазвичай розуміють систему правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності, пов'язаної із виготовленням та реалізацією продукції, виконанням робіт та наданням послуг для задоволення суспільних потреб та потреб окремих споживачів. Нормативною основою господарського права виступає господарське законодавство[3]. Під цим визначенням розуміють сукупність нормативно-правових актів і правових норм, які регулюють відносини щодо безпосереднього здійснення господарської діяльності та управління такою діяльністю. Учений О. М. Вінник виділяє такі характерні ознаки господарського законодавства:

– значна розгалуженість і присутність великої кількості нормативно-правових актів: для цього є причини: об'єктивні (динамізм і складність господарського життя і, відповідно, його правового регулювання) та суб'єктивні (недостатня увага до упорядкування господарського законодавства та численні експерименти у сфері економіки, кожен з яких потребує спеціального правового забезпечення);

– перевага в господарському законодавстві комплексних нормативно-правових актів, які містять норми різних галузей права (господарського, цивільного, фінансового, трудового тощо) та

---

[1] Мазур О. С. Вказана праця. С. 7.

[2] Там само.

[3] Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 1., 1998. С. 621.

приурочені до одного предмета правового регулювання – страхування (Закон України «Про страхування»), інвестування (Закон «Про інвестиційну діяльність»), господарських товариств (Закон України «Про господарські товариства») тощо;

– кодифікованість господарського законодавства, єдиним стрижнем якого є прийнятий 16 січня 2003 р. Господарський кодекс України (*далі* – ГК);

– наявність у господарському законодавстві значної кількості нормативних актів обмеженої сфери дії – відомчих, регіональних, локальних[1].

Відповідно до ч. 1 ст. 3 ГК, господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність[2]. Беручи до уваги наведене визначення, науковцями виділено такі ознаки господарської діяльності як:

– особливий суб'єктний склад (господарську діяльність здійснюють суб'єкти господарювання);

– особлива сфера здійснення господарської діяльності – сфера суспільного виробництва;

– вартісний характер результатів господарської діяльності, що мають цінову визначеність[3].

Таким чином, господарська діяльність розглядається як суспільно-корисна діяльність членів суспільства, їх спілок (об'єднань)

---

[1] Вінник О. М. Господарське право : навч. посіб. 2-ге вид., змін. та доп. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 766.

[2] Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436–IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[3] Перунова О. М., Селезень С. В. Підприємницьке (господарське) законодавство : конспект лекцій. Харків : ХНАДУ, 2009. URL: https://buklib.net/books/37827 (дата звернення: 21.11.2023).

щодо виготовлення продукції, надання послуг, виконання робіт[1] і має характерні ознаки:

– полягає у виробництві продукції, виконанні робіт, наданні послуг не для власних потреб виробника, а для задоволення потреб інших осіб (сфера суспільного виробництва);

– виконується на професійних засадах;

– результати такої діяльності мають вартісний характер оскільки реалізуються за плату, тобто функціонують як товар;

– ця діяльність поєднує як приватні інтереси виробника, так і публічні інтереси (держави, суспільства, значних прошарків населення тощо).

Господарська діяльність (господарювання) здійснюється на загальних принципах, перелік яких встановлено в ст. 6 ГК. До них належать:

– забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;

– свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;

– вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України;

– обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємництві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;

– захист національного товаровиробника;

– заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини[2].

Залежно від мети, способу організації та здійснення господарської діяльності ч. 2 ст. 3 ГК виділяє два її види –

---

[1] Вінник О. М. Господарське право : курс лекц. Київ : Атіка, 2004. С. 624.

[2] Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436–IV (зі змін. та допов.).

господарську комерційну діяльність і некомерційну господарську діяльність. Господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти такої діяльності (підприємництва) є підприємцями. Господарська діяльність може здійснюватись і без мети одержання прибутку (некомерційна господарська діяльність)[1].

Розмежування предметів цивільного та господарського права завжди викликає безліч дискусій серед учених різних галузей знань оскільки вони у значній мірі є правовим виразом відносин суто економічного характеру, що породжує питання пріоритетності регулювання таких відносин нормами тієї чи іншої галузі права. Наприклад, споживання виробленого продукту (невиробниче споживання здійснюється у межах цивільного права, регулювання якого спрямоване на задоволення майнових, особистих немайнових інтересів поза власне виробничої діяльності). У реальному житті споживання і регулювання, яке його обслуговує щодо придбання громадянами товарів, робіт і послуг, відірвані від безпосередніх відтворювальних процесів, є самостійною сферою, в яку переміщуються результати виробництва. Сам же процес задоволення потреб громадян має особливий зміст і відповідно специфічне регулювання. У цьому сенсі господарський обіг як сукупність всіх актів діяльності в процесі виробництва, розподілу, обміну є самостійною сферою, в якій взаємодіють виробники[2].

У вітчизняній юридичній доктрині існують три концепції розмежування предметів цивільного та господарського права. Прихильники першої (С. М. Братусь, Р. О. Халфіна, Г. К. Матвеєв, Я. М. Шевченко, А. С. Довгерт та ін.) стверджують, що ніякого господарського права як самостійної галузі права не існує, адже

[1] Там само.

[2] Романенко М. М. Місце права господарського відання в системі речових прав // Актуальні питання сучасної науки і права : зб. матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф. студентів (20 квітня 2018 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми : Видавничий дім «Ельдорадо», 2018. С. 114–116.

суспільні відносини, які складають предмет цієї галузі, нічим принципово не відрізняються від предмету цивільного права. Прихильники другої стверджують (В. В. Лаптєв, В. К. Мамутов, І. Г. Побірченко та ін.), що господарське право є самостійною галуззю права оскільки має певну специфіку, пов'язану зі суб'єктним складом та змістом. Прихильники третьої упевнені (Ю. К. Толстой, О. А Пушкін, С. С. Алексеев), що господарське право є комплексною галуззю права, адже воно поєднує в собі норми різних основних галузей права, що пристосовані до регулювання комплексного виду суспільно-економічних відносин – господарської діяльності[1].

Необхідно зазначити, що третя концепція більшістю науковців вважається такою, що найбільш точно відображає життєві реалії. Зокрема, у зарубіжних країнах існування господарського права як самостійної галузі права взагалі не ставиться під сумнів. Наприклад, Основний закон Федеративної Республіки Німеччини у п. 11 ст. 74 це офіційно визнає, розуміючи під господарським правом (*das Recht der Wirtschaft*) все те, що пов'язано з гірничою справою, промисловістю, енергетикою, ремеслами, промислами, торгівлею та банківською і біржовою справою, приватним страхуванням[2]. У країнах англо-американської правової системи господарське право знаходить свій вираз у таких інститутах та підгалузях як: патентування, ліцензування, промислове право, корпоративне право тощо.

Також слід додати, що дискусія про галузеву належність відносин, що виникають у сфері господарювання, ще продовжується. На думку Р. С. Мельника, це пов'язано з радянською ідеологічною спадщиною, адже багато з тих правових концепцій, які з «успіхом» продовжують жити в українській правовій науці, були розроблені на ниві заперечення існування правової державності, неможливості визнання приватної особи незалежним від держави суб'єктом права тощо. У зв'язку з цим виникає майже риторичне запитання: так

---

[1] Петров Є. В. До дискусії про правову природу господарського права. *Університетські наукові записки*, 2013. №1 (45). С. 188–189.

[2] Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_07-245138 (дата звернення: 215.11.2023).

невже ці теорії та концепції можуть знайти місце у правовій теорії країни, яка оголосила себе демократичною, правовою та соціальною державою? Безумовно, що ні, а тому пошук відповіді на питання про правову природу господарського права повинен бути здійсненний, так би мовити, з позиції чистого аркушу, без спроб обґрунтування тієї або іншої точки зору з посиланням на праці радянських учених-правознавців, значна частина з яких працювала виключно в межах, дозволених керівними роз'ясненнями комуністичної партії СРСР[1].

Окремо варто підкреслити стрімкий розвиток у сфері економіки, що призводить до появи нових відносин, які потребують комплексного правового регулювання (наприклад, відносини у сфері корпоративного права). У цьому сенсі правники стикаються з черговими викликами, на які необхідно давати обґрунтовані та стратегічні відповіді, які закладають основи становлення в Україні таких ґрунтовних підходів, що відповідають динаміці суспільних відносин та одночасно мають гнучкість до сприйняття економічних та соціальних реалій.

У контексті динамічного розвитку господарських відносин науковці виокремлюють ряд питань, які не можна розглядати у рамках протистояння окремих правових шкіл господарників та цивілістів, чи зводити до обмеженого у зародку аналізу співвідношення ст. 1 ЦК та ст. 1 ГК, адже кінцеве завдання полягає не у тому, щоб скасувати ГК чи домогтися поетапного вихолощення сутності господарського права. У протилежному разі наука стикається з проблемою заперечення природного розвитку речей, упорядкованого ще з часів появи права як такого. Проте, ними підкреслюється, що важко заперечувати доведену істину про те, що право є регулятором суспільних відносин, відтак воно у своїй природі обумовлене потребами людини, суспільства, видозмінюється відповідно до потреб людства. Це вказує на об'єктивну обумовленість належного правового регулювання у тій чи іншій

[1] Мельник Р. С. Деякі нариси з історії формування наукових поглядів на систему вітчизняного права. *Право і безпека*. 2010. №9 3 (35). С. 60–65.

сфері, в тому числі й у сфері господарювання, робить його залежним від середовища[1].

За таких обставин і через практичну неможливість не можна викорінити майнові відносини із сімейного, земельного, екологічного та інших галузей права та штучно підвести їх під предмет регулювання цивільного права чи кодифікувати у єдиному Цивільному кодексі (хоча й сімейне право, до прикладу, цивілістами суперечливо розглядається як підгалузь цивільного права). Крім того, наведеним вище галузям права притаманна своя специфіка, а господарському праву, окрім того, властива єдина стержнева основа – відносини у сфері організації та здійснення господарської діяльності. При цьому найважливіше – усвідомлювати мету і, разом з цим, не порушувати основні постулати, згідно з якими не закон визначає право, а навпаки, – тому і наукові обґрунтування необхідно викладати на основі права. Аналіз законодавства у цьому значенні виконує надзвичайно важливу, але допоміжну роль.

Зауважимо, що система норм, які регулюють один і той самий вид суспільних відносин, де б вони не виникали, є галуззю права. Розглядаючи питання про самостійність галузі права, слід підкреслити, що остання є невід'ємною складовою частиною (структурним елементом) системи права та у зв'язку з цим виконує основну функцію права й регулює суспільні відносини в умовно відокремленому сегменті взаємин. У зв'язку з цим, у літературі слушно наголошується тільки на відносній самостійності галузі права. Системі права властиві ознаки, які в подальшому знаходять відображення у взаємодії галузей, інститутів і норм. Дослідниками теорії держави та права вказуються такі: єдність та узгодженість її складових, розподіл на взаємопов'язані галузі та інститути, об'єктивність побудови, ієрархічність, несуперечність[2].

У чистому вигляді та поза зв'язком з іншими елементами системи права будь-яка її галузь перебувати не може. Вбачається

---

[1] Карчевський К. А. Предмет, метод та поняття господарського (підприємницького права) : *Право і безпека*. 2009. № 92. С. 151–155.

[2] Батрин С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання. *Юридична Україна*, 2010. № 91. С. 92–96.

неправомірною спроба перетворити галузі права на замкнені, ізольовані, самокеровані системи, оскільки таке суперечить об'єктивній необхідності постійного розширення міжгалузевих зв'язків, що є процесом обумовленим. Не можна не погодитися із тим, що замкнена галузь не показує усіх якостей і функцій, які виявляються у єдиній правовій системі у взаємозалежності. Таким чином, ізольоване існування окремої галузі не тільки перешкоджає розвитку суспільства, а й заперечує діалектичні закони природи розвитку речей[1]. Поділ системи права на галузі є обумовленим, оскільки:

– має об'єктивний характер;

– здійснюється з метою досягнення зручності у науковому дослідженні;

– дозволяє розглядати окремі групи суспільних відносин умовно ізольовано з метою визначення сутнісних характеристик таких відносин;

– синтезує отримані результати з усіма іншими елементами системи права.

Як висновок слід підкреслити, що цивільне та господарське право відрізняються предметами свого регулювання, незважаючи на те, що їх об'єднує функція регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення економічної діяльності. Окремі норми ЦК і ГК, що регулюють цивільні та господарські відносини потребують суттєвої та комплексної переробки з метою чіткого розмежування цивільних та господарських відносин. Це допоможе мінімізувати або навіть усунути такі негативні явища як колізії, прогалини, дублювання норм права, які у сукупності є перешкодами на шляху розвитку національної економіки та поступової інтеграції нашої держави у глобальний економічний простір.

[1] Там само.

1.2. **Поняття, особливості та структура цивільного та господарського процесу**

Конституцією України гарантується право на звернення до суду для захисту порушених прав та свобод (ст. 55), а ст. 124 Конституції України передбачає, що права та свободи людини і громадянина захищаються виключно судом[1]. Це означає, що у випадку порушення прав і свобод людини і громадянина, створенні перешкод для їх реалізації, або якщо мають місце випадки ущемлення прав, звернення за захистом до суду – є ефективним інструментарієм для відновлення справедливості.

Реалізація права на звернення до суду, передбачена відповідними нормами процесуального законодавства, зокрема, Цивільним процесуальним кодексом України (*далі* – ЦПК) та Господарським процесуальним кодексом України (*далі* – ГПК). У цьому підрозділі пропонуємо зосередитись на дослідженні поняття цивільного та господарського процесу, особливостях та структурі цивільного та господарського судочинства й судоустрою.

Так, відповідно до ст. 2 ЦПК завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави[2]. Для відправлення правосуддя у цивільному судочинстві передбачена система судових проваджень, а саме позовне, наказне та окреме, провадження у справі до судового розгляду. У той же час, так звана інстанційна система судоустрою структурована таким чином:

– суди першої інстанції (окружні загальні суди);

---

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

– суди другої інстанції (апеляційні загальні суди);
– суд третьої інстанції (Велика палата Верховного Суду)[1].

Інстанційна юрисдикція у цивільному процесі законодавчо закріплена у ЦПК. Відповідно до ст. 23 ЦПК усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених частинами другою та третьою цієї статті. Справи щодо оскарження рішень третейських судів, оспорювання рішень міжнародних комерційних арбітражів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів розглядаються апеляційними судами як судами першої інстанції за місцем розгляду справи третейським судом (за місцезнаходженням арбітражу)[2].

За правилами ст. 24 ЦПК апеляційні суди переглядають в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, які знаходяться у межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду). Верховний Суд переглядає в апеляційному порядку судові рішення апеляційних судів, ухвалені ними як судами першої інстанції[3]. У суді касаційної інстанції Верховний Суд переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій (ст. 25 ЦПК)[4].

Поряд із тим, ЦПК передбачає такі специфічні провадження цивільного судочинства, як перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами (гл. 3, ст. 423–429), провадження у справах про надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів (гл. 4, ст. 483–487), відновлення втраченого судового провадження (розд. X, ст. 488–495), провадження у справах за участю іноземних осіб (розд. X). Окрему

---

[1] Що вже змінила реформа правосуддя. Судова влада. URL: https://court.gov.ua/press/interview/441643/ (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[3] Там само.

[4] Там само.

увагу у ЦПК присвячено процесуальним питанням, які пов'язані із виконанням судових рішень у господарських справах (розд. V), судовому контролю за виконанням судових рішень (розд. VI) та ін[1].

Цивільне судочинство – це перш за все асиметрична система різних судових проваджень. Така асиметричність судових проваджень цивільного судочинства означає реальну диференціацію судових процедур, тобто певну гнучкість цивільного судочинства, адаптовану до здійснення завдань цивільного судочинства, а самі судові провадження як структурні компоненти цивільного процесу мають системоутворюючий та субстанціальний характер. Не випадково в теорії юридичного процесу звертається увага на концептуальність категорії «провадження цивільного процесу» і те, що судове провадження є базовою конструкцією юридичного процесу. У теоретичному плані юридичне провадження визначається як комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, які:

– становлять певну сукупність процесуальних правовідносин, що відрізняється наочною характеристикою і зв'язаністю з відповідними матеріальними правовідносинами;

– виникають у зв'язку з потребою встановлення, доведення, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних юридичної справи, яка розглядається;

– обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних процесуальних актах – документах[2].

Відповідно до ст. 19 ЦПК суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Також суди розглядають у порядку цивільного судочинства вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або

[1] Там само.

[2] Теория юридического процесса / Под общ. ред. Горшенева В. М., Харьков : Вища школа, 1985. С. 71–91.

майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами[1].

За загальноприйнятою думкою учених-процесуалістів, цивільний процес, можна розглядати, як діяльність суду зі здійснення правосуддя, яка складається з розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних справ; або як діяльність осіб, які беруть участь у справі, і сукупність цивільних процесуальних правовідносин між судом і заінтересованими особами та органами держави, що беруть участь у справі[2].

Відповідно до ст. 4 ЦПК кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів[3].

Отже, за правилами передбаченими ч. 2 ст. 19 ЦПК, цивільне судочинство здійснюється у порядку:

1) позовного провадження (загального або спрощеного);

2) наказного провадження;

3) окремого провадження[4].

Повністю погоджуємось із думкою В. В. Комарова про те, що позовне провадження, хоча формально і є одним зі структурних компонентів цивільного судочинства, на відміну від інших, є фундаментальним провадженням, яке віддзеркалює сутність, власне, цивільного судочинства та правосуддя в цивільних справах. У позовному провадженні відбивається морфологічна структура цивільного судочинства в цілому, як форми захисту та процесуальної форми, оскільки воно характеризує родову ознаку цивільного судочинства як процедури з розгляду спорів у сфері приватних правовідносин. Крім того, правила позовного провадження в юридико-технічному відношенні визначаються як загальні правила

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[2] Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків, 2011. С. 117.

[3] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[4] Там само.

цивільного судочинства, які тією чи іншою мірою застосовуються при розгляді справ у різних провадженнях цивільного судочинства[1].

Так, позовне провадження згідно з вимогами ЦПК поділяється на загальне позовне та спрощене позовне провадження.

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні.

У ст. 274 ЦПК зазначено:

1. У порядку спрощеного позовного провадження розглядаються справи:

1) малозначні справи;

2) що виникають з трудових відносин;

3) про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд.

2. У порядку спрощеного позовного провадження може бути розглянута будь-яка інша справа, віднесена до юрисдикції суду, за винятком справ, зазначених у частині четвертій цієї статті.

3. При вирішенні питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження суд враховує:

1) ціну позову;

2) значення справи для сторін;

3) обраний позивачем спосіб захисту;

4) категорію та складність справи;

5) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначити експертизу, викликати свідків тощо;

6) кількість сторін та інших учасників справи;

7) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес;

8) думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження.

---

[1] Комаров В. В. Гражданский процес в глобальном контексте. *Юридическая наука и образование*. Вып. 2, 2009. С. 113–118.

4. В порядку спрощеного позовного провадження не можуть бути розглянуті справи у спорах:

1) що виникають з сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу та поділ майна подружжя;

2) щодо спадкування;

3) щодо приватизації державного житлового фонду;

4) щодо визнання необґрунтованими активів та їх витребування відповідно до гл. 12 цього розділу;

5) в яких ціна позову перевищує двісті п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;

6) інші вимоги, об'єднані з вимогами у спорах, вказаних у пп. 1–5 цієї частини.

5. Суд відмовляє у розгляді справи за правилами спрощеного позовного провадження або постановляє ухвалу про розгляд справи за правилами загального позовного провадження, якщо після прийняття судом до розгляду заяви позивача про збільшення розміру позовних вимог або зміни предмета позову відповідна справа не може бути розглянута за правилами спрощеного позовного провадження[1].

Визначити позовне провадження можна як врегульовану нормами цивільного процесуального права діяльність суду з розгляду й вирішення спорів про права або охоронювані законом інтереси, що виникають із певних цивілістичних правовідносин. Знаковим для позовного провадження є:

1) спір про право як предмет судового розгляду; специфічний об'єкт судового захисту – суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес;

2) рівноправність суб'єктів спору й відсутність, як правило, між ними відносин влади та підпорядкування;

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

3) здійснення процесуальної діяльності у позовному провадженні з метою розгляду та вирішення спору про право у спосіб, передбачений законом.

Позовному провадженню притаманна і позовна форма як модельна, узагальнююча конструкція процедури позовного провадження. Для неї характерні такі ознаки, як наявність матеріально-правової вимоги, яка випливає із порушеного або оспорюваного права сторони і яке підлягає в силу закону розгляду в певному порядку, встановленому законом; наявність спору про суб'єктивне право; наявність двох сторін із протилежними інтересами, які наділені законом певними правомочностями щодо захисту своїх прав, свобод чи інтересів у суді[1].

Цілком логічно, що самоцінність позовної форми захисту завдяки названим вище ознакам виявляється в її універсалізмі. У результаті своїх, так би мовити, генеративних властивостей вона використовується як інструмент захисту в різних галузях матеріального і процесуального права і тим самим набуває конститутивного значення для формування галузей процесуального права (господарського судочинства, адміністративного судочинства, третейського судочинства)[2].

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо[3]. Це провадження, як і позовне, є автономною процедурою розгляду цивільних справ у суді першої інстанції; сконструйовано переважно не тільки як альтернативне позовному провадженню, а скоріш як таке, що виключає можливість для заінтересованих осіб звертатися

---

[1] Постанова Верховного Суду України від 16.05.2019 по цивільній справі № 757/29202/17-ц (провадження № 61–36783св18). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877411 (дата звернення: 14.01.2024).

[2] Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник /за ред. В. В. Комарова. Харків, 2011. С. 117.

[3] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

до суду з позовом за вимогами, які розглядаються у наказному провадженні. Тому позовне та наказне провадження цивільного судочинства мають взаємовиключний характер[1].

З теоретичної точки зору введення наказного провадження як самостійного провадження цивільного судочинства і як альтернативного позовному провадженню концептуально мало б засновуватися на певній симетрії цих проваджень з точки зору їх функціональної спрямованості та рівноваги гарантій відповідно до завдань цивільного судочинства. І тому, функціональні неузгодженості позовного та наказного проваджень цивільного судочинства стали підставою для дискусії щодо правосудних засад наказного провадження та природи судового наказу як акту, який ухвалює суд при розгляді справ наказного провадження[2]. Чинна конструкція наказного провадження, що побудована не на загальнодозвільному регулюванні альтернативної позовному провадженню процедури, яка врівноважує позовне та наказне провадження, а на протиставленні то виключенні позовного провадження, не може вважатися формою здійснення правосуддя у цивільних справах[3].

Окреме провадження призначене для розгляду справ про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для реалізації нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 7 ст. 19 ЦПК) [4].

Відповідно до ст. 293 ЦПК окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого

---

[1] Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Вказана праця.

[2] Комаров В. В., Тертишніков В. І., Баранкова В. В. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. проф. Комарова В. В. Харків : Харків юридичний, 2008. С. 289.

[3] Там само. С. 289.

[4] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. В порядку окремого провадження суд розглядає справи про:

– обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи;

– надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

– визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою;

– усиновлення;

– встановлення фактів, що мають юридичне значення;

– відновлення прав на втрачені цінні папери на пред'явника та векселі;

– передачу безхазяйної нерухомої речі у комунальну власність;

– визнання спадщини від померлого;

– надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку;

– примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу;

– розкриття банком інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб[1].

Незважаючи на законодавче визначення окремого провадження, воно так і не змогло вирішити питання відносно його місця в структурі цивільного процесу, співвідношення з позовним та наказним провадженнями. З'ясування природи цього провадження у системі цивільного судочинства є набагато складнішим, аніж у випадку позовного та наказного провадження.

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

Важливо підкреслити те, що ЦПК закріплює структуру цього виду судочинства та відводить провідну роль у здійсненні правосуддя саме позовному провадженню. Як такого, «цивільного процесу», у класичному розумінні, у наказному та окремому провадженні не здійснюється. Врешті-решт, під структурою цивільного судочинства слід розуміти сукупність форм судових проваджень – позовного, наказного та окремого.

Визначивши структуру цивільного процесу, маємо підстави перейти до дослідження структури та особливостей господарського процесу.

До господарського суду суб'єкт господарських правовідносин звертається в установленому господарським процесуальним кодексом порядку, який гарантується державою. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у господарському суді, до юрисдикції якого вона віднесена законом. Юридичні особи та фізичні особи–підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням[1].

Варто зазначити, що господарський процес слід розглядати не тільки як процесуальні дії суду щодо розгляду справи у господарському суді й пов'язаних із цим стадій господарського процесу та процесуальних дій суб'єктів господарського спору, але і тоді, коли норми господарського процесу діють поза межами діяльності господарського суду, коли сторони не будучи учасниками господарського процесу, користуються його нормами. Наприклад, під час досудового врегулювання господарського спору, оскільки застосовуючи заходи досудового врегулювання спору, його сторони

[1] Світличний О. П. Господарський процес : підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ : НУБіП України, 2018. С. 9.

в подальшому можуть і не бути безпосередньо учасниками господарського спору в суді[1].

Юрисдикція господарських судів поширюється на спори, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності, а також на інші справи, що визначені ГПК, зокрема ст. 20 ГПК передбачено, що:

1. **Господарські суди** розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених частиною другою цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, зокрема:

1) справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності, крім правочинів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем, а також у спорах щодо правочинів, укладених для забезпечення виконання зобов'язання, сторонами якого є юридичні особи та (або) фізичні особи – підприємці;

2) справи у спорах щодо приватизації майна, крім спорів про приватизацію державного житлового фонду;

3) справи у спорах, що виникають з корпоративних відносин, в тому числі у спорах між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи або між юридичною особою та її учасником (засновником, акціонером, членом), у тому числі учасником, який вибув, пов'язані зі створенням, діяльністю, управлінням або припиненням діяльності такої юридичної особи, крім трудових спорів;

4) справи у спорах, що виникають з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі, крім правочинів у сімейних та спадкових правовідносинах;

5) справи у спорах щодо фінансових інструментів, зокрема щодо цінних паперів, в тому числі пов'язані з правами на цінні папери та правами, що виникають з них, емісією, розміщенням, обігом та погашенням цінних паперів, обліком прав на цінні папери, зобов'язаннями за цінними паперами, крім боргових цінних паперів, власником яких є фізична особа, яка не є підприємцем, та векселів, що використовуються у податкових та митних правовідносинах;

[1] Там само. С 10.

6) справи у спорах щодо права власності чи іншого речового права на майно (рухоме та нерухоме, в тому числі землю), реєстрації або обліку прав на майно, яке (права на яке) є предметом спору, визнання недійсними актів, що порушують такі права, крім спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем, та спорів щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, а також справи у спорах щодо майна, що є предметом забезпечення виконання зобов'язання, сторонами якого є юридичні особи та (або) фізичні особи – підприємці;

7) справи у спорах, що виникають з відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції, в тому числі у спорах, пов'язаних з оскарженням рішень Антимонопольного комітету України, а також справи за заявами органів Антимонопольного комітету України з питань, віднесених законом до їх компетенції, крім спорів, які віднесені до юрисдикції Вищого суду з питань інтелектуальної власності;

8) справи про банкрутство та справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство, у тому числі справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також спорів про визнання недійсними правочинів за позовом контролюючого органу на виконання його повноважень, визначених Податковим кодексом України;

9) справи за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство;

10) справи у спорах щодо оскарження актів (рішень) суб'єктів господарювання та їх органів, посадових та службових осіб у сфері організації та здійснення господарської діяльності, крім актів (рішень) суб'єктів владних повноважень, прийнятих на виконання їхніх владних управлінських функцій, та спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем;

11) справи про оскарження рішень третейських судів та про видачу наказу на примусове виконання рішень третейських судів, утворених відповідно до ЗУ «Про третейські суди», якщо такі рішення ухвалені у спорах, зазначених у цій статті;

12) справи у спорах між юридичною особою та її посадовою особою (у тому числі посадовою особою, повноваження якої припинені) про відшкодування збитків, заподіяних юридичній особі діями (бездіяльністю) такої посадової особи, за позовом власника (власників), учасника (учасників), акціонера (акціонерів) такої юридичної особи, поданим в її інтересах;

13) вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, визнання недійсними актів, що порушують права на майно (майнові права), якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав чи спору, що виник з корпоративних відносин, якщо цей спір підлягає розгляду в господарському суді і переданий на його розгляд разом з такими вимогами;

14) справи у спорах про захист ділової репутації, крім спорів, стороною яких є фізична особа, яка не є підприємцем або самозайнятою особою;

15) інші справи у спорах між суб'єктами господарювання;

16) справи за заявами про видачу судового наказу, якщо заявником та боржником є юридична особа або фізична особа – підприємець;

17) справи, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів, укладених у рамках державно-приватного партнерства, у тому числі концесійних договорів, крім спорів, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства;

18) справи у спорах щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів власників облігацій, що виникають між адміністратором за випуском облігацій та емітентом облігацій та/або особами, які надають забезпечення за такими облігаціями;

19) справи у спорах щодо оскарження рішення зборів власників облігацій.

Терміни «особа, яка надає забезпечення», «збори власників облігацій» вживаються у ГПК у значенні, наведеному в Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

20) справи у спорах між організацією водокористувачів та її членом або власником (користувачем) земельної ділянки сільськогосподарського призначення, включеної до території обслуговування відповідної організації водокористувачів, щодо набуття чи припинення членства в такій організації водокористувачів, укладання, зміни, розірвання, виконання організацією водокористувачів договорів, додаткових угод та іншої документації, яка відповідно до умов договору є його невід'ємною частиною, умов надання послуг організацією водокористувачів, визнання недійсними правочинів, вчинених організацією водокористувачів, а також щодо визначення території обслуговування організації водокористувачів; справи у спорах між власниками меліоративних систем або мереж та водокористувачами щодо умов забору, доставки води та її відведення[1].

2. **Вищий суд з питань інтелектуальної власності** розглядає справи щодо прав інтелектуальної власності, зокрема:

1) справи у спорах щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування та інших прав інтелектуальної власності, в тому числі щодо права попереднього користування;

2) справи у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких виникають такі права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси;

3) справи про визнання торговельної марки добре відомою;

4) справи у спорах щодо авторських та суміжних прав, в тому числі, спорах щодо колективного управління майновими правами автора та суміжними правами;

---

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

5) справи у спорах щодо укладання, зміни, розірвання і виконання договору щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, комерційної концесії;

6) справи у спорах, які виникають із відносин, пов'язаних із захистом від недобросовісної конкуренції, щодо: неправомірного використання позначень або товару іншого виробника; копіювання зовнішнього вигляду виробу; збирання, розголошення та використання комерційної таємниці; оскарження рішень Антимонопольного комітету України із визначених цим пунктом питань[1].

Відповідно до ст. 12 ГПК основними формами господарського судочинства, є: наказне провадження; позовне провадження (загальне або спрощене). Наказне провадження, згідно з вимогами встановленими ГПК, призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо. Відповідно до ст. 147 ГПК судовий наказ є особливою формою судового рішення, що видається судом за результатами розгляду вимог про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Так, особа має право звернутися до суду з визначеними вимогами в наказному або спрощеному позовному провадженні на свій вибір[2].

Спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ, справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Під справами незначної складності законодавець розуміє малозначні справи: 1) справи, у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2) справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

справ, ціна позову в яких перевищує п'ятсот розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб[1].

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні[2].

Окрему увагу важливо приділити тій обставині, що «справи про банкрутство», а саме, умови та порядок відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи або визнання його банкрутом з метою задоволення вимог кредиторів, а також відновлення платоспроможності фізичної особи регламентується Кодексом України з процедур банкрутства[3], який прийшов на зміну ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який втратив чинність 21 жовтня 2019 р.

Детальний аналіз норм ГПК, нажаль, дозволив виявити недолік, що пов'язаний з відсутністю посилань на новий законодавчий акт (Кодекс України з процедур банкрутства) та наявність норми, що регламентують процедуру банкрутства за допомогою ЗУ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який втратив чинність.

Слід зазначити, що відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2019 р. № 2597–VIII провадження у справах про банкрутство регулюється ГПК та іншими законами України. У ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства наведено визначення термінів, згідно з якими *банкрутством є* визнана господарським судом нездатність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через

[1] Там само.

[2] Там само.

[3] Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597–VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради.* 2019. № 19. Ст. 74. URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text (дата звернення: 21.11.2023).

застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника[1].

Господарський суд, у провадженні якого перебуває справа про банкрутство (неплатоспроможність), в межах цієї справи вирішує всі майнові спори, стороною в яких є боржник; спори з позовними вимогами до боржника та щодо його майна; спори про визнання недійсними результатів аукціону; спори про визнання недійсними будь-яких правочинів, укладених боржником; спори про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно; спори про відшкодування шкоди та/або збитків, завданих боржнику; спори про стягнення заробітної плати; спори про поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника; спори щодо інших вимог до боржника (ст. 7 Кодексу України з процедур банкрутства)[2].

Важливим аспектом є те, що до моменту розгляду справ про банкрутство, є порядок визначення юрисдикції. Відповідно до ст. 8 Кодексу України з процедур банкрутства справи про банкрутство (неплатоспроможність) розглядаються господарськими судами за місцезнаходженням боржника – юридичної особи, місцем проживання фізичної особи або фізичної особи – підприємця. Зміна боржником зареєстрованого місцезнаходження або місця проживання після подання кредитором або боржником заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) не впливає на зміну територіальної підсудності господарського суду. Право на звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство мають боржник, кредитор. Право на звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність має боржник. Провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) відкривається господарським

[1] Там само.

[2] Там само.

судом за заявою боржника також у разі загрози його неплатоспроможності[1].

З теоретичних позицій господарський процес, може бути визначений як урегульований господарськими процесуальними нормами процесуальний порядок (система взаємопов'язаних правових форм) провадження діяльності уповноваженими суб'єктами, що виявляється у здійсненні правосуддя в господарських справах, захисті порушених прав, свобод та інтересів учасників господарських правовідносин[2].

Утім, господарський процес також можна розглянути у широкому та вузькому розумінні. Господарський процес у широкому розумінні можна визначити як сукупність послідовних дій, урегульованих правовими нормами, що спрямовані на застосування й реалізацію господарсько-правових норм. Означений процес можна характеризувати як господарсько-процедурний, і основну його функцію визначити як правозастосовну[3].

Господарський процес у вузькому розумінні – це врегульована законом господарсько-процесуальна діяльність суб'єкта господарської юрисдикції щодо застосування матеріального права при вирішені господарсько-правового спору чи при розгляді справ про господарські правопорушення. Такий процес можна вважати господарсько-юрисдикційним, а його основну функцію – правоохоронною. Загалом же, на нашу думку, господарський процес – це урегульований господарськими процесуальними нормами процесуальний порядок (система взаємопов'язаних правових форм) провадження діяльності уповноваженими суб'єктами, що виявляється у здійсненні правосуддя в господарських справах, захисті порушених прав, свобод та інтересів учасників господарських правовідносин[4].

---

[1] Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597–VIII (зі змін. та допов.).

[2] Рєзникова В. В. До питання про поняття господарського процесу. *Економіка та право. Серія. Право*. 2015. № 2 (41). С. 38–39.

[3] Там само. С. 43.

[4] Там само.

Вже традиційним для науки господарського процесуального права стало розуміння господарського процесу як різновиду юридичної діяльності, що регулюється нормами відповідної галузі права (як встановленої нормами процесуального права форми діяльності господарських судів, спрямованої на захист порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання)[1].

Діяльність господарського суду з розгляду і вирішення підвідомчих йому спорів здійснюється в певній логічній послідовності за стадіями процесу. Процесуальні дії, які здійснюють учасники господарського процесу, залежно від мети їх здійснення і змісту, складають стадії господарського процесу. У кожній стадії процесуальні відносини мають специфічний характер, який визначається об'єктом цих відносин, суб'єктним складом учасників на кожній стадії, змістом і метою процесуальних дій[2].

Стадія господарського процесу – це сукупність процесуальних дій з конкретної справи, об'єднаних однією метою або спрямованих до однієї певної мети. Кожна стадія виконує свої особливі функції в господарському процесі. Складність і кількість здійснюваних процесуальних дій на кожній стадії процесу залежить від переслідуваних завдань[3].

Таким чином, враховуючи провідну роль цивільного та господарського процесу, як основних процедур захисту гарантованих прав та інтересів суб'єктів, слід акцентувати увагу на існуючому зв'язку між здійсненням «правосуддя», «цивільним судочинством» та «господарським судочинством». Конституційно-правовий припис закріплений у ст. 124 Конституції України, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, неодноразово знаходив своє офіційне тлумачення у рішеннях Конституційного суду України в яких розкривався зміст категорії «правосуддя». Так, за загальноприйнятою точкою зору, під «правосуддям» прийнято

[1] Там само. С. 38–44.

[2] Мелех Л. В. Господарський процес України : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 49.

[3] Рєзникова В. В. Вказана праця. С. 38–44.

розуміти одну з форм державного управління, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях у встановленій законом процесуальній формі цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справ за правилами, передбаченими відповідними процесуальним законодавством. Отже, можна виокремити наступні ознаки, що притаманні «правосуддю»:

– здійснюється спеціально створеними органами – судами (ст. 127 Конституції України);

– справляється виключно за правилами процесуального законодавства (цивільного, господарського тощо);

– відбувається шляхом розгляду і вирішення справ у судових засіданнях.

Конструкція закріплена у Конституції України, відповідно до якої «правосуддя здійснюється виключно судом» точно відповідає принципу розподілу влади та виступає єдиною формою реалізації судової влади, а цивільний та господарський процес виступають невід'ємними елементами, за допомогою яких і втілюється у життя «правосуддя».

1.3. **Принципи господарського та цивільного судочинства**

Підвищення рівня ефективності функціонування судової гілки влади безпосередньо залежить від неухильного дотримання судом та учасниками судового процесу основоположних принципів (засад судочинства), які: а) є однією з важливих категорій сучасної юридичної науки і практики; б) визначають зміст та орієнтири майбутньої діяльності судових органів та учасників процесу; в) є своєрідним інструментарієм для функціонування будь-яких правовідносин.

У цивільному та господарському процесі діє система принципів, яка представлена як спільними для обох галузей основними засадами, так і принципами, які відображають

особливості відповідного судочинства[1]. Закон України (*далі* – ЗУ) «Про судоустрій і статус суддів» визначає загальні для всіх видів судочинства принципи, а саме:

1) здійснення правосуддя в Україні виключно судами (ст. 5);
2) незалежність судів (ст. 6);
3) право на справедливий суд (ст. 7);
4) право на поважний суд (ст. 8);
5) рівність перед законом і судом (ст. 9);
6) гласність і відкритість судового процесу (ст. 11);
7) мова судочинства і діловодства в судах;
8) обов'язковість судових рішень (ст. 13) та ін[2].

Детальніше розглянемо зміст окремих принципів.

Право на доступ до правосуддя є невід'ємною складовою права на судовий розгляд. Оскільки останнє, у свою чергу, є складовою прав людини, їх конституційно-правові гарантії в цілому повністю стосуються і права на доступ до правосуддя, що дає підстави для висновку про існування згаданого права в системі координат загального конституційно-правового механізму гарантій прав людини[3].

У цьому контексті, принцип здійснення правосуддя в Україні виключно судами (ст. 5 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») повністю відповідає Конституційній нормі закріпленій у ст. 124. Це означає, що делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

---

[1] Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.

[2] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 31. Ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[3] Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції.* 2012. № 1 (9). С. 48.

Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом[1].

Відповідно до ст. 6 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу[2]. Очевидно, що цей принцип можна визначити, як принцип незалежності судових органів. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом. Цим принципом також гарантується, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані утримуватися від заяв та дій, що можуть підірвати незалежність судової влади[3].

Право на справедливий суд, розглядається як гарантія захисту прав, свобод та інтересів осіб у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом[4]. Слід акцентувати увагу на тому, що право на справедливий суд також розкрито у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Так, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового

---

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР (зі змін. та допов.).

[2] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII (зі змін. та допов.).

[3] Там само.

[4] Там само.

розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною,– коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя[1].

Важливо відмітити той факт, що принцип справедливості судового розгляду детально розкрито в окремих рішеннях Європейського суду з прав людини і трактується як:

1) належне відправлення правосуддя;

2) право на доступ до правосуддя;

3) рівність сторін;

4) змагальний характер судового розгляду справи;

5) обґрунтованість судового розгляду тощо[2].

Враховуючи той факт, що право на справедливий суд займає основне місце у системі глобальних цінностей демократичного суспільства, Європейський суд у своїй практиці пропонує досить широке його тлумачення. Так, у справі *Delcourt v. Belgium* Суд зазначив, що у демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції, право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення ст. 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення. У справі *Bellet v. France* Суд зазначив, що ст. 6 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був

[1] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Офіційний вісник України*. 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289 (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Право на справедливий суд: практика Європейського Суду з Прав Людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (дата звернення: 21.11.2023).

ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права[1].

Як свідчить позиція Суду у багатьох справах, основною складовою права на суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права[2].

Наступним правовим принципом судочинства є **право на поважний суд.** Цей принцип гарантує розгляд та захист прав у судах у відповідності до вимог щодо юрисдикції відповідного процесуального закону. У ст. 8 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» зазначено, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом. Суддя розглядає справи, одержані згідно з порядком розподілу судових справ, установленим відповідно до закону. На розподіл судових справ між суддями не може впливати бажання судді чи будь-яких інших осіб[3].

Рівність перед законом і судом, як основоположний принцип здійснення правосуддя в Україні, ґрунтується на рівності всіх учасників судового процесу незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. У свою чергу, суд повинен створювати такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом.

Принцип гласності й відкритості судового процесу. Досить часто засади гласності й відкритості судового процесу у європейському праві ототожнюють. Однак у сучасному українському законодавстві та теорії права вони розрізняються. Гласність – це забезпечення судом права особам, інтересів яких

---

[1] Там само.

[2] Там само.

[3] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII (зі змін. та допов.).

стосується справа, знати про дату, час і місце судового засідання, бути вислуханим у суді, а також знати про всі ухвалені рішення у справі. Відкритість судового процесу зумовлює надання особам, які не причетні до судової справи, право бути присутніми в судових засіданнях. Процесуальне законодавство обмежує таке право тільки у разі проведення закритих судових засідань у визначених законом випадках. Слід також зазначити про тенденцію до розширення змісту досліджуваного принципу. З набуттям чинності ЗУ «Про доступ до судових рішень» зміст судових рішень, розміщений на офіційному веб-порталі судової влади, може бути доступний кожному громадянину. Відповідно, зміст принципу гласності судочинства розширюється шляхом забезпечення доступу осіб до судової інформації в електронному форматі[1]. Аналіз чинного законодавства дозволяє виокремити такі процесуальні аспекти принципу гласності й відкритості судочинства:

- інформування усіх юридично зацікавлених громадян про дату, час, і місце судового розгляду;
- право бути присутнім під час розгляду своєї справи в суді;
- право ознайомитися із матеріалами судової справи та судовим рішенням особам, визначених законом;
- фіксація ходу судового засідання та його транслювання технічними засобами суду[2].

Принцип мови судочинства й діловодства в судах. Без сумніву, даний принцип є основоположною засадою будь-якого судочинства. Стаття 10 Конституції України, встановлює, що державною мовою в Україні є українська мова, а держава забезпечує її всебічний розвиток та функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Поряд із тим, ст. 24 Конституції України наголошує, що не може будь-яких привілеїв чи обмежень за мовними

[1] Нормативно-правова база, яка забезпечує гласність та відкритість судів в Україні / Укладач: Назарій Боярський. Київ, 2019 рік. С. 7. URL: https://hrvector.org/assets/files/lawdata-hrv-mf-final.pdf (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Там само.

або іншими ознаками[1]. Це свідчить про конституційно-правове походження досліджуваного принципу.

У той же час, обов'язковість додержання цього принципу встановлена у Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. № 2704–VIII. Так, у судах України судочинство провадиться, а діловодство здійснюється державною мовою. У судовому процесі може застосовуватися інша мова, ніж державна, у порядку, визначеному процесуальними кодексами України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Суди ухвалюють рішення та оприлюднюють їх державною мовою у порядку, встановленому законом. Текст судового рішення складається з урахуванням стандартів державної мови[2]. Порядок застосування цього принципу у відповідному судочинстві регламентується галузевими законами, наприклад, відповідними нормами ЦПК та ГПК.

Принцип обов'язковості судових рішень також має конституційно-правову природу, адже міститься у ст. 129[1] Конституції України. Так, судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України[3]. Цей принцип гарантує, що ті судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом[4].

---

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96–ВР (зі змін. та допов.).

[2] Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[3] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР (зі змін. та допов.).

[4] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII (зі змін. та допов.).

Проведений аналіз принципів, дозволяє констатувати, що у сфері цивільного та господарського судочинства діють принципи, закріплені в Конституції України, законодавстві про судоустрій та статус суддів, а також принципи, які відображають особливості цивільного та господарського процесу у відповідних нормах ЦПК та ГПК. Слід акцентувати увагу на тому, що більшість з розглянутих принципів дублюються та конкретизуються у відповідному судочинстві.

Пропонуємо більш детально зупинитись на принципах, що діють у цивільному та господарському судочинстві. Принципи цивільного процесуального права визначають основи та зумовлюють реалізацію завдань відповідно до кінцевих цілей цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ. Відповідно до ч. 3 ст. 2 ЦПК основними засадами (принципами) цивільного судочинства є:

1) верховенство права;

2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом;

3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

4) змагальність сторін;

5) диспозитивність;

6) пропорційність;

7) обов'язковість судового рішення;

8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;

9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;

10) розумність строків розгляду справи судом;

11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;

12) відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення[1].

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

Характеристика принципів цивільного процесуального права має суттєве значення, оскільки принципи є вихідними положеннями, закріпленими в міжнародному праві та чинному законодавстві, на яких має ґрунтуватися процесуальне законодавство та практика його застосування. Принципи цивільного процесуального права мають такі особливості:

1) фундаментальний характер для цивільного процесу в цілому та окремих інститутів цивільного процесуального права;

2) відбивають певний механізм здійснення судової влади і процедур правосуддя й цінності цивільного судочинства та цивільного процесуального права;

3) мають нормативний характер. Особливо це стосується загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, які мають наднаціональний характер і закріплюються у міжнародно-правових актах;

4) визначають модус доступності правосуддя для будь-якого суб'єкта права, як наявність рівних можливостей доступу до суду[1];

5) мають виключно обов'язковий характер. Недотримання принципів цивільного судочинства тягне визнання судових актів незаконними;

6) визначають залежність відповідальності держави за дотримання принципів у частині виконання міжнародно-правових зобов'язань і принципу верховенства права при здійсненні судочинства[2].

Під принципами цивільного процесуального права слід розуміти виражені в нормах цивільного процесуального права незаперечні за своєю природою вимоги до суду й учасників цивільного процесу, які концептуалізують його зміст, та визначальний порядок засад здійснення правосуддя в цивільних справах[3].

---

[1] Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник /за ред. В. В. Комарова. Харків, 2011. С. 117.

[2] Там само.

[3] Там само.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 ГПК основними засадами (принципами) господарського судочинства є:

1) верховенство права;

2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;

3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

4) змагальність сторін;

5) диспозитивність;

6) пропорційність;

7) обов'язковість судового рішення;

8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;

9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках;

10) розумність строків розгляду справи судом;

11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;

12) відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення[1].

Принципи господарського процесу можна визначити як сукупність основних об'єктивних положень, засад та приписів щодо організації та змісту діяльності господарського суду з метою повного та всебічного розгляду та вирішення спорів, віднесених до його компетенції, з урахуванням норм чинного процесуального законодавства[2].

Принципи господарського процесу не лише дозволяють оцінити діяльність суду, учасників процесу, оскільки їх діяльність повинна відповідати вихідним першоосновам господарського процесу. Одночасно вони слугують необхідним орієнтиром вдосконалення чинного господарського процесуального законодавства та діяльності судових органів. Розуміння галузевих принципів права є необхідним для правильного тлумачення

---

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Зуєва Л. Є. Принципи господарського процесу : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2012. С. 3.

конкретних правових норм. Принципи господарського процесуального права – це його фундаментальні положення, основоположні правові ідеї, які визначають таку побудову господарського процесу, що забезпечує винесення законних та обґрунтованих рішень[1].

Необхідно акцентувати увагу на тому, що принципи цивільного та господарського процесу є практично тотожними. Відмінність прослідковується лише за принципом рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, який у цивільному процесі має дещо іншу конструкцію та визначається як принцип поваги до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом. Відповідно до ст. 6 ЦПК Суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників судового процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак [2]. Відповідно до ст. 7 ГПК правосуддя в господарських судах здійснюється на засадах рівності всіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, підпорядкування, місцезнаходження, місця створення та реєстрації, законодавства, відповідно до якого створена юридична особа, та інших обставин; рівності всіх фізичних осіб незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; рівності фізичних та юридичних осіб незалежно від будь-яких ознак чи обставин[3]. Отже, незважаючи на відмінності у назві за своєю суттю ці два принципи є однаковими.

Продовжуючи дослідження принципів, слід більш детально розкрити їх зміст у відповідності до ЦПК та ГПК.

---

[1] Там само.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[3] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Першою основоположною засадою є верховенство права. Принцип верховенства права закріплений у ст. 8 Конституції України, а його офіційне тлумачення можна знайти у Рішенні Конституційного суду від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України (*далі* – ВС) щодо відповідності ст. 69 Кримінального кодексу України (*далі* – КК) (справа про призначення судом більш м'якого покарання), згідно з яким верховенство права визначається як панування права у суспільстві. Цей принцип вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо[1]. Науковці стверджують, що верховенство права доцільно тлумачити як принцип функціонування держави, який означає забезпечення:

– по-перше, пріоритетності прав людини перед будь-якими іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави;

– по-друге, безумовного підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інституцій та посадових осіб вимогам реалізації та захисту вказаних прав[2].

Принцип верховенства права насправді є утвердженням панівної сили справедливого закону, антиподом так званого «ручного» управління. Разом із тим встановлюється, що верховенство права у діяльності суду не може змінюватися принципом верховенства закону, у тому числі процесуального[3].

Принцип диспозитивності у цивільному та господарському процесі означає, що суд розглядає справи не інакше як за зверненням

---

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975. URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Авер'янов В. Б. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації. *Право України*. 2010. № 3. С. 72-73

[3] Зуєва Л. Є. Вказана праця. С. 3.

особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках (ст. 14 ГПК[1], ст. 13 ЦПК[2]). Диспозитивність (від лат. *Dispositus* – упорядкований, розподілений) – це можливість суб'єктів самостійно упорядкувати (регулювати) свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати чи відмовитись від участі у правовідносинах, визначати їх зміст, здійснювати свої права або утримуватися від цього, з кількох запропонованих законом або договором варіантів поведінки обирати оптимальний з огляду власних інтересів[3]. Диспозитивність може розглядатись і як одна з основоположних засад правового регулювання, і як принцип права[4].

Принцип пропорційності як у цивільному так і у господарському судочинстві означає порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання господарського/цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо (ст. 11 ЦПК[5], ст. 15 ГПК[6]).

---

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[3] Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. Т.2: 1999. С. 197.

[4] Котуха О. С, Гентош Р. Є. Диспозитивність – принцип захисту суб'єктивних прав. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки, 2018. Вип. 7. С. 53.

[5] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[6] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Принцип обов'язковості судового рішення у цивільному та господарському судочинстві є точним відображенням принципу обов'язковості судових рішень закріпленому ч. 5 ст. 124 Конституції України та ст.13 ЗУ «Про судоустрій та статус суддів». Так, судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України[1].

Принципи щодо забезпечення права на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках закріплюють, що учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у передбачених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення (ст. 17 ЦПК[2], ст. 17 ГПК[3]).

Принцип розумності строків розгляду справи судом закріплений у ст. 121 ЦПК та ст. 114 ГПК. Так, цими нормами встановлено, що суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним у тому випадку, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданням цивільного та господарського судочинства[4].

Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами означає, що учасники судового процесу та їх представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами;

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[3] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[4] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII (зі змін. та допов.).

зловживання процесуальними правами не допускається. Поряд із тим, залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню господарського судочинства, зокрема:

1) подання скарги на судове рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, спрямованих на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) укладення мирової угоди, спрямованої на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі.

Якщо подання скарги, заяви, клопотання визнається зловживанням процесуальними правами, суд з урахуванням обставин справи має право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У випадку зловживання процесуальними правами учасником судового процесу

суд застосовує до нього заходи, визначені цим Кодексом (ст.43 ГПК[1], ст. 44 ЦПК[2]).

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення як принцип господарського та цивільного судочинства. У ст. 123 ГПК та ст. 133 ЦПК передбачено, що судові витрати складаються з судового збору та витрат, пов'язаних з розглядом справи. Розмір судового збору, порядок його сплати, повернення і звільнення від сплати встановлюються законом. До витрат, пов'язаних з розглядом справи, належать витрати:

1) на професійну правничу допомогу;

2) пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів, експертів та проведенням експертизи;

3) пов'язані з витребуванням доказів, проведенням огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпеченням доказів;

4) пов'язані з вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду справи або підготовки до її розгляду.

Очевидно, що судові витрати, які понесла сторона у зв'язку з розглядом справи і на користь якої було ухвалено судове рішення, має бути відшкодовано іншою стороною. У цивільному та господарському судочинстві такий принцип виступає в якості гарантії прав сторін процесу.

Зазначимо, що детальне дослідження принципів цивільного та господарського судочинства дозволяє зробити наступні висновки.

1. Основним засадам (принципам) господарського та цивільного судочинства притаманна ознака уніфікованості. Уніфікованість принципів цивільного і господарського судочинства дозволяє практично не розрізняти їх та засвідчити єдність викладення змісту принципів як у Конституції України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів», Цивільному процесуальному кодексі України та Господарському процесуальному кодексі України.

---

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

2. Принципи господарського процесуального права та цивільного процесуального права утворюють основу, навколо якої створюються та функціонують відповідно норми господарського процесуального та цивільного процесуального права.

3. Принципи господарського та цивільного судочинства дозволяють оцінити діяльність суду та учасників судового процесу, а також слугують орієнтиром для вдосконалення процесуальних відносин.

Розділ 2.

Поняття, форми, межі та підстави застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні

2.1. **Поняття спеціальних знань, межі та підстави їх застосування у цивільному та господарському процесах**

У цивільному та господарському процесах вирішення будь-якої справи буде пов'язане із необхідністю встановлення фактів, що за своїм характером є різними. Аналізування судової практики щодо цивільних чи господарських проваджень доводить, що серед фактів, як об'єктів судового розгляду можуть мати місце і юридичні факти встановлення яких потребує спеціальних знань. Інакше кажучи, у судовому провадженні виникають питання, для вирішення яких обмаль професійних знань судді(йдеться про юридичні та правові знання) й осіб-учасників справи. За таких умов цивільне та господарське процесуальне законодавство містить положення щодо залучення обізнаних осіб, які мають спеціальні знання (експерт, спеціаліст, перекладач, педагог тощо) до участі у справі. Така необхідність у залученні обізнаних осіб, наділених спеціальними знаннями, може виникати у випадку якщо в учасників цивільного чи господарського провадження немає власних можливостей, а також відсутні знання, методи та технічні засоби пізнання суб'єкта даної діяльності. Поряд із цим також виявляються недостатніми навички застосування сучасних засобів і методів для збирання, ефективного аналізування, оцінювання та використання інформації, яка дозволяє: встановити конкретні факти; виявити приховані зв'язки, властивості чи ознаки досліджуваних об'єктів; виконати інші завдання.

Найповніше розкрити зміст поняття «спеціальні знання» можна тільки в контексті з іншими елементами процесу доказування. У цивільному та господарському провадженні

доказування спирається на закони логіки та реалізується за допомогою доказів, що представлені фактичними даними, які отримані у порядку передбаченому законодавчо. Саме на підставі доказів суд може встановити наявність чи відсутність як фактів, так і обставин, які обґрунтовують вимоги або заперечення учасників судового провадження, або інші обставини від яких залежить правильне вирішення справи. Ці дані встановлюються засобами доказування, до яких законодавець відносить: письмові, речові та електронні докази; показання свідків; висновки експерта; пояснення сторін та інших осіб, що є учасниками судового провадження.

Наголосимо, що спеціальні знання формують таку категорію, яка охоплює сукупність знань, навичок і вмінь, якими учасники судового провадження, як правило, не володіють, бо складно охопити неосяжне. Згідно із сучасною юридичною доктриною, спеціальні знання – це знання, які не є загальновідомими, ними володіє обмежене коло осіб (фахівців) і вони не мають масового поширення. Із наведеного визначення випливає, що фахівець – це обізнана особа, яка володіє спеціальними знаннями, може брати участь у цивільному чи господарському провадженні, набуваючи різного процесуального статусу (наприклад, бути спеціалістом, експертом).

Необхідно чітко розмежовувати за функціональним аспектом спеціальні знання як результат професійної підготовки та певну спеціалізовану обізнаність окремих осіб від передбачених процесуальним законодавством спеціальних знань, що будучи за змістом абсолютно тотожними із першими, застосовуються лише у чітко встановлених законом формах і межах. За таких умов вони є абсолютно індиферентними до стану носія подібних знань і їх споживачів і перетворюються на процесуально-правову категорію. Використання цієї категорії передбачено лише окремими суб'єктами у конкретних процедурах, а їх застосування у кожному випадку потребує підтвердження компетентності суб'єкта, а також узаконених шляхів отримання бажаного результату.

Розв'язання питань стосовно можливості застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженнях під час проведення законодавчо передбачених дій можна здійснити кількома способами. Зауважимо, що в одних випадках обов'язкове

застосування спеціальних знань, в інших має факультативний (рекомендаційний) характер. Наприклад, для участі в процесуальних і не процесуальних діях залучаються як спеціалісти фахівці з числа: працівників судово-експертних установ (далі – СЕУ); компетентних працівників контролюючих органів; працівників інших практичних органів, наукових установ, педагогічних колективів, які мають глибокі знання у своїй сфері діяльності; приватних експертів тощо. Такі спеціалісти можуть надавати допомогу у формі: порад; консультацій; рекомендацій; передавання довідкової інформації; участі в підготовці та проведенні окремих судових дій у процесі проведення обстежень підприємств, ділянок місцевості, інших об'єктів; лабораторного дослідження тощо.

Необхідно наголосити, що в наукових працях учених було висвітлено окремі організаційно-правові аспекти використання спеціальних знань у цивільному та господарському судочинстві. Однак, і сьогодні в юридичній науці визначення даного поняття, незважаючи на певні теоретичні напрацювання, залишається нерозкритим і дискусійним. Це пов'язано насамперед із застосуванням різних підходів до його розуміння та відсутністю ґрунтовного всебічного дослідження даного питання. Крім того, прийняття нових редакцій цивільного та господарського процесуальних кодексів, а також внесення відповідних змін до чинного законодавства сформували нові правовідносини, що актуалізує дослідження теоретико-правових аспектів застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженнях.

Зауважимо, що у судових провадженнях спеціальні знання використовуються у різних формах (експертиза, консультація, участь спеціаліста/фахівця у процесуальних діях тощо). Якщо звернутися до особливостей кримінального провадження, то аналізування прокурорсько-слідчої практики свідчить про відсутність чітко визначених меж і форм використання спеціальних знань. Як підкреслює І. В. Озерський, під час вивчення ним 370 протоколів огляду місця події, лише у 46,5 % випадків залучався спеціаліст. Ще менше вони залучалися до інших слідчих дій: до слідчого експерименту – у 31,0% справ; до призначення експертиз – у 38,5%

справ; до пред'явлення для впізнання – у 12,0% справ; до обшуку і виїмки – у 9,5% справ[1].

Висловлювалася думка й про те, що слідчий, а, відповідно, в окремих випадках і прокурор, може самостійно застосовувати будь-які спеціальні знання, за винятком тих випадків, коли він не володіє певними знаннями або визнає за необхідне залучити іншого, більш кваліфікованого спеціаліста, чи з міркувань технологічного процесу виконання конкретних слідчих (процесуальних) дій, а також коли законом передбачено залучення конкретних спеціалістів (лікарів, перекладачів, педагогів, психологів тощо) чи проведення судової експертизи[2]. Однак, у чинному законодавстві України відсутнє визначення поняття «спеціальні знання». Розгляду, аналізуванню та визначенню сутності терміну «спеціальні знання», через розкриття його змісту, присвячено низку наукових праць, у тому числі й дисертаційних досліджень[3]. Тому, з метою з'ясування сутності

---

[1] Озерський І. В. Юридична психологія (підбір та підготовка фахівців-правоохоронців) : наук. практ. посібн. Київ : Талком, 2014. 182 с.

[2] Галаган В. І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. С. 315.

[3] Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установлення причинной связи явлений : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1968. 38 с.; Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 20 с.; Пашнєв Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 19 с.; Косміна Н. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.; Бідняк В. А. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 19 с.; Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2018. 22 с.; Щербаковський М. Г. Сутність, структура та цілі використання спеціальних знань у судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*.

даного поняття, зупинимось на теоретичних дослідженнях більш докладно.

На думку Б. В. Романюка, спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і які, відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства, використовуються ними для успішного вирішення завдань судочинства. У цьому аспекті надається й визначення спеціаліста у широкому розумінні як будь-якого суб'єкта, який володіє спеціальними знаннями. Водночас, автор наголошує, що спеціалістом – учасником адміністративного, цивільного, господарського чи кримінального провадження – є лише та обізнана особа, яка за вимогою слідчого, прокурора або суду бере участь у проведенні слідчих чи судових дій[1].

У дисертаційному дослідженні М. В. Реваки на основі ґрунтовного вивчення даного питання зроблено висновок, що «спеціальні знання складають, як правило, цілісну систему наукових знань з її практичною спрямованістю, до складу якої входить порядок і спосіб дослідження, певні спеціальні терміни, зрозумілі тільки для поінформованих у цій галузі осіб, а не окремі уривчасті дані, що мають загальновживане значення»[2]. Стосовно даної дефініції можна погодитись з окремими її положеннями, наприклад, щодо того, що спеціальні знання є системою, комплексом

2018. Вип. 18. С. 184–193; Фесюнін В. М., Курдес Е. П., Свиридова Л. В. Поняття спеціальних знань і межі їх застосування у цивільному та господарському процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2020. Вип. 21. С. 218–233. Мединська Л. В. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні України. *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 2 (5), 2014. С. 278–286.

[1] Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. С. 13.

[2] Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. С. 9.

взаємопов'язаних між собою відомостей, якими володіє певна особа – фахівець.

П. Карпечкін визначає спеціальні знання, як результат отримання інформації у певному виді справ чи діяльності людини, що становить собою визначені відомості на певному етапі. При цьому в подальшому науковець слушно зазначає, що науково-технічний прогрес перебуває у постійному розвитку, а тому фахові знання будуть втрачати свою актуальність і значення, застарівати[1].

Як наукову полеміку із даного приводу можна навести дефініцію, яку запропонував В. В. Семенов віднесши до категорії «спеціальні знання» – «неодноразово апробовані наукові знання, практичні вміння та навички, які сформувалися під час отримання загальної та професійної освіти, досвіду роботи за спеціальністю і які можна використати відповідно до процедурних правил кримінально-процесуального закону для вирішення його завдань»[2]. Тобто, оскільки науковець вважає певні наукові категорії досить стабільним конгломератом відомостей, які є підґрунтям побудови нових теорій та отримання знань, то умовно його можна віднести до групи «традиціоналістів».

Аналізуючи у процесуальному сенсі проблеми застосування спеціальних знань В. М. Шерстюк виокремлює їх як загальні, так і особливі ознаки. Так, вона стверджує, що «до загальних ознак знань, якими володіє обмежена кількість фахівців можна віднести те, що такі знання не є загальновідомими чи загальнодоступними, а особливі ознаки свідчать про те, що спеціальні знання не охоплюють кола професійних знань слідчого, прокурора, захисника,

[1] Карпечкін П. Щодо меж спеціальних знань при проведенні судової експертизи у господарському процесі. *Вісник прокуратури*. 2010. № 3 (105). С. 117.

[2] Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. С. 8–9.

судді, тобто професійних знань щодо норм матеріального та процесуального права України»[1].

Іншими вченими спеціальні знання визначено як професійні знання й вміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, котрі потрібні під час вирішення питань, що виникають у процесі розслідування чи судовому розгляді конкретних справ[2]. Із таким формулюванням можна погодитись, оскільки розкрито поняття спеціальних знань стосовно їх використання у сфері судочинства. У той же час, варто навести й думку С. С. Чернявського, який зазначив, що «ступінь врегулювання процесуальним законом конкретної форми участі фахівця у розслідуванні є досить умовним, оскільки для процесу встановлення істини у справі доказом можуть бути визнані будь-які фактичні дані»[3].

Поряд із цим, досить ґрунтовно і всебічно дане питання дослідив В. В. Коваленко, який доводив, що «спеціальні знання – це наукові й практичні знання та навички, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності (за винятком знань в галузі процесуального і матеріального права), використовуються при розслідуванні злочинів і в судовому розгляді кримінальних справ з метою сприяння слідству чи суду в збиранні та дослідженні доказів»[4].

Зауважимо, що аналізування цього тлумачення викликає окремі сумніви стосовно доцільності поділу спеціальних знань на

---

[1] Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. С. 20.

[2] Сімакова-Єфремян Е. Проблеми судово-експертної діяльності в нормах чинного законодавства України. *Право України*. 2004. № 6. С. 100; Судова експертиза : нормат.-правове регулювання та наук. комент. навч.-довідк. посіб. / уклад. Грошевий Ю. М. та ін. Харків : Одіссей, 2004. С. 6.

[3] Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. С. 121.

[4] Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2004. С. 54–55.

наукові та практичні, оскільки вони між собою взаємообумовлені та взаємозалежні. З однієї сторони практичні знання складають емпіричну основу для використання наукових знань, а з іншої – окремі практичні знання після наукового опрацювання набувають наукового обґрунтування та переходять у розряд наукових знань, стають їх частиною, від якої у подальшому відштовхуються практичні дослідження. Поряд із цим, окремі спеціальні знання можуть походити не з наукових досліджень, а бути результатом багаторічного акумулювання досвіду практичної діяльності. До таких спеціальних знань можна віднести знання у сфері технологій, у галузі мистецтва, ремеслені роботи тощо. Однак, коли йдеться про судочинство, то спеціальні знання в суді застосовують для досягнення чисто практичних цілей і вирішення завдань цивільного та господарського процесу, а ніяк не для задоволення наукових потреб.

У юридичній літературі було цілком слушно визначено, що «правовими знаннями також професійно володіє вузьке коло спеціалістів, оскільки вони набуваються в процесі освіти (навчання) в юридичних вищих навчальних закладах та практичної юридичної діяльності»[1]. Тому вбачається невиправданим виключення з кола спеціальних знань галузей матеріального й процесуального права.

Можна повністю погодитись із визначенням, яке дає А. Ф. Волобуєв. Він пропонує своє визначення поняття «спеціальні знання» – «це неправові науково-професійні знання і навички, одержані в результаті навчання та практичної діяльності в певній

[1] Щербаковський М. Г. Сутність, структура та цілі використання спеціальних знань в судочинстві. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків : Право, 2018. Вип. 18. С. 184–193; Щербаковський М. Г. Неспеціальні знання у кримінальному судочинстві. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану. Харків, 2022. С. 436–438.

галузі, що використовуються для збирання і дослідження інформації під час розкриття і розслідування злочинів»[1].

Водночас, в законі ніде прямо не вказано, що юридичні знання не можуть бути спеціальними. Для з'ясування цього питання, на нашу думку, слід розмежовувати поняття спеціальних знань в загальному (широкому) розумінні, й такі, що застосовуються у правозастосовній діяльності.

У цілому «знання – це осягнення, розуміння дійсності нашою свідомістю, сукупність відомостей в будь-якій галузі»[2]. Окремою формою накопичення спеціальних знань є досвід, поряд із цим набуте досвідом уміння – є навичкою[3]. Термін «спеціальний» слід розуміти як «призначений лише для чогось, який стосується окремої галузі науки, техніки, мистецтва, призначений для спеціалістів цієї галузі»[4].

У результаті проведення всебічного дослідження даного питання Ж. В. Васильєва-Шаламова дійшла висновку, що «у широкому розумінні «спеціальні знання» можна визначити як сукупність знань та навичок у будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, які отримані в результаті освіти та/або досвіду і можуть бути використані спеціалістом відповідної галузі»[5].

Крім того, стосовно спеціальних знань не завадить наголосити, що вони не є звичайною сукупністю відомостей, а складають динамічне утворення, що постійно вдосконалюється під час свого розвитку, а також якісно та кількісно збільшується, оскільки досвід не тільки накопичується, але й видозмінюється

---

[1] Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Вид-во ун-ту внутр. Справ, 2000. 336 с.

[2] Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2003. С. 155.

[3] Там само. С. 256.

[4] Там само. С. 437–438.

[5] Васильєва-Шаламова Ж. В. Застосування спеціальних знань в цивільному процесі // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 квіт. 2008 р., м. Київ). Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Юрид. ф-т. Київ, 2008. С. 74.

зростаючи. Тому вченими зроблено висновок, що «спеціальні знання – це системно-структурна характеристика теоретичних знань, практичних навичок, вмінь в галузі певної науки, техніки, мистецтва і ремесла, набутих шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду, які не є загальнодоступними і загальновідомими та застосовуються в порядку, встановленому законом (конституційним, кримінально-процесуальним, цивільно-процесуальним, адміністративно-процесуальним, господарським, митним, податковим та іншими)»[1].

У випадку, коли йдеться про спеціальні знання, які застосовуються у цивільному чи господарському провадженні, то слід зазначити, що під спеціальними знаннями необхідно розуміти таку сукупність професійних знань, вмінь і навичок, яка сформована в результаті отримання спеціальної освіти та набуття практичного досвіду, відповідає рівню сучасного розвитку науки, техніки, мистецтва чи ремесла та буде достатньою для проведення судової експертизи із вирішення питань, які стосуються конкретної цивільної чи господарської справи, та наданням кваліфікованого висновку експерта. Зауважимо, що спеціальні знання у цивільному та господарському провадженні застосовуються учасниками процесу, які визначені законом і тільки в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення конкретних процесуальних завдань за певною процедурою. За такого формулювання поняття «спеціальні знання» найбільш повно відповідають теоретичним засадам наукознавства, законодавства та практики їх залучення під час відправлення правосуддя.

---

[1] Фесюнін В. М., Курдес Е. П., Свиридова Л. В. Поняття спеціальних знань і межі їх застосування у цивільному та господарському процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2020. Вип. 21. С. 218–233. DOI: https://doi. org/10.32353/khrife.1.2020_14; Селіванов А. Проблема запровадження у судовий процес правової експертизи. *Право України*. 2002. № 8. С. 32–34; Сімакова-Єфремян Е. Проблеми судово-експертної діяльності в нормах чинного законодавства України. *Право України*. 2004. № 6. С. 99–102.

У низці своїх наукових праць професор І. В. Пиріг виокремлює критерії, які необхідно використовувати у процесі опрацювання сутності та формування поняття «спеціальні знання», а саме:

«а) спеціальні знання не є професійними для слідчого, працівників органів дізнання, прокурора, судді;

б) спеціальні знання повинні базуватись на досягненнях науки і не можуть бути загальновідомими;

в) за способом отримання спеціальні знання набуваються шляхом теоретичного засвоєння певної інформації або періодичними практичними заняттями окремим видом роботи;

г) загальна мета використання спеціальних знань - сприяння вирішенню завдань кримінального судочинства»[1].

До процесуальної дефініції «спеціальні знання» неодмінно має бути включене їхнє загальнонаукове поняття як обов'язкова змістова основа процесуального поняття. Останнє, у свою чергу, має визначати тільки межі та форми особливого застосування цих знань у судочинстві та враховувати юридичні наслідки такого застосування. Окреслюючи правові межі застосування спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні необхідно зазначити, що вони визначені із урахуванням належності, допустимості, достатності та достовірності доказів законодавцем і судом для вирішення конкретної справи.

Правило належності полягає в тому, що суд повинен досліджувати лише ті докази, що мають відношення до предмету доказування у будь-якому провадженні. Це правило дозволяє правильно визначити обсяг доказового матеріалу, усунути з процесу все зайве, що не належить до справи і не потрібне для її правильного вирішення.

Під допустимістю доказів слід розуміти придатність доказів з точки зору законності джерела, методів і прийомів отримання відповідної інформації у справі.

---

[1] Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. С. 7.

Достовірність – це точна відповідність встановлених обставин справи фактичним обставинам, що мали місце. Вже на етапі формування предмета доказування у справі можуть стати потрібними спеціальні знання, а їх невикористання або неправильне використання призводять до судових помилок. Достовірність доказів оцінюється судом.

Також необхідно дотримуватися певних правил щодо доброякісності джерела доказової інформації й зіставленості доказів. Достатність доказів – це якісна характеристика процесу (стану), яка дозволяє із сукупності доказів дійти однозначного висновку та вирішити справу по суті. Кінцевий висновок суд отримує, виходячи з даних, що, з одного боку, надані сторонами (у тому числі й за сприянням суду), а з іншого – є достатніми для вирішення справи. Суд у сучасних умовах повинен встановлювати фактичні обставини справи, з високим ступенем ймовірності наблизитися до розуміння сутності досліджуваного явища (достатнього для формування внутрішнього переконання й винесення законного й обґрунтованого рішення) й вживати для цього передбачених процесуальним законом заходів. На встановлення обставин справи та їх оцінку і спрямований весь процес доказування.

Досягнення істини за сучасних умов змагальності передбачає встановлення не всіх фактичних обставин, пов'язаних із правовідносинами, що розглядаються, а лише тих, що, відповідно до норм, які застосовуються, достатні для винесення обґрунтованого рішення у справі. Принцип неупередженості судових доказів означає, що жодний доказ заздалегідь не має для суду більшої доказової сили, ніж інші. Результати оцінки судом доказів викладаються у мотивувальній частині рішення, де суд повинен зазначити ті докази, на яких ґрунтуються його висновки. Якщо суд, оцінивши докази, встановить, що ті або інші надані матеріали не підтверджують обставин, на які сторони посилаються як на підстави своїх вимог і заперечень, він повинен у рішенні обґрунтовано мотивувати свій висновок про це. Отже, незважаючи на наявність потреби у спеціальних знаннях, проведенні дослідження з метою отримання доказової інформації, можливим є справедливе судове рішення не виключно на основі висновку експерта, а й з урахуванням

інших доказів: письмових, речових та електронних доказів, показань свідків.

Підстави використання спеціальних знань формалізовані і включають матеріально-правову та процесуальну підстави. Їх застосування потребує від суду правильно визначити предмет доказування у конкретній справі та встановити чи потрібно використання спеціальних знань і навичок обізнаних осіб. Підставою використання спеціальних знань виступає потреба в них з метою отримання доказової інформації у справі: шляхом встановлення у процесі дослідження фактів-доказів, котрі іншим шляхом не можуть бути отримані (експертиза); шляхом використання спеціальних знань для надання консультацій, роз'яснень, допомоги у формулюванні питань експерту або вчинення інших процесуальних дій. У господарському та цивільному процесах акцент зроблено на різних цілях залучення спеціалістів і експертів, відповідно, й на розбіжностях у процесуальних правах і обов'язках, а також на процесуальному значенні результатів застосування такими фахівцями своїх спеціальних знань.

2.2. **Процесуальні та непроцесуальні форми застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі**

Метою застосування спеціальних знань передбачено, що їх використання необхідне процесуально уповноваженим особам для формування доказової інформації, її перевірки та оцінювання. За критерієм – юридична мета застосування – поділяють форми використання спеціальних знань на процесуальні та непроцесуальні. Процесуальною формою є спосіб застосування спеціальних знань, коли формується новий доказ, або перевіряється той, що отриманий раніше. У випадку, коли спеціальні знання використовують для формування у суб'єкта доказування внутрішнього переконання, яке необхідне для оцінювання доказової інформації, маємо справу із непроцесуальною формою використання спеціальних знань.

Юридична доктрина містить різні форми застосування спеціальних знань у цивільних та господарських провадженнях.

Наприклад, у цивільному провадженні розмежовують форми використання спеціальних знань виокремлюючи ті, що регламентовані законом, та ті, що ним не регламентовані, серед яких:

«1) використання спеціальних знань досвідчених осіб без залучення останніх до участі в судовому процесі (консультації, різноманітні довідки із спеціальних питань тощо);

2) використання спеціальних знань у формі результатів несудових (відомчих, адміністративних) розслідувань, відомчих експертиз;

3) використання спеціальних знань досвідчених осіб, що мають виконувати процесуальні функції спеціалістів: а) участь в огляді письмових та речових доказів; б) залучення їх до процесу як педагогів перекладів;

4) використання спеціальних знань у формі судової експертизи або спеціальних знань тих осіб, що мають виконувати процесуальні функції експертів»[1].

Подібну точку зору підтримують також інші науковці[2], при цьому інші вчені доповнюють наведені вище форми такими, як:

– «отримання консультацій та довідок від досвідчених осіб;

– використання допомоги спеціалістів при провадженні процесуальних дій;

– призначення судової експертизи»[3].

Зауважимо, що вищезазначеними формами перелік використання спеціальних знань не вичерпується. Аналізування положень чинного процесуального закону дозволяє зробити

---

[1] Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П. Процесуальні та непроцесуальні форми застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесах. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 146–161.

[2] Судова експертиза : нормат.-правове регулювання та наук. комент. : навч.-довідк. посіб. / уклад. Грошевий Ю. М. та ін. Харків : Одіссей, 2004. С. 189.

[3] Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2007. 352 с.

висновок про те, що у цивільному та господарському провадженні застосування спеціальних знань можливе у таких формах:

1) застосування спеціальних знань, якими володіє суд. Наприклад, судді володіють спеціальними знаннями необхідними для того, щоб кваліфіковано провести огляд доказів;

2) використання спеціальних знань обізнаних осіб (фахівців) без їх залучення до розгляду справи у цивільному чи господарському провадженні. Наприклад, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної в результаті дорожньо-транспортної пригоди у випадках, коли власники транспортних засобів до початку розгляду справи у суді звертались до спеціалізованих підприємств для отримання висновків (довідок) і представили їх суду для приєднання до матеріалів справи у якості засобів доказування;

3) застосування спеціальних знань обізнаних осіб (фахівців) залучених до участі у цивільному чи господарському провадженні:

– використання спеціальних знань спеціаліста для консультацій, допомоги технічного характеру або для участі у процесі здійснення процесуальних дій;

– використання послуг компетентних осіб, зокрема перекладача, педагога, особи, яка надає правову допомогу, тощо (наприклад, ст. 9 ЦПК; ст. 10 ГПК);

4) використання висновку експерта, як результату проведеної судової експертизи.

Таким чином, аналізування форм використання спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні формує підґрунтя для твердження, що використання спеціальних знань, які застосовуються у формі судової експертизи, застосовуються й інші, перераховані вище.

Слід також зауважити, що форми використання спеціальних знань, які застосовуються при здійсненні правосуддя, мають схожі риси. Зокрема, як зазначається в юридичній літературі, «пізнання у всіх формах здійснює особа, спеціаліст (фахівець) на основі спеціальних знань»[1].

[1] Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П. Вказана праця. С. 146–161.

Однак, кожна форма має і свою специфіку. Тому далі доцільно проаналізувати кожну з них окремо. Особливою і основною формою використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесі залишається експертиза.

Слід зазначити, що чинним ЦПК вперше передбачено залучення до цивільного процесу спеціаліста (ст. 74). У ЦПК 1963 р. не було передбачено такої можливості, хоча на практиці судді часто користувалися консультаціями фахівців з різних галузей знань. Зокрема, поширеною стала практика залучення до участі у справі спеціаліста для вирішення питань, що потребують спеціальних знань, у випадку, коли проведення експертизи є недоцільним. Так, наприклад, в ході розгляду і вирішення цивільної справи непоодинокими є випадки коли потрібні спеціальні знання довідкового характеру, отримання яких не пов'язане із проведенням спеціального дослідження.

Варто зазначити, що спеціаліст може бути залучений до участі у судовому провадженні під час вирішення господарського спору чи цивільної справи за ініціативи учасників справи чи суду, про що судом виноситься ухвала. Перед цим суд має впевнитись, що особа, яка залучається в якості спеціаліста, має достатні спеціальні знання для сприяння суду у вирішенні справи та надання відповідних консультацій. Втім, якщо при оцінці висновку спеціаліста будуть виявлені неточності, суд має призначити судову експертизу, або використати результати експертизи, виконаної за зверненням учасника справи. Крім того, як зазначають професор В. Я. Марчак[1] та академік М. В. Костицький[2] консультацію та роз'яснення спеціаліста варто, розцінювати поряд з іншими процесуальними доказами. У той же час, як вказує В. Я. Марчак не зовсім

[1] Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: дис.... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. С. 10.

[2] Костицький М. В. Психологічна консультація як форма використання спеціальних знань. *Науковий вісник УАВС*. Київ, 1997. Вип. 1. С. 159.

виправданим є й ставлення консультації спеціаліста на один рівень із експертизою[1].

Дискусійним вбачається й підхід професора Н. С. Карпова, який вважає, що «за наявності джерела даних і відомостей не потрібне його додаткове опрацювання, оскільки суд (єдиний орган, що вирішує справу по суті) може в разі потреби звернутися до будь-якого джерела даних для перевірки їх вірогідності»[2]. Виходячи з означеного, письмовий висновок спеціаліста він відносить до окремого виду джерела доказів, що звичайно служить повному, всебічному та об'єктивному здійсненню судового провадження. Вважаємо, що для встановлення фактичних даних та обставин справи на підставі спеціальних знань доцільним є проведення саме експертизи.

Враховуючи, що участь спеціаліста в цивільному та господарському процесі є новелою сучасного процесуального законодавства, це питання недостатньо досліджене в науці процесуального права і викликає певні складнощі. Наголосимо, що науковцями за різних часів не раз зверталась увага на потребу застосування у цивільному провадженні допомоги спеціаліста та виходили із пропозиціями стосовно його правового статусу[3]. Однак, і сьогодні в науці цивільного процесуального права вчені не сформували єдиний підхід до вирішення цього питання та визначення поняття спеціаліста.

Термін «спеціаліст» у загальному розумінні означає «той, хто досконало володіє певною спеціальністю, має глибокі знання в будь-

---

[1] Марчак В. Я. Вказана праця. С. 15.

[2] Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. С. 214.

[3] Захарова О. С. Докази та доказування в справах, що виникають із шлюбно-сімейних правовідносин : дис. … канд. юрид. наук 12.00.03. Київ, 1995. 152 с.; Селіванов А. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України*, 2002. № 8. С. 32–34; Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2006. 384 с.; Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за ред. С. Я. Фурси. КНТ, 2006. Т. 1. 912 с.

якій галузі науки, техніки тощо»[1]. Тобто, у загальному розумінні спеціаліст – це обізнана особа, яка професійно володіє певним фахом. Якщо йдеться про правозастосовну практику, то в ній спеціалістами можуть бути обізнані особи, які мають спеціальні знання, що потрібні для встановлення природи, сутності та властивостей об'єктів, явищ чи процесів, пізнання яких потрібне для встановлення істини.

Відповідно до ч. 1 ст. 74 ЦПК «спеціалістом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо)»[2].

Не дивлячись на те, що непоодинокими є звернення вчених і практиків до проблеми застосування у цивільному та господарському провадженнях допомоги спеціаліста, основна увага була спрямована на окреслення значення та визначення перспектив її використання. Поряд із цим, увага не зосереджувалась на правовому статусі спеціаліста і в юридичній літературі не надано визначення поняттю спеціаліста, яке б не викликало тих чи інших заперечень. Це спонукає нас детальніше розглянути це питання.

Так, ще в 60-ті роки XX ст. з'явилась концепція спеціаліста-консультанта, відповідно до якої «спеціаліст – це не експерт, але він може давати висновки як консультант суду (щодо вирішення конкретних питань для встановлення певних обставин без проведення дослідження та посилання на наукові положення, практичні, довідкові дані з теорії і практики застосування спеціальних знань)»[3].

---

[1] Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2003. (Бібліотека державної мови). С. 437.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за ред. С. Я. Фурси. Київ : КНТ, 2006. Т. 1. С. 249.

[3] Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П. Вказана праця. С. 146–161.

Деякі вчені підтримуючи в цілому таке визначення спеціаліста характеризують його, як «самостійного суб'єкта процесу, важливою ознакою якого є його участь у процесуальній дії. Тобто спеціаліст бере участь у справі та сприяє суду при здійсненні ним пізнавальної діяльності та під час застосування спеціальних знань але без спеціального дослідження. Обґрунтовано дві форми, які можуть бути застосовані у цивільному та господарському процесі: участь спеціаліста в здійсненні судом процесуальної дії і наданні суду консультаційно-довідкової інформаційної допомоги із спеціальних питань, які не потребують проведення дослідження. Цим дослідження правового статусу спеціаліста серед процесуалістів у науці процесуального права здебільшого й обмежилось»[1].

Аналізуючи це питання та враховуючи визначення зазначених авторів, ми розглядаємо спеціаліста як самостійного суб'єкта цивільного чи господарського процесу, який має комплекс процесуальних прав та обов'язків, що їх не дублює жоден інший учасник процесу. Це може бути у випадках, коли суду потрібна допомога спеціаліста під час визначення необхідності призначення судової експертизи. Наприклад, у процесі огляду судом письмового доказу, спеціаліст за допомогою спеціального пристрою, може виявити ознаки внесення змін у документ (підчистки, дописки) в тексті договору, що дає підставу суду призначити криміналістичну експертизу щодо документа. При цьому спеціалістом можуть надаватись консультації або поради стосовно формулювання питань, які виносяться на вирішення судової експертизи [2]

Таким чином, можна чітко визначити участь спеціаліста у цивільному та господарському процесі як:

– участь у провадженні процесуальних дій (діяльність технічного характеру);

– надання консультацій суду та іншим учасникам процесу.

На підставі цього, та з урахуванням всіх форм участі спеціаліста в цивільному чи господарському процесі, поняття

---

[1] Там само.

[2] Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта. *Криміналістичний вісник. 2010.* №2(14). С. 19–23.

спеціаліста можна сформулювати наступним чином: спеціаліст – це самостійний суб'єкт цивільного/господарського процесу, яким є обізнана особі у певній галузі знань та яку залучає суд до участі в процесі для надання консультаційно–довідкової допомоги з тих питань, які можна вирішити із використанням спеціальних знань, а також допомоги технічного характеру(складання схем, планів чи креслень; фотографування, застосування технічних засобів; відбору об'єктів чи зразків, що направляються експерту тощо) у процесі вчинення процесуальних дій.

Від використання спеціальних знань спеціаліста у цивільному та господарському провадженні відрізняється інша форма застосування спеціальних знань – допомога інших обізнаних осіб, а саме: перекладача, педагога, експерта з питань права тощо. Так, відповідно до ч. 1 ст. 75 ЦПК «перекладачем може бути особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється цивільне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими». Як бачимо, перекладач також є обізнаною особою (фахівцем) у галузі лінгвістичних знань, оскільки не будь-яка особа, що володіє технікою спілкування із людьми з сенсорними порушеннями (слуху) чи досконало знає іноземну мову, може бути залучена як перекладач у цивільному чи господарському провадженні. Підтримуємо позицію науковців, які стверджують – «перекладач повинен знати юридичну термінологію – українську, так й іноземну, повинен брати на себе обов'язок не розголошувати відомості, які стали йому відомі при розгляді справ, у яких він брав участь»[1].

Однак, як показує аналіз судової практики, наявність документа, що підтверджує належну освіту, не завжди свідчіть про володіння спеціальними знаннями в цій галузі. На жаль, у судовій практиці такі випадки непоодинокі. Посвідчення належної освіти перекладача на завжди є підтвердженням достатнього рівня знань

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за ред. С. Я. Фурси. Київ : КНТ, 2006. Т. 1. С. 249.

у галузі спеціальної юридичної термінології, що використовується при розгляді таких категорій справ.

При цьому перекладача, який є обізнаною особою у галузі лінгвістичних знань із спеціалістом ототожнювати неможна. Так, у цивільному провадженні і спеціаліст, і перекладач надають технічну допомогу із використанням спеціальних знань. Слід враховувати, що участь і знання перекладача, як обізнаної особи, застосовують у цивільному та господарському судочинстві для забезпечення принципів змагальності ті рівності сторін. Головне ж для спеціаліста – це допомогти суду встановити, зафіксувати фактичні дані; здійснити конкретну процесуальну дію. Спеціаліст притягується в процес для участі в процесуальній дії, яка здійснюється судом.

Процесуальні функції перекладача пов'язані із встановленням фактичних даних шляхом повного та правильного перекладу; допомозі учасникам судового провадження в отриманні інформації щодо обставин справи. Така участь перекладача у процесі обумовлена принципом здійснення судочинства державною мовою (див. ст. 9 ЦПК та ст. 10 ГПК).

Крім того, на відміну від спеціаліста, який залучається до участі в справі ухвалою суду, без обов'язкового клопотання заінтересованих осіб, участь у справі перекладача можлива за умови проявлення ініціативи учасника судового провадження, який не володіє мовою судочинства. Тому вбачається доцільним підтримати пропозицію процесуалістів щодо уточнення відповідного положення процесуального закону[1]. Оскільки згідно ч. 2 ст. 75 ЦПК та ч. 2 ст. 72 ГПК «перекладач допускається ухвалою суду за заявою учасника справи або призначається з ініціативи суду». Поряд із цим, переконані, що виступати ініціатором цього питання може тільки та особа, яка потребує допомоги перекладача. Не врегульованим процесуальним законом залишається питання стосовно того, що особа, яка потребує допомоги перекладача, може також пропонувати його кандидатуру. Однак, окремі правники переконані, що таке

[1] Там само. С. 247–248.

право передбачено само собою[1], але якщо право учасника процесу не регламентовано ЦПК чи ГПК, то реалізувати його на практиці не завжди вдається можливим.

Отже, участь перекладача у цивільному та господарському провадженні створює базу гарантії забезпечення прав на судовий захист тим особам, які є учасниками справи, але не володіють державною мовою, чи володіють нею недостатньо. Із цим пов'язана необхідність удосконалення процесуального порядку залучення та участі перекладача в цивільному чи господарському провадженні, оскільки потребує вирішення ціла низка питань:

– можливість ведення судового провадження іноземною мовою, якщо усі його учасники не володіють мовою судочинства[2];

– регламентація порядку перекладача – хто шукає, які строки пошуку тощо;

– доцільність залучення диплому перекладача до матеріалів справи.

Педагог, який може брати участь у справі при допиті малолітніх та неповнолітніх свідків, також є носієм спеціальних знань в галузі дитячої, підліткової, юнацької психології[3]. Допит особи, яка не досягла повноліття, це завжди складний процес, оскільки психіка останнього достатньо нестабільна й дуже вразлива. З огляду на це на практиці суди тільки тоді звертаються до показань неповнолітніх, коли про це прямо вказано в законі або якщо немає інших доказів, які б підтвердили чи спростували ту чи іншу обставину, що має значення для правильного вирішення справи. В такому випадку перед судом постає завдання зробити процес допиту найменш травматичним для неповнолітнього свідка, і в цьому йому може допомагати педагог, зокрема при встановлені

---

[1] Луспеник Д. Д. Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ : (складання суд. процесуал. док. за новим ЦПК України). Харків : Харків юрид., 2005. С. 166.

[2] Кравчук В. М. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. С. 206–207.

[3] Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

контакту з неповнолітньою (малолітньою) особою, формулюванні чітких та зрозумілих питань, з'ясуванні різноманітних обставин, що мають значення для справи.

Окрім наведеного переліку використання форм спеціальних знань у цивільному процесі, необхідно окремо звернути увагу на те, що в судовій практиці поряд з судовою експертизою широко використовуються й результати експертиз, проведених на замовлення учасника справи (тобто не за ухвалою суду).

Науковці вказують, що проведення судової реформи виявило багато проблем, які відносяться до реалізації права юридичними та фізичними особами. Наприклад, процесуальною моделлю побудови правосуддя включено у розгляд справ і судові органи, які мають широку компетенцію розглядати на кожному етапі справи із застосуванням законодавства в його широкому розумінні. Вирішуючи справу, суддя використовує передусім норми процесуального закону. Суддя, як суб'єкт судового процесу, наділений повноваженнями застосовувати норми права, проводити системне дослідження різних законів, керуватися нормами Конституції України, роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України, зокрема, з питань застосування законодавства, бути обізнаним у міжнародно-правових актах, чинних в Україні[1]. Водночас судді мають право для вирішення процесуальних питань застосовувати спеціальні знання обізнаних осіб з різних галузей знань шляхом призначення експертизи або залучення експерта.

Ставлення вчених до правової експертизи, як джерела доказів у процесі, не є однозначним, а в окремих випадках навіть є діаметрально протилежним. Окремі вчені переконані, що знання в галузі законодавства та науки права, а саме юридичні знання, не слід відносити до спеціальних знань у тому розумінні, в якому вони вживані в законі. Одночасно виникає питання відносно розгляду криміналістичних знань як спеціальних. Так, В. Г. Гончаренко визначає «спеціальні криміналістичні знання в процесуально-правовому розумінні як знання в галузі криміналістичної техніки, що

[1] Селіванов А. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України.* 2002. №8. С. 32–34.

застосовуються спеціально підготовленими особами для пізнання об'єктів під час здійснення юридичної діяльності з їх природничо-наукового і технічного боку»[1]. Однак, із урахуванням складності даної системи та різноплановості вирішуваних за її допомогою завдань можна виділити природничо-наукові відомості, які застосовуються для пізнання об'єктів під час розкриття, розслідування та протидії злочинам[2].

Якщо звернутися до кримінального процесу, то окремі науковці звертають увагу на те, що слідчий під час проведення слідчих дій завжди застосовує власні спеціальні знання, навички та вміння. Крім того, потрібними для діяльності слідчого є спеціальні знання з різних галузей науки та техніки, які він отримує під час вивчення курсу криміналістики та судової експертології. Але окрім спеціальних знань, навичок й умінь у галузі науки, техніки, мистецтва тощо, слідчому потрібні й правові знання, навички та уміння для проведення розслідування кримінальних проваджень він повинен:

– знати кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство;

– твердо засвоїти тактику проведення слідчих дій;

– опанувати методику розслідування окремих видів злочинів.

У зв'язку з цим деякі науковці вказують на неспроможність твердження про те, що спеціальні знання не належать до галузі права[3].

Навіть ті, хто є опонентами визнання правових знань спеціальними, говорять про те, що виникнення ускладнень, пов'язаних із розв'язуванням практичних завдань правозастосовної

---

[1] Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовному судопроизводстве (методологические вопросы). Київ : Вища школа, 1980. С. 118.

[2] Легких К. В. Поняття «спеціальні юридичні знання» та форми їх використання у кримінальному процесі. *Вісник Академії адвокатури України*. 2008. Вип. 13. С. 54–60.

[3] Линдмяэ Х. Понятие специальных знаний, навыков и умений. Использование специальных знаний в советском уголовному процессе: *Труды по правоведению. Ученые записи Тартуского университета*. Тарту, 1984. С. 114–115.

діяльності під час використання норм банківського, податкового, митного чи інших галузей права, або питань іноземного права припускають можливість одержання допомоги із застосування таких знань у непроцесуальній формі – консультацій. Як відомо консультацію може надати слідчому або судді спеціаліст, тому й правові знання такого спеціаліста є спеціальними[1]. Крім того допомогу у вирішенні подібних питань може надати експерт з питань права (ст. 73 ЦПК та ст. 70 ГПК) підготувавши для суду висновок експерта. Однак, як передбачено чинним процесуальним законом (ст. 114 ЦПК та 108 ГПК) – «Учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо: застосування аналогії закону, аналогії права; змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі. Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи»[2].

На нашу думку, використання спеціальних правових знань у цивільному та господарському процесах потребує в першу чергу підготовки фахівців, які б спеціалізувалися виключно з якогось вузького кола правових питань. Наразі вітчизняні вищі навчальні заклади здійснюють загальну (універсальну) підготовку фахівців у галузі права – юристів. Фахівців із вузькою спеціалізацією майже не готують. З огляду на це ми погоджуємось із тими науковцями, котрі проти можливості проведення правових експертиз у судовому провадженні[3] та вважають, що експертиза в галузі права може бути реалізована тільки в практиці Конституційного Суду.

---

[1] Легких К. В. Вказана праця. С. 54–60.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[3] Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за ред. С. Я. Фурси. Київ : КНТ, 2006. Т. 1. С. 447.

Окремою формою застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі є медіація. Поняття «медіація» походить від латинського *mediare*, що означає «бути посередником». У перекладі з англійської мови термін медіація (*mediation*) – означає посередництво, клопотання, заступництво. Формальне визначення медіації міститься у ст. 1 Типового закону ЮНСІТРАЛ (Комісії ООН з міжнародного торгового права) 2002 р. щодо міжнародних комерційних арбітражних процедур, згідно з якою медіація може бути визначена як «процес, коли сторони залучають третю особу або осіб з метою надання ними допомоги у мирному врегулюванні спорів, що виникають із приводу контрактних чи інших правових відносин, або пов'язані з ними. Мировий посередник не має права нав'язувати сторонам способи врегулювання спору»[1].

У Законі України «Про медіацію» наводиться таке визначення: «медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів». З огляду на питання, що нами розглядаються, особливо цікавим є визначення особи (спеціаліста), який володіє спеціальними знаннями та використовує їх за фахом. Автори Закону вважають, що «медіатор – це спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію»[2].

Сучасна концепція системи врегулювання спорів у цивільному та господарському процесі, зокрема й шляхом медіації, базується на інноваційному плюралістичному підході і заохочує сторони до самостійного пошуку взаємоприйнятних рішень, оскільки змагальні методи врегулювання спорів у судах нерідко є економічно високовитратними як для держави, так і для суб'єктів господарської

[1] Медіація (англ. *Mediation* – посередництво) URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F

[2] Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875–IX. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text (дата звернення: 21.11.2023).

діяльності, а тим більше – пересічних громадян. Зарубіжний досвід свідчить, що медіація є не тільки засобом «розвантажити» судову систему у процесі розгляду цивільних, сімейних, господарських, адміністративних або кримінальних справ, але й засобом зменшення ризиків виникнення конфліктів[1].

На сьогодні існує низка міжнародно-правових документів щодо медіації. По лінії ООН це – Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 4 травня 1999 р. «Розробка та здійснення засобів посередництва та поновлювального правосуддя в галузі кримінального правосуддя»; Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 24 липня 2002 р. «Головні принципи застосування програм відновного правосуддя в кримінальних справах»; Бангкокська декларація «Взаємодія та зворотні заходи: стратегічні союзи в галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя», прийнята на 11-му Конгресі ООН з питань попередження злочинності та кримінального правосуддя (Бангкок, Таїланд, 18–25 квітня 2005 р.). За лінією Європейського Союзу та Ради Європи – Рекомендація № R (99) 19 Комітету Міністрів Ради Європи про медіацію у кримінальних справах та інші від 15 вересня 1999 р.; Основоположне рішення Ради Європейського Союзу про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві (2001/220/JHA) від 15 березня 2001 р.; Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації у сімейних справах; Рекомендація Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації у цивільних справах; Рекомендація *Rec* (2003) 20 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо нових способів роботи зі злочинністю неповнолітніх і ролі правосуддя у справах неповнолітніх; Європейський кодекс поведінки медіатора (European Code of Conduct for Mediators), прийнятий на конференції, організованій Директоратом Європейської Комісії з питань юстиції 02 липня 2004 р. у м. Брюссель; Рекомендація Rec

[1] Медіація як процедура врегулювання спорів шляхом досягнення консенсусу. Інститут законодавства Верховної Ради України; Мюнхенський Інститут східноєвропейського права. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. 236 с.

(2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання допомоги потерпілим від злочинів; Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах»[1].

Слід наголосити, що такі зусилля Ради Європи активно підтримуються рішеннями Європейського Союзу, який 2008 р. увів у дію Директиву з медіації, що вважається інструментом до скорочення витрат і часу на розгляд цивільних спорів, особливо комерційних спорів транскордонного характеру. Як відомо, директива є законодавчим актом, що є обов'язковим до виконання в аспекті досягнення результату, при цьому держави-члени ЄС мають право обирати форму та спосіб її імплементації з урахуванням особливостей національної правової системи та правових традицій. Директива забезпечує доступ медіації до правосуддя, наділяє суди правом пропонувати сторонам спору процедуру медіації, зберігаючи за ними право відмовитися від медіації без будь-яких санкцій та звертатися до суду; дозволяє сторонам ухвалювати рішення, що виконуються безпосередньо в суді; захищає медіаторів від вимоги виступати в ролі свідків (за виключенням справ значної суспільної ваги) тощо[2].

Крім того, Директива заохочує держав-членів ЄС до забезпечення навчання та перепідготовки медіаторів, розробки та прийняття етичних кодексів медіаторів і заходів з контролю за якістю медіаційних послуг, поширення інформації про послуги медіаторів та агенції, що такі послуги надають. Положення про медіацію знайшли місце також і в конвенційних документах, зокрема, в ст. 13 Європейської конвенції про здійснення прав дітей[3].

---

[1] Официальный веб-сайт Международной Посреднической Корпорации (International Mediation Corporation). URL : http://intermediation.narod.ru (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Там само.

[3] Європейська конвенція про здійснення прав дітей. *Офіційний вісник України*. 2007. № 91. Ст. 3355. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення: 21.11.2023).

Незважаючи на те, що рекомендації Комітету міністрів не є юридично обов'язковими актами і складають так зване «м'яке право», вкрай важливим є те, що вони приймаються за переконливою згодою усіх держав-членів організації і розповсюджуються на всі її держави-члени. Отже поступово, без формальних і тривалих процедур ратифікації (на відміну від положень конвенцій та угод), рекомендації РЄ стають нормами національного законодавства і практики великої кількості європейських держав. Ефективність медіації визнана європейським співтовариством, що рекомендує її впровадження як основного методу альтернативного вирішення спорів у цивільному та господарському процесі.

Наприклад, у країнах Європи 80 % спорів, що перебувають у провадженні суду і передаються на медіацію, вирішуються без судового розгляду. У США, країні, що дуже активно використовує ці способи під час вирішення цивільно-правових спорів, медіацію використовують з 60-х років XX ст. Основою формування цього способу стали застосовувані ще квакерами та єврейськими громадами (типу Jewish Conciliation Board) способи втручання (інтервенції) у різні види конфліктів – спори про спадкування, власність або з питань сімейного права – що, у свою чергу, брали початок з давньоєврейських традицій. У 1982 р. в США було вже понад 300 осіб і організацій, які займалися медіацією під час врегулювання сімейних конфліктів[1]. При цьому, світовий досвід свідчить, що понад 90 % укладених договорів за результатами медіації були виконані, а близько 80,0 % правопорушників, які брали участь у відновних процедурах, не вчиняли нових злочинів[2].

У процесуальному законодавстві України (цивільному та господарському) останнім часом досить активно запроваджуються

[1] Притика Ю. Медіація, як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. URL : http://ilandmanagement.com. Заголовк з екрана (дата звернення: 28.11.2019).

[2] Маляренко В. Т. Кримінальний процес України: стан та перспективи розвитку : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 167.

норми ювенальної юстиції і відновлюваного правосуддя. Тому в судах поза кримінально-правовою сферою має стати розширення сфери застосування процедур відновлюваного правосуддя, відповідно до яких суд прийматиме рішення щодо угоди про примирення (мирової угоди) сторін у цивільному та господарському процесі. У чинному законодавстві активно використовується дане положення. Зокрема, ст.ст. 207 ЦПК та 192 ГПК («Мирова угода сторін») передбачають, що «мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб. Сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну письмову заяву, на будь-якій стадії судового процесу»[1].

Таким чином, медіація в цивільних справах та господарських спорах є останньою можливістю сторін повернутися до конструктивних перемовин, узгодити спірні питання з тим, щоб у майбутньому забезпечити подальшу співпрацю та уникнути небажаних наслідків для обох сторін.

2.3. **Судова експертиза, як окрема форма використання спеціальних знань у цивільному та господарському провадженні**

Окремою, процесуальною формою застосування спеціальних знань є результати судових експертиз. Тобто, для отримання судової експертизи необхідним є залучення фахівця, який, згідно з чинним законодавством, обов'язково володіє необхідною сумою спеціальних знань, що надає йому змогу кваліфіковано провести заходи, що

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798–XII (зі змін. та допов.).

входять до його функціональних обов'язків – надати висновок, спираючись на власні спеціальні, фахові знання.

Чинним процесуальним законом юридичний статус експерта визначено як самостійного суб'єкта процесу із власним обсягом процесуальних обов'язків і прав, якими він відрізняється від інших суб'єктів даної процесуальної діяльності. Характерною особливістю цього суб'єкта процесу слід вважати об'єктивну незацікавленість у результаті вирішення справи. Це обумовлюється виконанням ним важливої функції – надання суду особливого доказу – висновку експерта. Специфічним можна також вважати й те, що експерт заздалегідь не володіє доказовою інформацією, а отримує її у процесі експертного дослідження із застосуванням своїх спеціальних знань.

Таким чином можна зазначити, що правовий статус експерта залежить від мети процесу та складається з компетенції, яка визначена процесуальними правами, обов'язками й правовими гарантіями того, що ці права та обов'язки будуть ним реалізовані належним чином., а також його незалежності. У зв'язку із тим, що експерт не є стороною судового провадження та не має власної зацікавленості у результаті справи, участь його у процесі обумовлена не правами, а обов'язком надати повний, достовірний та об'єктивний висновок з питань, які винесені на вирішення експертизи.

Для здійснення експертної діяльності на професійній основі експерт, як її суб'єкт, має віти не тільки компетентним у конкретній галузі знань, але й відповідати низці вимог, що визначають його фаховість, кваліфікованість, професіоналізм. Загальні кваліфікаційні вимоги до судового експерта встановлені ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу», в якій зазначено, що «судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста,

пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності».[1]

За класифікацією доказів висновок експерта належить до особистісних засобів доказування. Тобто факти (докази), зазначені у висновку, відбивають елементи події минулого або її наслідки не безпосередньо, а відтворюються експертом, який ці елементи пояснює, інтерпретує і подає суб'єктам доказування як похідні знання про факти, встановлює нові дані, що є доказами у справі. Тому висновки експерта, якщо немає обґрунтованих мотивів для незгоди з ними, мають сприйматися і використовуватися в доказуванні як результат дослідницької роботи спеціаліста у певній галузі знань та оцінюватися як доказ (засіб доказування) відповідно до вимог чинного законодавства у сукупності з іншими доказами у справі.

Таким чином, висновок експерта є самостійним судовим доказом у справі лише за умови, що він є результатом судової експертизи, яка призначена та проведена з жорстким дотриманням вимог чинного цивільного або господарського процесуального законодавства. Висновок експерта отриманий з порушенням вимог до форми, змісту, статусу експерта (його процесуальних обов'язків, прав та юридичної відповідальності), не набуває, відповідно, й статусу експертного висновку як судового доказу.

Висновок експерта відрізняється від інших засобів доказування за такими ознаками:

– представляє собою результат спеціального дослідження – судової експертизи, яка проводиться із застосуванням наукових методів і методик;

– його складає спеціальний суб'єкт – судовий експерт;

– формується на основі використання спеціальних знань, у ньому експерт повідомляє суд про факти, встановлені ним на

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 28, ст.232. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

основі використання даних тієї чи іншої галузі науки, техніки, мистецтва;

– містить не довільну інформацію, а конкретні відповідна питання, що винесені на вирішення експертизи;

– містить об'єктивний відбиток і результати оцінювання експертом обставин справи із застосуванням власних спеціальних знань;

– інформація, що міститься у висновку, отримується після відкриття провадження у справі або у разі забезпечення доказів до моменту подання позову;

– складається із чітким дотриманням процесуальних вимог щодо його форми.

Висновок експерта завжди є письмовим документом, в якому відображено відомості про значущі для справи обставини, які встановлено експертом при дослідженні наданих йому матеріалів із застосуванням спеціальних знань. Він повинен бути належним чином оформлений й відповідати певним вимогам, а саме:

– наукової обґрунтованості, аргументованості та переконливості;

– послідовності, якісності, конкретності, простоті викладення процесу експертного дослідження й тих висновків, яких дійшов експерт;

– грамотності й культурі його оформлення.

Не дотримання вказаних вимог, як правило, призводить до зниження його доказового значення, або взагалі до повної втрати доказового значення.

Умови сьогодення вимагають від законодавства України наближення до міжнародних стандартів та передбачення в реформуванні системи судочинства удосконалення всіх сфер законодавства в тому числі й тих норм, які регулюють судово-експертну діяльність. У межах правової реформи, яка здійснюється, законодавство України зорієнтовано на переоцінювання значущості та підвищення ролі інституту судових експертиз, який дозволяє зробити ефективним розгляд адміністративної, господарської, цивільної справи або кримінального провадження.

Специфіка СЕД виявляється в тому, що ця діяльність визначається єдністю методичної основи незалежно від виду

судочинства. Так, єдиними є закономірності, що містяться у межах материнських наук, на базі яких створені та розвиваються відповідні види судових експертиз. Це формує засади для розроблення універсальних експертних методик, які дозволяють отримати об'єктивні результати. Об'єкти експертних досліджень із єдиною матеріальному природою досліджуються за єдиними експертними методиками незалежно від того в межах якого виду судочинства було призначено судову експертизу чи залучено судового експерта.

Поряд із єдністю методичних основ СЕД існує подібність правових аспектів експертизи у цивільному та господарському процесі. Це дістає вияв:

– у тих вимогах, що висуваються до судового експерта як учасника цивільного чи господарського провадження;

– у загальних правах та обов'язках експерта;

– у нормативному визначенні статусу окремих видів експертиз;

– у вимогах до структури та змісту висновку експерта;

– у можливості допиту експерта в суді для отримання від нього пояснень з приводу висновку, зробленого за результатами дослідження.

Відрізняють експертизи в різних галузях судочинства лише процедури підготовки та їх призначення, що як правило притаманні кожному її виду та відмінності у правах учасників процесу обумовлених специфікою діяльності суб'єктів різних видів правовідносин. Окремі відмінність та особливості в регламентації порядку призначення й проведення експертизи та використання її результатів і зумовлюють неможливість використання висновку експерта, отриманого в одному процесі, наприклад, у цивільному чи господарському, для використання як джерела доказів у кримінальному процесі.

Судову експертизу від експертиз, що здійснюються в інших сферах суспільної діяльності (медико-соціальної, науково-технічної, правової тощо), відрізняють такі ознаки:

– заборона збирання й підготовки матеріалів на експертизу самим експертом;

– призначення та проведення її з дотриманням спеціального правого (процесуального) регламенту, що визначає права і обов'язки

експерта, а також суб'єкта, який призначив експертизу, та учасників цивільного або господарського процесу (учасників справи);

– проведення експертного дослідження із застосуванням спеціальних знань у різних галузях науки, техніки;

– складання висновку експерта із статусом засобу доказування у справі.

Зауважимо, що сутність даного феномену в повній мірі неможна розкрити визначенням судової експертизи як правового інституту або комплексу процесуальних дій. Це обумовлено тим, що експертом використовуються власні професійні знання, які належать до відповідної галузі людського пізнання (науки, мистецтва, техніки або ремесла). Експертизою є застосування вказаних знань лише у формі дослідження, яке передбачає отримання таких фактичних даних (відомостей), що не були відомі раніше й іншим способом встановити не можливо. Експертиза спрямована на виявлення фактичних даних, які здатні або підтвердити або спростувати факти, що мають юридичне значення, та їх відповідну фахову оцінку.

Статтею 99 ГПК встановлено, що «для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо, суд призначає експертизу. Призначаючи експертизу та встановлюючи коло питань, які слід поставити перед експертами, суддя або суд повинен з цього приводу врахувати пропозиції сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Відхилення питань, запропонованих особами, які беруть участь у справі, суд зобов'язаний мотивувати. В ухвалі про призначення експертизи належить зазначити, з яких питань потрібні висновки експертів і кому доручається провести експертизу»[1].

Відповідно до ч. 1. ст. 20 ГПК «господарським судам підвідомчі справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів та з інших підстав, а також у спорах про визнання недійсними актів з підстав, зазначених у законодавстві. Завданням господарського судочинства

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

є правильний та оперативний розгляд і вирішення господарських спорів, що неможливо зробити без дослідження та оцінки доказів у справі».

Цивільне та господарське процесуальне законодавство відносить судового експерта до категорії учасників судового процесу. Так, згідно ст. 72 ЦПК та ст. 69 ГПК «експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи. Експерт зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання»[1]. Наведена процесуальна норма також визначає права та обов'язки судового експерта, порядок його відводу та участі у процесі. Переконані, що суттєвим є те, що судовий експерт має право:

– знайомитись із матеріалами справи, оскільки це необхідно для надання висновку;

– брати участь в огляді та дослідженні доказів чи об'єктів;

– просити суд про надання йому додаткових матеріалів тощо.

Зазначеною процесуальною нормою законодавцем передбачено, що «призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою»[2].

Моментом, коли експерт стає учасником судового провадження, є винесення судом ухвали про призначення експертизи. Підстава призначення судової експертизи розглядається вченими під двома кутами: юридичним і фактичним. Юридичною підставою є правова норма, яка за необхідності уповноважує, а у певних випадках зобов'язує призначати судову експертизу. Саме таким шляхом санкціонується вступ суду, який розглядає справу, у правовідносини з обізнаною особою, яка має спеціальні знання, та

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

іншими учасниками даної справи, заінтересованими у результаті експертизи, а також гарантована реалізаціях цих відносин. Фактичною підставою призначення експертизи є потреба у використанні судом тих спеціальних знань, які є у експертів і які потрібні для висвітлення обставин справи, які можуть бути виявлені тільки із їх застосуванням. Звернемось до вимог процесуального закону.

Відповідно до вимог ст. 103 ЦПК встановлено такі правила:

Стаття 103 ЦПК. Призначення експертизи судом

1. Суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності.

2. У разі необхідності суд може призначити декілька експертиз, додаткову чи повторну експертизу.

3. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза).

4. Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом.

5. Учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта. У разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну.

6. Питання, які ставляться експерту, і його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта.

7. Призначений судом експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через

відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів[1].

Відповідно до ст. 99 ГПК встановлено такі правила:

Стаття 99 ГПК. Призначення експертизи судом

1. Суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати експертний висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів.

2. У разі необхідності суд може призначити декілька експертиз, додаткову чи повторну експертизу.

3. При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. З урахуванням обставин справи суд має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза).

4. Питання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом.

5. Учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта. У разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну.

6. Питання, які ставляться експерту, і його висновок з них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта.

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

7. Призначений судом експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів[1].

Крім того, у новій редакції ЦПК та ГПК правом залучити експерта наділяється й учасник справи, що у процесуальних кодексах регламентує:

Стаття 106 ЦПК. Проведення експертизи на замовлення учасників справи

1. Учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення.

2. Порядок проведення експертизи та складення висновків експерта за результатами проведеної експертизи визначається відповідно до чинного законодавства України про проведення судових експертиз.

3. Висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи, який є доказом у справі, або змінено його властивості, не замінює сам доказ та не є підставою для звільнення від обов'язку доказування.

4. Висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи або змінено його властивості, до розгляду судом не приймається, крім випадків, коли особа, яка його подає, доведе можливість проведення додаткової та повторної експертизи з питань, досліджених у висновку експерта.

5. У висновку експерта зазначається, що висновок підготовлено для подання до суду, та що експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок.

6. Експерт, який склав висновок за зверненням учасника справи, має ті самі права і обов'язки, що й експерт, який здійснює експертизу на підставі ухвали суду.

---

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

7. За заявою учасника справи про наявність підстав для відводу експерта, який підготував висновок на замовлення іншої особи, такий висновок судом до розгляду не приймається, якщо суд визнає наявність таких підстав.[1]

Стаття 101 ГПК. Проведення експертизи на замовлення учасників справи

1. Учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення.

2. Порядок проведення експертизи та складення висновків експерта за результатами проведеної експертизи визначається відповідно до чинного законодавства України про проведення судових експертиз.

3. Висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи, який є доказом у справі, або змінено його властивості, не замінює сам доказ та не є підставою для звільнення від обов'язку доказування.

4. Висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи або змінено його властивості, до розгляду судом не приймається, крім випадків, коли особа, яка його подає, доведе можливість проведення додаткової та повторної експертизи з питань, досліджених у висновку експерта.

5. У висновку експерта зазначається, що висновок підготовлено для подання до суду та що експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок.

6. Експерт, який склав висновок за зверненням учасника справи, має ті самі права та обов'язки, що і експерт, який здійснює експертизу на підставі ухвали суду.

7. За заявою учасника справи про наявність підстав для відводу експерта, який підготував висновок на замовлення іншої особи,

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

такий висновок судом до розгляду не приймається, якщо суд визнає наявність таких підстав[1].

Висновок експерта хоч і не має для суду обов'язкової сили, наділений низкою особливостей, які відрізняють його від інших доказів:

– якщо дані спеціального характеру (відомості), які містяться у висновку експерта, мають зв'язок із предметом доказування у справі, то вони не можуть бути замінені ніякими іншими засобами доказування, оскільки останні або не містять інформації спеціального характеру, або містять цю інформацію у такому вигляді, що потребує застосування спеціальних знань і навичок для її виявлення і надання їй вигляду, доступного для сприйняття, дослідження і оцінювання особами, які не володіють спеціальними знаннями (суб'єктами доказування);

– необов'язковість висновку експерта для суду, що вимагає оцінювання його за загальними правилами оцінювання доказів. Зауважимо, що суд може не погодитись з висновками експерта. За таких умов суд зобов'язаний призначити додаткову або повторну експертизу в залежності від причин незгоди чи обґрунтувати прийняте рішення на одному з прийнятих ним висновків експерта;

– результати висновку аудитора, відомчих перевірок, які мають відношення до предмета доказування, не виключаються з числа доказів у справі (якщо відповідають пред'явленим вимогам), однак вони не можуть замінити висновок експерта, який відповідає вимогам процесуального закону.

Відповідно до ст. 86 ГПК, ст. 89 ЦПК «суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді у судовому процесі всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

прийняття відповідного процесуального рішення».[1] Зауважимо, що одним із засобів перевірки висновку експерта у цивільному та господарському провадженні може бути пояснення експерта під час його допиту в суді, інші докази, а також співставність висновку з іншими доказами, що надані суду учасниками судового провадження.

Враховуючи наведене вище можна дійти таких висновків. По-перше, необхідно чітко розмежовувати за функціональним аспектом спеціальні знання як результат професійної підготовки та певну спеціалізовану обізнаність окремих осіб від передбачених процесуальним законодавством спеціальних знань, що будучи за змістом абсолютно тотожними із першими, застосовуються лише у чітко встановлених законом формах і межах. За таких умов вони є абсолютно індиферентними до стану носія подібних знань і їх споживачів і перетворюються на процесуально-правову категорію. Використання цієї категорії передбачено лише окремими суб'єктами у конкретних процедурах, а їх застосування у кожному випадку потребує підтвердження компетентності суб'єкта, а також узаконених шляхів отримання бажаного результату. По-друге, процесуальне визначення спеціальних знань обов'язково має містити їх загальнонаукове поняття як неодмінну змістову основу поняття процесуального, що повинно визначати межі та форми особливого застосування таких знань у цивільному чи господарському судочинстві, а також юридично значущі наслідки такого використання.

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Розділ 3.

Правове регулювання використання судової експертизи у цивільному та господарському провадженні

3.1. **Інститут судової експертизи в системі доказового права**

Визначенню поняття судової експертизи та визначенню правового змісту цього поняття приділена увага низки правників, які здійснювали дослідження у сфері цивільного процесуального та кримінального процесуального права. До цих питань звертаються під час висвітлення проблем судових доказів[1]; є також спеціальні

[1] Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій. Київ : Ін Юре, 2007. 521 с.; Комар Ю. М. Актуальні питання визначення поняття «спеціальні знання» в криміналістиці. Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики : матер. міжн. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 16 жовтня 2020 року). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 246–250; Корж В. П. Криміналістичне обґрунтування та доказове значення висновку експерта в суді. *Криминалистика и судебная экспертиза.* 2013. Вып. 58 (2). С. 28–32; Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України : автореф. … канд.. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 21 с.; Мирошниченко Ю. М. Зміст і порядок подання доказів під час судового розгляду кримінальних справ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2021. № 52. С. 90–93; Погрібний І. Доказове значення висновку експерта у кримінальному процесу України: теоретична складова. Міжнародні та національні аспекти вдосконалення правоохоронної та судово-експертної діяльності в умовах глобалізації: мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 листопада 2021 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 72–76.

роботи[1]. Однак, до сьогодні в процесуальній науці продовжує формуватись єдина позиція щодо визначення поняття судової експертизи. За таких умов слід відзначити й те, що поняття «експертиза» було введено не тільки у науковий, але й практичний обіг не тільки як правовий процесуальний термін. Він широко застосовується під час проведення різноманітних досліджень із застосуванням спеціальних знань, а саме: наукових, технічних тощо.

Зауважимо, що більше ніж 100 нормативно-правових актів, у тому числі Закони України містять вимоги до проведення різних видів експертиз, які на перший погляд не мають нічого спільного із експертизою, наприклад ЗУ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»[2], ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації»[3], які вимагають проведення відповідних експертиз у певних випадках і за умови настання певних обставин. Визначення поняття експертизи в цивільному та господарському процесі,

---

[1] Погрібний І. Доказове значення висновку експерта у кримінальному процесу України: теоретична складова. Міжнародні та національні аспекти вдосконалення правоохоронної та судово-експертної діяльності в умовах глобалізації: мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 листопада 2021 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 72–76; Постика В. И. Оценка и использование заключения эксперта-криминалиста. Одесса : Одесский государственный университет, 1977. 48 с.; Селіванов А. О. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України.* 2002. № 8. С. 32–34; Чепа М.-Л. А. Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами.* 2007. № 3 (5). С. 290–299; Щербаковський М. Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2015. № 3. С. 178–186.

[2] Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. № 875–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 21. Ст. 252. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[3] Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

встановлення її юридичної природи має не тільки теоретичне, але й практичне значення. Це обумовлено тим, що правильне вирішення даного питання зумовить у свою чергу і правильне встановлення порядку й меж використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесах.

Останнім часом було прийнято нормативно-правові акти щодо регулювання провадження окремих видів судових експертиз, до яких слід віднести такі закони України:

1) «Про судову експертизу», що «визначає правові, організаційні і фінансові основи СЕД з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки»[1];

2) «Про наукову і науково-технічну експертизу», який «визначає правові, організаційні й фінансові основи експертної діяльності в науково-технічній сфері, а також загальні основи та принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення наукової та науково-технічної експертизи з метою забезпечення наукового обґрунтування структури і змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, наукових, науково-технічних, соціально-економічних, екологічних програм і проектів, визначення напрямів науково-технічної діяльності, аналізування та оцінювання ефективності використання науково-технічного потенціалу, результатів досліджень»[2];

3) «Про карантин рослин» – «визначає правові, організаційні та фінансово-економічні основи карантину рослин, повноваження органів державної влади, їх посадових осіб, права і обов'язки

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 28. Ст. 232. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95–ВР (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 9. Ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-вр#Text (дата звернення: 21.11.2023).

юридичних і фізичних осіб, що спрямовані на запобігання занесенню та поширенню відсутніх на території України регульованих шкідливих організмів, і становить частину законодавства України щодо захисту життя та здоров'я рослин»[1].

Тому переконані, що дослідження поняття судової експертизи не можна провести без відповідного аналізування нормативно-правових актів, які у загальному вигляді окреслюють законодавче визначення поняття експертизи. Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про наукову і науково-технічну експертизу» наукова і науково-технічна експертиза – це «діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів»[2].

Закон України «Про судову експертизу» у ст. 1 визначає судову експертизу як дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду[3].

У ЗУ «Про карантин рослин» визначено термін «фітосанітарна експертиза» (аналізи) як перевірка об'єктів регулювання в лабораторних умовах на предмет наявності та ідентифікації або відсутності шкідливих організмів[4]

З наведених вище законодавчих визначень видно, що під експертизою законодавець пропонує розуміти, насамперед, дослідження. У свою чергу, Закони України «Про наукову та науково-технічну експертизу», «Про державну експертизу землевпорядної

---

[1] Про карантин рослин : Закон України від 30.06.1993 р. № 3348–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 34. Ст. 352. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3348-12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95–ВР (зі змін. та допов.).

[3] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

[4] Про карантин рослин : Закон України від 30.06.1993 р. № 3348–XII (зі змін. та допов.).

документації» окремо виділяють також аналіз та оцінку, а ЗУ «Про наукову та науково-технічну експертизу» – ще й перевірку; ЗУ «Про карантин рослин» – взагалі включає лише перевірку. На наш погляд, терміни «аналіз», «оцінка» та «перевірка» є відповідними складовими проведення досліджень, тому їх недоцільно виділяти під час визначення поняття експертизи та застосовувати як терміни проведення тієї чи іншої дії, а саме «аналізування», «оцінювання».

Так, «аналіз – це метод наукового дослідження шляхом розгляду окремих сторін, властивостей, складових частин будь-чого; всебічний розгляд»; «оцінка – думка, судження про цінність або значення кого- або чого-небудь, результат процесу»; «перевіряти – переконатися в правильності чого-небудь, піддати випробуванню для з'ясування чого-небудь»[1].

Стосовно поняття судової експертизи, яке міститься в Законі України «Про судову експертизу», необхідно зауважити, що воно містить низку прогалин і не окреслює в повній мірі сутність судової експертизи як способу отримання доказів у будь-якому провадженні. По-перше, наведена редакція є неприйнятною, оскільки у запропонованому вигляді визначення втрачає безпосереднього суб'єкта дослідження (судового експерта). Крім того, не є об'єктом дослідження явища і процеси, які вже відбулися під час скоєння того чи іншого порушення прав особи, що є предметом експертизи. Тому, в якості об'єктів у визначенні поняття судової експертизи, доцільно використовувати термін «матеріальні та матеріалізовані об'єкти – носії інформації про явища й процеси…».

Слід також зауважити, що словосполучення «що є або будуть предметом судового розгляду» є недоречним, оскільки проведені судовим експертом дослідження за зверненням учасника справи, а також висновок експерта, виконаний на замовлення учасника

[1] Словник української мови. В 11 т. - Київ : Наукова думка, 1970-1980.; *Паламарчук Л. С.* Словник української мови (СУМ) // Українська мова : енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови ; ред. В. М. Русанівський [та ін.]. К. : Українська енциклопедія, 2000.

справи (цивільної, господарської) можуть і не стати предметом судового розгляду. Тоді що? – це не судова експертиза?

Термін «експертиза» походить від латинського *expertus* та від французького *expertise*, що означає: досвідчений; обізнаний»[1]. Таким чином, слід наголосити, що кожна експертиза – це використання спеціальних знань і саме таких, що пройшли апробацію досвідом. Щодо розуміння поняття судової експертизи у правовій науці, то слід зазначити, що з цього приводу також відсутня єдина позиція науковців.

У цивільному і господарському процесах експертиза як спосіб одержання доказів має багато спільних рис. Тому для правильного визначення поняття «судова експертиза» доцільно звернутись до досліджень цього інституту як в теорії цивільного, так і господарського процесу, а також до з'ясування поняття експертизи взагалі. Зауважимо, що процесуальна теорія, яка базується на законі і судовій практиці, передусім виділяє поняття судової експертизи не тільки як інститут юридичний, але й такий, що спирається на всі можливості, які надають інші науки.

Під експертизою науковці пропонують розуміти «дослідження експертом якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань, наприклад: медична експертиза, бухгалтерська експертиза, судова експертиза»[2].

Л. М. Токарчук, К. А. Рудько, Т. І. Лежух, Т. В. Руда та інші визначають експертизу як «процес, спосіб сприйняття, дослідження і перевірки доказів, потрібний суду в тих випадках, коли необхідно застосувати спеціальні знання, без яких конкретні факти і докази не можуть бути правильно досліджені, сприйняті, перевірені й оцінені

[1] Юридична енциклопедія / під ред. Ю. С. Шемшученка. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2. С. 333.

[2] Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. 2-е вид., випр. і доп. Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1985. С. 290.

судом»[1]. Вчений переконаний, що експерта можна вважати помічником суду у процесі дослідження доказів судом, коли для цього потрібні спеціальні знання. Це пов'язано із тим, що за таких умов суд не може самостійно перевірити, сприйняти та дослідити такі докази. Крім того, висновок експерта можна вважати особливим доказом, оскільки містить особливий до інших доказів засіб для переконання суду в існування конкретного факту. За таких умов під експертизою можна запропонувати розуміти спосіб сприйняття, дослідження та перевірки доказів.

Науковці визначають експертизу як процесуальну діяльність фахівців різних галузей знань з дослідження конкретних обставин, матеріалів, об'єктів, через застосування спеціальних пізнань, з метою встановлення нових фактів, що розширюють можливості суду під час встановлення істини у справі»[2]. При цьому наголошено,

---

[1] Токарчук, Л. М. (2023). Судові докази та їх форма в цивільному процесі України: перспективи змін у конструкції. *Київський часопис права*, (4), 50-58. https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.7; Рудько К. А. Доказування у цивільному процесі України. *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С. 113-116; Лежух Т. І. Загальна характеристика доказів у цивільному процесі України. *Національний юридичний журнал: теорія та практика* (Jurnalul juridic national: teorie şi practică). 2014. С. 99–104; Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України та США: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. … к.ю.н. : 12.00.03. Київ, 2012. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/ARF.pdf.

[2] Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в проекті нового кримінального процесуального кодексу України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2011. Вип. 11. С. 190–200; Бараш Л. Процесуальні проблеми призначення і проведення судової експертизи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4. С. 262–268; Головченко Л. М. Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності. *Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України*. URL : http://www.minjust.gov.ua/42772; Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2021. № 4. С. 268; Призначення судових

що судова експертиза є різновидом наукової діяльності, та мета її – встановлення об'єктивної істини. Характерною у цьому визначенні є вказівка на процесуальний характер діяльності експерта. Під терміном «процесуальна діяльність» здебільшого розуміють дії, порядок здійснення яких регламентується нормами процесуального законодавства. Необхідно зазначити, що процесуальний закон не регламентує порядок здійснення експертом дій під час проведення експертного дослідження. Таке дослідження визначається спеціальними правилами, виробленими тією наукою, знання якої використовуються в експертному дослідженні, та експертною методикою, яку застосовує судовий експерт.

М. М. Гродзинський доводив, що експертиза в судовому провадженні існує в кількох формах. Експертизою на його переконання є тільки одне пояснення певного положення науки чи практики. Наприклад, вона може виражатись у формі участі педагога в допиті неповнолітньої особи, а також експерта в слідчих діях. «Основна ознака, яка визначає сутність експертизи, полягає зовсім не в тому, що обов'язково проводиться дослідження із застосуванням спеціальних знань», – писав М. М. Гродзинський, – «а в тому, що спеціальні знання застосовуються для правильного вирішення питань, що виникають при розслідуванні справ»[1]. При цьому вчений цілком правильно стверджував, що експертиза є способом одержання доказів[2]. Переконані, що вилучення з визначення експертизи такої її важливої стадії (частини) як дослідження є абсолютно неправильним. За таких умов залишається

експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text

[1] Гродзинский М. М. Сущность и формы экспертизы в советском уголовном процессе. *Ученые записки Харьковского юридического института.* Харьков, 1955. Вып. 6. С. 64.

[2] Гродзинский М. М. О способах получения доказательств в советском уголовном процессе. *Советская юстиция.* 1958. № 6. С. 46. Доказування у кримінальному провадженні : курс лекцій / [О. О. Бондаренко, Г. І. Глобенко, В. В. Романюк та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. О Юхна ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т № 1, Каф. кримін. процесу та організації досуд. слідства. Харків : ХНУВС, 2018. 156 с.

незрозумілим які саме докази суд отримує з повідомлення абстрактного «дослідження положення» безвідносно до обставин справи. Як зазначає Л. Оганян, «сутність експертизи та специфічна риса висновку експерта визначаються не повідомленням експертом суду наукового положення, а фактом застосування експертом відомого йому наукового положення в процесі конкретного дослідження, на підставі результатів якого експерт і приходить до відповідних висновків»[1].

Результатом проведення експертизи є висновок експерта, тому в юридичній літературі звертається увага на необхідність розмежування понять «експертиза» та «висновок експерта». З цього приводу науковці наголошують, що необхідно розрізняти експертизу як процес дослідження даних, на яких будується висновок, і висновок експерта як засіб доказування [2].

В. В. Комаров проводить розмежування цих понять, відповідно до якого під експертизою він пропонує розуміти «дослідження експертом обставин і питань, що вимагають спеціальних знань, а під висновком експерта – висновок, зроблений ним на підставі проведеного дослідження»[3].

Окрему думку із цього питання має О. В. Гетманцев та інші науковці, які доводять, що поняття «експертиза» має не одне, а кілька значень, серед яких такі:

– «дослідження обставин справи, проведене обізнаною особою, для подання висновку з питань, які цікавлять суд

---

[1] Оганян Л. Основные положения криминалистической экспертизы письма, применительно к рукописям, выполненным на армянском языке : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.717. Одесса, 1970. С. 23.

[2] Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 471 с. ; Черниш Т.В. Доказування в цивільному процесі: теоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11/2021. С. 252-252. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021–11/62;

[3] Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України.* 2011. №10. С. 22-23; Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово. С. 9–27 та ін.

і вимагають для свого вирішення спеціальних знань у сфері науки, техніки, мистецтва або професійного досвіду;

– сукупність процесуальних дій, спрямованих на одержання доказу – висновку експерта;

– система установ, які займаються проведенням експертиз»[1].

З огляду на такі визначення, навряд чи можна погодитися, що систему установ можна іменувати експертизою. Так, у ст. 7 ЗУ «Про судову експертизу» визначено, що СЕД у кримінальному провадженні здійснюють «державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а в інших випадках – також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених законодавством»[2]. Тому неможна установи, експерти яких проводять експертне дослідження, називати експертизою, як неможна говорити, наприклад, про «керівництво експертизою» чи організацію проведення експертизи, маючи на увазі експертизу як систему експертних установ. Без подібних застережень стосовно того, що в даному випадку слід розуміти під експертизою, можна припуститись необґрунтованого змішування понять.

Крім того складно погодитись із визначенням експертизи як сукупності процесуальних дій суду, учасників процесу, а також експерта, що можна спостерігати під час дослідження висновку експерта. Зауважимо, що у процесі судового засідання наданий висновок експерта може уточнюватись, доповнюватись, а також і саме експертне дослідження може проводитись безпосередньо

---

[1] Гетманцев О.В. Предмет доказування у справах за масовими (груповими) позовами. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні // М-ли III Міжнар. наук.- практ. конф., Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р. Чернівецький нац. ун-т, 2019. 336 с.; Гетманцев О., Гетманцев М., Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 11. С. 13–23. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.11.02

[2] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

в суді, експертизою необхідно називати тільки дослідження, що проводиться експертом як особою, що володіє спеціальними знаннями у певній галузі науки, мистецтва, техніки або ремесла.

Процесуальні дії з визначення експертного завдання судом та учасниками справи, будуть впливати на сутність та обсяг експертних досліджень, але не являють собою участь в експертизі. По-перше, ці дії є необхідною умовою (підставою) проведення експертизи. По-друге, ані суд, ані особи, які беруть участь у справі, не можуть визначати методики або методи, що застосовуються експертом. Однак, неприпустимо відривати процесуальні дії з організації експертизи від самої експертизи, як процесу дослідження експертом матеріальних (матеріалізованих) носіїв інформації про фактичні дані та обставини справи, оскільки такі процесуальні дії утворюють процесуальну форму призначення експертизи.

Так, відповідно до ст. 104 ЦПК та 100 ГПК, «в ухвалі про призначення експертизи суд зазначає підстави проведення експертизи; питання, з яких експерт має надати суду висновок; особу (осіб), якій доручено проведення експертизи; перелік матеріалів, що надаються на дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи»[1]. Проте, на процеси експертного дослідження, на особу експерта, на оформлення висновку експерта ані суд, ані інші учасники процесу впливу не мають.

В 50-ті роки минулого століття серед учених існували думки щодо визначення експертизи як засобу одержання судом відомостей про факти, що мають значення для справи, за допомогою призначення судом осіб, які володіють знаннями в науці, мистецтві й ремеслі, що дають судові висновки на підставі ознайомлення з обставинами справи і, як правило, на підставі дослідження об'єктів. Наведене визначення містить некоректну назву результату експертного дослідження «судові висновки», оскільки експерт може надати суду «висновок експерта» за результатами проведеного ним

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

дослідження об'єктів, що мають відношення до справи; або що експертизою є проведений обізнаними особами за дорученням суду аналізування обставин справи, що вимагає спеціальних знань у науці, мистецтві або ремеслі[1]. Таке визначення було певною мірою неповним, оскільки експерт, як обізнана особа, досліджує матеріальні чи матеріалізовані об'єкти, встановлюючи при цьому фактичні дані та обставини справи, що є предметом експертного дослідження.

Науковцями сформульоване поняття судової експертизи, як «спеціальне дослідження, що призначається ухвалою суду за наявності загальної (процесуальної) та спеціальної підстав, що проводиться обізнаною особою – експертом у певній процесуальній формі для отримання судового доказу по справі (висновку експерта)»[2]. Однак, в такому визначенні також містяться недоліки. Не зовсім коректним вбачається зазначення про те, що експертиза проводиться в процесуальній формі, оскільки форма проведення експертизи (тобто порядок проведення експертного дослідження), має обиратись експертом залежно від виду експертизи та на підставі об'єктивних законів тієї галузі науки і техніки, досягнення якої використовуються для отримання необхідних суду даних. Норми права, зокрема процесуального (ЦПК та ГПК), не регламентують процесу проведення експертизи, а лише визначають порядок та умови її призначення, а також порядок оформлення результатів експертизи. Дослідження об'єктів-носіїв інформації, які мають відношення до справи, хоча й проводиться за дорученням суду чи учасників справи, а тому вони не мають права визначати спосіб проведення такого дослідження. Це – виключна компетенція експерта. Тому більш точним є твердження, що експертиза має процесуальну форму призначення та оформлення результатів.

---

[1] Цивілістична процесуальна думка : збірник наукових статей за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Паливода А. В., 2012. 528 с.

[2] Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. Харків : Право, 2010. С. 177–185.

Зауважимо, що для формулювання поняття судової експертизи, необхідно дослідити окремо та виокремити її характерні ознаки. Подібне питання досліджувалося в процесуальній літературі, при цьому науковці виокремлюють не тільки різний склад ознак, але й наводять їх у різній послідовності. Аналізування напрацювань вчених дозволило встановити відсутність системності під час визначення критеріїв виокремлення ознак судової експертизи. Так, окремі вчені до самостійних ознак відносять:

– «суворе й неухильне дотримання вимог процесуального закону;

– обов'язкове використання експертом спеціальних знань;

– процесуальну форму призначення судової експертизи;

– процесуальну самостійність та індивідуальну відповідальність судового експерта;

– безпосереднє дослідження об'єктів експертизи;

– об'єктивне і всебічне проведення судової експертизи;

– процесуальне оформлення результатів експертного дослідження.

Інші – називають ознаками експертизи:

– використання спеціальних знань;

– проведення дослідження з метою встановлення обставин, що мають значення для справи;

– спеціального суб'єкта експертизи;

– певну процесуальну форму проведення;

– оформлення результатів у спеціальному процесуальному документі – висновку експерта;

– відносять до істотних ознак судової експертизи: надання висновку, самостійне дослідження із застосуванням спеціальних знань, безпосереднє дослідження обставин справи експертом;

– виділяють такі ознаки, як: суб'єкт, об'єкти дослідження, дослідження як процес застосування спеціальних знань з метою виявлення доказів, процесуальну форму дослідження»[1].

[1] Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 1 (3), 2013. С. 440–452 ;

Ознаки експертизи, як способу одержання доказів, також визначені вченими: дослідження, застосування спеціальних пізнань, подання висновку. На їх переконання, кожна з них окремо може бути властива й іншим способам одержання доказів, але сполучення всіх трьох властиве лише експертизі[1]. Як підсумок позицій учених можна виділити низку ознак експертизи:

– застосування експертом спеціальних знань;

– призначення судової експертизи відповідно вимог процесуального законодавства;

– спеціальний суб'єкт експертизи;

– дослідження як процес застосування спеціальних знань;

– об'єкти дослідження;

– експертне дослідження проводиться для встановлення обставин, які мають значення для справи;

– судовий експерт має процесуальну самостійність і несе індивідуальну відповідальність;

– дослідження об'єктів експертизи проводиться експертом особисто;

– об'єктивне та всебічне проведення експертного дослідження;

– процесуальне оформлення результатів експертизи;

– результати оформлюються у спеціальному процесуальному документі – висновку експерта;

– надання висновку по суті.

При цьому необхідно зауважити, що вбачається недоцільним окремо виділяти в якості ознак «процесуальну форму призначення», «процесуальну форму дослідження» та «процесуальне оформлення», оскільки підпадають під ознаку «процесуальна форма». Крім того,

---

Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. Харків : Право, 2010. С. 177–185.

[1] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. – 560 с.

ознаки «оформлення результатів спеціальним процесуальним документом – висновком експерта» та «надання висновку по суті» є одним і тим самим, що і «процесуальне оформлення результатів». Поряд із цим, виокремлювати як окрему ознаку судової експертизи «самостійність й індивідуальну відповідальність судового експерта» неможливо оскільки це характеризує не саме дослідження, а саме експерта як спеціального суб'єкта експертизи. Тому, самостійною ознакою експертизи слід вважати наявність спеціального суб'єкта – експерта. Об'єктивне та всебічне проведення судової експертизи слід віднести скоріше не до ознак судової експертизи, а до принципів і правил її проведення.

Для виокремлення характерних ознак судової експертизи доцільно розглянути кожну з ознак, запропонованих в науковій літературі.

Однією з них є застосування експертом спеціальних знань. Науковці наголошують, що відмінна риса судової експертизи полягає в її науковій об'єктивності, а не в тому, як багато хто стверджує, що суд, не маючи спеціальних знань у тій або іншій галузі, запрошує для цієї мети обізнану особу. Якби, наприклад, суддею або слідчим й були набуті спеціальні знання, то це ще не надає їм якостей експерта[1]. Слід погодитись із таким твердженням та підтримати його.

Аналогічну позицію підтримує С. Бичкова яка вказує, що слід погодитися з вказівкою вченого на наукову об'єктивність експертизи, оскільки у визначенні специфіки експертизи це є правильним й істотним моментом. Водночас, потрібно відзначити, що часто для роз'яснення і встановлення певних обставин справи потрібно не лише знання теоретичних засад, вироблених наукою, а й певних положень, вироблених у тій або іншій сфері практичної діяльності. Однак, навіть у цьому випадку «принцип об'єктивності експертного дослідження є характерним моментом, що відрізняє висновок експерта від інших засобів доказування, наприклад, від показань свідків. Дійсно, свідок, даючи показання про бачений чи почутий факт, завжди виходить зі своїх суб'єктивних уявлень про нього.

[1] Там само. С. 21, 108, 435.

Експерт же встановлює в процесі дослідження істотні для справи факти (обставини), виходячи з об'єктивно існуючих положень науки за його спеціальністю»[1].

Варто акцентувати, що експертні дослідження проводяться на основі та з використанням спеціальних знань експерта, якими, як правило, не володіють інші учасники процесу та судді, які здійснюють провадження по цивільній справі чи вирішують господарський спір. Неможливість вирішення певних питань, що виникають під час розгляду справи, без використання спеціальних знань та є основою для проведення експертного дослідження і є провідною причиною, що зумовлює суд призначити експертизу. Ще раз зазначимо, ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК передбачено, що «суд призначає експертизу за сукупності таких умов:

– для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

– сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів з цих же питань, або висновки експертів, наданих сторонами суперечать один одному, або такі висновки викликають сумнів щодо їх правильності (п. 2 ч. 1 ст. 103 ЦПК) або жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю експерта надати висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів (п. 2 ч. 1 ст. 99 ГПК)»[2].

---

[1] Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2003. 211 с

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Як вже наголошувалося, спеціальними вважаються знання, якими володіє обмежене коло осіб, тобто які не є загальнодоступними, поширеними. Вони здобуваються в результаті професійної підготовки та практичного їх застосування[1]. Існує точка зору, згідно з якою сутність експертизи полягає в повідомленні суду загального дослідного положення певної галузі науки або практики. У процесуальному праві теорія «дослідного положення» ~~вперше~~ була підтримана В. В. Вапнярчуком, який вказував, що «особливістю висновку експерта, що відрізняє його від усіх інших джерел доказів, є представлення експертом суду дослідного положення з галузі спеціальних знань експерта, під яке він підводить досліджувані ним факти справи»[2]. Застосування загального дослідного положення, підведення під нього конкретних фактів, встановлених у даній справі, є найістотнішою ознакою експертизи. Там, де її нема, відсутня й експертиза.

Напрацювання науковців спонукають до висновку, що кожну експертизу можна представити як дослідження конкретного об'єкта з метою не чисто наукового, а саме прикладного знання. Характерним для подібного дослідження є застосування особливих, спеціальних методик, які можна перевірити. Тому експертиза має свій регламент (алгоритм), порядок проведення, який обумовлений як специфікою предмета дослідження, так і сферою використання спеціальних знань. Дані положення можна схарактеризувати як загальні, родові. Крім того, слід також враховувати, що без

---

[1] Грузкова В. Г. О специальных знаниях эксперта-почерковеда. *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник.* Киев, 1979. Вып. 18. С. 75–77; Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания». *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник*. Киев, 1982. Вып. 21. С. 37–42; Соколовский З. М. Понятие специальных знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ*. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1969. Вып. 6. С. 199–205.

[2] Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. С. 15–17.

дослідження обставин справи не може бути й висновку експерта. Загальні відомості наукового або технічного порядку, що повідомляються фахівцем суду, не пов'язані з дослідженням фактичних обставин справи, їх неможна назвати експертизою, а лише науковою довідкою.

Самостійність здійснюваного експертом дослідження закріплена в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, а саме: «на експерта покладаються такі обов'язки: … особисто провести повне дослідження, дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені питання, а в разі необхідності роз'яснити його» [1].

Крім того, ст.ст. 102 ЦПК та 98 ГПК передбачено, що «в разі, коли судовий експерт під час проведення експертизи встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені питання, він вправі свої міркування про ці обставини включити до свого висновку»[2]. Це положення процесуального закону разом з іншими, мова про які піде нижче, визначає право експерта на ініціативу, основа якого закладена саме в самостійності здійснюваного експертом дослідження.

Велике значення має процес експертного дослідження та його висвітлення у висновку навіть тоді, коли у відповіді на запитання експерт констатує про неможливість його вирішення (відсутня методика, недостатність виявлених ознак, непридатність об'єкта для дослідження тощо).

---

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Із запитань, які носять спеціальний характер, входять до компетенції певних фахівців, але не вимагають для свого вирішення проведення досліджень, експертиза призначатися не може (наприклад, щодо загальних наукових положень). Цим експертиза відрізняється від допиту експерта, допиту свідків і від консультативної діяльності.

Характеристика експертизи буде однобічною, якщо зупинитись лише на такій ознаці, як специфічна процесуальна форма, в якій вона оформлюється.

На цю обставину справедливо вказують вчені зазначаючи, що сутність експертизи визначається не тільки характером дослідження й висновку, але й передбаченою законом процесуальною формою, дотримання якої є обов'язковою ознакою судової експертизи, у зв'язку з чим не є експертизою навіть така позапроцесуальна діяльність обізнаних осіб, яка набуває форми чи приймає вигляд експертизи[1].

Судова експертиза у цивільних і господарських справах має здійснюватися з дотриманням передбачених законодавством процесуальних форм. Експертиза, – як цілком обґрунтовано вказують А. В. Шульженко, В. В. Крижна та ін. – тільки в тому випадку має правове значення, якщо вона проводиться відповідно до передбаченого законом процесуального порядку[2]. Складно не погодитись із вченими, які зазначають, що цивільно-процесуальна форма є сукупністю норм цивільного процесуального права регулюючими порядок здійснення правосуддя по цивільних справах, порядок здійснення процесуальних дій кожним із суб'єктів у суворо

---

[1] Криміналістика. За ред. В. Ю. Шепітька. 2–ге вид., переробл. і допов. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 728 с.

[2] Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство.* 2016. № 2. Ч.2. С. 195–199; Крижна В. В. Принципи судової експертизи. Організація судово-експертної діяльності // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів круглого столу / редкол.: Кобилянський О. Л., Антонюк П. Є., Свобода Є. Ю.; Київ : ННІПФЕКП НАВС. Київ : Навч.-наук. ін-т підгот. фахівців для експертно-криміналіст. підрозділів НАВС, 2015. 444 с. С. 202–203.

визначеній послідовності[1]. Таке твердження цілком є справедливим і для господарського процесу. Крім того акцентуємо, що такий підхід до визначення процесуальної форми в цілому є правильним, однак повним його вважати неможна. Це пов'язано із тим, що процесуальна форма означає не просто встановлення процесуальним законом порядку вчинення певних дій, але й необхідність оформлення таких дій спеціальними процесуальними документами.

Процесуальна форма призначення експертизи судом, окрім встановлення певного порядку (заявлення клопотання про призначення експертизи особами, які беруть учать у справі; внесення ними пропозицій стосовно питань, що повинні бути поставлені перед експертом), виявляється в постановленні судом спеціального процесуального документа – ухвали про призначення експертизи, в якій відповідно до ч. 1 ст. 104 ЦПК та ч. 1 ст. 100 ГПК суд визначає підстави та строк для проведення експертизи; запитання відповіді на які експерт має надати суду у висновку; особу (осіб), якій доручено проведення експертизи; перелік матеріалів, що надаються на дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи[2].

Процесуальність оформлення результатів експертизи полягає в тому, що вони втілюються в спеціальному процесуальному документі – висновку експерта, зміст якого визначено законодавчо. Так, згідно із ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК: «висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання,

---

[1] Палешник С. І. Судове тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2013. Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина І. Том 1. С. 73–76.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618–15#Text (дата звернення: 21.11.2023); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством»[1]. Таким чином, зміст висновку експерта становлять не лише результати експертизи (відповіді на питання), а й опис проведених досліджень.

Вимоги до змісту висновку експерта встановлюються також Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[2], у п. 4.15 якої зазначається, що у дослідницькій частині висновку експерта описується процес дослідження та його результати, а також дається обґрунтування висновків з поставлених запитань. Тому доцільно говорити про необхідність процесуального оформлення не лише результатів експертизи, а й самого процесу дослідження, оскільки він відображається в процесуальному документі – висновку експерта. Крім того, «процесуальність» експертизи виражається й у встановленні чіткого порядку судового дослідження висновку експерта коли законодавчо встановлюється порядок постановки запитань експерту учасниками справи та судом.

Експертна діяльність тісно пов'язана із судовою діяльністю щодо встановлення фактів об'єктивної дійсності. Однак, науково-технічна діяльність експерта проходить в інших процесуальних формах, відмінних від тих, у яких відбувається встановлення істини судом, тому експерт не перетворюється у наукового суддю, а його висновки обов'язково підлягають оцінюванню судом.

Ще однією характерною ознакою судової експертизи, яка на наш погляд виокремлює її серед інших видів експертиз, є той факт, що вона проводиться на підставі ухвали суду (див. ст. 104 ЦПК та

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text (дата звернення: 21.11.2023).

ст. 100 ГПК), або замовлення учасників справи (ст. 106 ЦПК, ст. 101 ГПК): про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, в якій зазначає:

– підстави проведення експертизи;

– питання, з яких експерт має надати суду висновок;

– особу (осіб), якій доручено проведення експертизи;

– перелік матеріалів, що надаються для дослідження;

– інші дані, які мають значення для проведення експертизи.

Ухвала про призначення експертизи направляється особам, яким доручено проведення експертизи, та учасникам справи. Об'єкти та матеріали, що підлягають дослідженню, направляються особі, якій доручено проведення експертизи (провідному експерту або експертній установі)[1].

Крім того, відповідно до п. 1 ст. 106 ЦПК та п. 1 ст. 101 ГПК учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення. Тому, кожний з учасників справи може виступити з ініціативою про проведення експертизи. В цьому випадку порядок проведення експертизи та складання висновків експерта за результатами проведеної експертизи визначається відповідно до чинного законодавства України.

Враховуючи зміни у процесуальному законодавстві, можна лише частково погодитися з твердженням, що експертиза, проведена не у зв'язку з виниклою у суді справою або не за вимогою судових органів, або проведена до виникнення справи, не може мати такої доказової сили, як судова експертиза[2]. Інакше кажучи, стверджується, що експертиза, проведена не за ухвалою суду, не може розглядатись як судова експертиза.

Про це також зазначають вчені, які вказують, що висновок експерта як самостійний вид судового доказу може бути результатом тільки судової експертизи, тобто такої експертизи, яка

---

[1] Там само.

[2] Тригулова А. Х. Оценка результатов исследования и формулирование выводов как стадия экспертизы. *Теоретические проблемы и практика экспертных исследований* : сбор. статей ; под ред. Б. И. Пинхасова. Ташкент, 1983. С. 29–34

була призначена та проведена після порушення цивільної справи в суворій відповідності з правилами процесуального закону[1]. Зрозуміло, що вказані вчені висловлювали свої думки, відповідно, до 1990 років, коли чинне законодавство не передбачало залучення судового експерта учасниками процесу. Така їх позиція підтверджувалась і судовою практикою.

Наприклад, судова колегія в цивільних справах Верховного Суду України в ухвалі від 29 листопада 2000 р. серед підстав скасування рішення Луцького районного суду та постанови президії Волинського обласного суду назвала посилання районного суду під час постановлення рішення на висновок наявної в матеріалах справи технічної експертизи від 4 жовтня 1994 р., яку «було проведено до надходження позовної заяви до суду, ухвали про її призначення в матеріалах справи немає, під час формулювання порушених перед експертом запитань пропозиції сторін враховано не було»[2]. Однак, тут слід звернути увагу на те, що висловлені положення стосувалися чинного на той час законодавства.

Сьогодні чинні ЦПК та ГПК містять норми щодо залучення експерта учасником справи самостійно. Тому ознакою судової експертизи буде не проведення після відкриття цивільної чи господарської справи, а призначення її судом або на замовлення учасника справи. Інша справа, що законодавцем не зовсім чітко прописані відповідні процедури щодо останнього випадку, адже досить часто особа звертається до експерта з метою забезпечення доказів ще до подання позову, тобто формально вона не є учасником справи.

Ще однією ознакою, що виокремлюється в науковій літературі, є спеціальний суб'єкт – експерт, особа, яка володіє спеціальними знаннями в сфері науки, мистецтва, техніки ремесла тощо та має відповідну компетенцію. Відповідно до ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу» судовими експертами можуть бути особи, які мають

---

[1] Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев : Вища школа, 1984. 134 с.

[2] Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 29.11.2000 р. *Вісник ВСУ*. Травень-червень, 2001. № 3.

необхідні знання для давання висновку з досліджуваних питань[1]. Експерт володіє певною процесуальною самостійністю й незалежністю під час проведення експертизи, дає висновок від свого імені та несе за нього особисту відповідальність. За своїм процесуальним положенням експерт відрізняється від усіх інших суб'єктів цивільного або господарського процесу, в тому числі й від спеціаліста. Основними рисами (ознаки) судової експертизи слід визнати:

– використання спеціальних знань суб'єктом, який має відповідну компетенцію;

– проведення досліджень з метою встановлення обставин, що мають значення для цивільної та господарської справи;

– проведення досліджень спеціальним суб'єктом експертизи, який призначається судом або залучається учасником справи;

– оформлення результатів експертизи відповідно до процесуальних вимог;

– проведення досліджень на підставі ухвали суду чи на замовлення учасників справи;

– запитання, на які мають бути надані відповіді містяться в ухвалі суду чи визначаються учасниками справи, або вирішуються в порядку експертної ініціативи.

Таким чином, судову експертизу в цивільному чи господарському процесі можна визначити як дослідження, проведене на підставі ухвали суду чи на замовлення учасника справи особою, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус експерта, з метою встановлення певних фактів й обставин справи та надання суду (або учаснику справи) відомостей, які мають значення для справи, що оформлюється спеціальним документом – висновком експерта.

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

3.2. Суб'єкти та порядок призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні

Для судової експертизи характерною є наявність певної процесуальної форми, якій притаманна особливість підготовки матеріалів для проведення експертизи; процесуально визначений порядок призначення та проведення експертизи здійснюваний із дотриманням чинних правових норм, що містить процесуальне законодавство. Однак, чинний процесуальний порядок призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні не кожного разу дозволяє у повній мірі застосувати всі потенційні можливості використання даного засобу доказування, коли в цьому є практична необхідність. Йдеться про недоліки як правового регулювання порядку призначення судових експертиз чинним процесуальним законодавством, так і практики його застосування загальними судами. Саме тому проблема забезпечення ефективного механізму призначення і проведення судових експертиз викликає особливий інтерес не тільки у науковців, а й у юристів-практиків та експертів[1]. Окреслене обумовлює актуальність зазначеного питання як з погляду удосконалення процесуального законодавства, так і існуючої судової практики.

У контексті проблематики дослідження одним з найважливіших залишається питання стосовно призначення експертизи. Це пов'язано із тим, що від правильності його вирішення безпосередньо залежить не тільки можливість, але й ефективність застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесі у формі експертизи.

Аналізування чинного цивільного та господарського процесуального законодавства дозволяє стверджувати, що порядок призначення експертизи регламентований законом передбачає вирішення окремих питань, серед них:

– про підстави призначення експертизи;

[1] Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 212 с.

– про формування предмета експертизи та визначення питань експерту;

– про вибір експерта;

– про процесуальне оформлення процедури призначення експертизи.

Зауважимо, що зазначені питання тісно пов'язані між собою, їх можна розглядати лише в комплексі. Неможливо навіть уявити загальний порядок призначення експертизи без вирішення принаймні одного з них. Саме тому слід приділити окрему увагу розгляду кожного з них.

Підстави призначення експертизи в цивільному та господарському процесах

У лексичному розумінні термін «підстави» означає серед іншого обставину, достатню для того, щоб викликати будь-яку дію[1]. Відповідно, визначити підставу призначення та проведення експертизи означає виявити такі обставини, які, з одного боку, свідчать про необхідність застосування спеціальних знань, а з іншої, – мають нормативне закріплення у процесуальному законодавстві.

У ст. 143 ЦПК, який діяв до внесення змін у 2017 р., було визначено загальні правила призначення експертизи, відповідно до яких, суд призначає експертизу за заявою осіб, які беруть участь у справі, якщо необхідно з'ясувати обставини, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань в галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо. Після внесення змін у процесуальне законодавство, підстави призначення експертизи судом у цивільному та господарському провадженні змінилися. Так, ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК визначено, що «суд призначає експертизу в справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

[1] Хворостянкіна А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки.* Том 77. Юридичні науки. 2008. С. 8–12.

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності (ч. 2. п. 1 ст. 103 ЦПК) або жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів (ч. 2. п. 1. ст. 99 ГПК)»[1].

Вичерпний перелік підстав для обов'язкового призначення експертизи урегульовано ст. 105 ЦПК. Зі змісту цієї статті можна зробити висновок, що призначення експертизи судом є обов'язковим за умови заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Крім того, «призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б однієї із сторін, якщо у справі необхідно встановити:

– характер і ступінь ушкодження здоров'я;

– психічний стан особи;

– вік особи, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати»[2].

З результатів аналізування цих статей можна зробити висновок, що таке визначення відносно підстав призначення експертизи формує цілу низку проблем, пов'язаних із застосуванням зазначених положень процесуальних Кодексів.

По-перше, згідно з положеннями ст. 105 ЦПК, експертиза може бути призначена судом тільки у випадку ініціювання її особою, яка бере участь у справі. У цій ситуації не зрозуміло, як має діяти суд у випадках, коли проведення експертизи за законом є обов'язковим

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

(наприклад, у справах про визначення батьківства, визнання особи недієздатною): або призначати експертизу самостійно, або очікувати від сторін клопотання про призначення експертизи, передбаченого ст.ст. 103, 106 ЦПК. Проте, процесуальне законодавство не зобов'язує сторони вчиняти подібні дії, тобто подавати клопотання про призначення експертизи, тому у випадку їхньої відмови від заявлення відповідного клопотання втрачається сенс ст. 106 ЦПК.

На практиці існують непоодинокі випадки, коли суд з власної ініціативи призначає експертизу, навіть у тому випадку коли не має права ініціювати її обов'язкове призначення. Так, наприклад, «у справі за позовом К.В.Л. до ТОВ «Торговий дім ХХХ», Г.О.І. та ДПІ у ХХХХХХ районі м. ХХХХ про визнання недійсними установчих та реєстраційних документів ТОВ «Торговий дім ХХХ» питання про призначення у справі судової почеркознавчої експертизи було винесено на розгляд за ініціативою суду, про що прямо вказано в ухвалі суду від 25 вересня 2005 р. про призначення цієї експертизи»[1]. За таких умов слід зазначити, що суд підштовхнув сторони до рішення про доцільність проведення експертизи. Інакше кажучи, суд по суті зініціював таку експертизу.

У ст. 298 ЦПК, уточнюється ст. 105 ЦПК, а саме: «питання про призначення експертизи конкретизується тільки щодо однієї категорії справ, зокрема, щодо встановлення психічного стану особи. Зі змісту цієї статті випливає, що суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу, тобто робить це з власної ініціативи»[2].

Під час аналізування законодавства України про призначення експертизи виникає питання: чи може сторона заперечити проти призначення експертизи судом? Згідно із ст. 43 ЦПК та ст. 42 ГПК, «учасники справи мають право:

– ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень;

---

[1] Справа № 2–1846/05. Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

– подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити запитання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам;

– подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб;

– ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти;

– оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках;

– користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами»[1].

Таким чином, якщо одна сторона клопочеться щодо призначення експертизи, інша сторона має право це заперечувати. Це пов'язано із тим, що обидві сторони мають рівні права стосовно подання доказів та участі у їх дослідженні. Таким чином, суд фактично позбавив суд повноважень із ініціювання призначення експертизи та закріпив це право за сторонами залишивши при цьому право суду на власний розсуд постановляти ухвалу про задоволення клопотання сторін із проведення експертизи.

На жаль, ані в ст.ст. 103–104 ЦПК, ані в ст.ст. 99–100 ГПК не йдеться про те, що суд у своїй ухвалі зобов'язаний мотивувати не тільки призначення експертизи, але й відмову в її призначенні. Єдине, що визначено у ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК, – це те, що «учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта; у разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи,

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну»[1]. Однак, на практиці ці положення процесуального законодавства часто ігнорується.

Так, у справі, розглянутій ХХХХХХ районним судом м. ХХХХХ за позовом К.С.С., Ф.К.С. та К.П.С. до Т.Т.І. про визнання заповіту недійсним і визнання права власності на спадкове майно, представник одного з позивачів заявив клопотання про проведення технічної та почеркознавчої експертизи заповіту. У клопотанні він просив поставити низку запитань як для вирішення технічною експертизою, так і почеркознавчою експертизою. Серед питань, що були поставлені на вирішення почеркознавчої експертизи було питання про ідентичність підпису спадкодавця у заповіті та інших поданих документах, таких, наприклад, як договір банківського вкладу. Хоча суд задовольнив клопотання про призначення експертизи, проте виключив важливе для з'ясування об'єктивних обставин справи питання з переліку тих, що ставилися перед експертами стороною. Суд мотивував це тим що «предметом експертизи та первісного позову є лише заповіт, а не ряд інших документів», і це незважаючи на те, що, по суті, питання ініціатора експертизи було орієнтовано на визначення справжності підпису спадкодавця як на заповіті, так і на договорі про банківський вклад та інших документах[2]. Такий приклад свідчить про ігнорування судом питань, від яких може залежати якість розгляду справи.

Також треба зазначити, що неоднозначно вирішується питання про природу тих обставин, які свідчать про необхідність застосування спеціальних знань. Виходячи зі змісту ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК, суд призначає експертизу у справі за сукупності процесуально визначених умов[3]. Інакше кажучи, експертизу може бути призначено тільки для з'ясування обставин, які мають значення

---

[1] Там само.

[2] Справа № 2–736/05. Архів Шевченківського районного суду м. Києва.

[3] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

для справи. Разом з тим, на практиці необхідність використання спеціальних знань виникає й у процесі вирішення інших питань. Так, наприклад, «під час дослідження письмових доказів суд має перевірити їх достовірність, а у випадку оспорювання такої достовірності суд може перевірити її шляхом допиту свідків чи сторін або порівняння цих доказів з іншими письмовими доказами, а також призначити експертизу»[1].

Зважаючи на те, що призначення експертизи є складним процесом, як результатом реалізації не тільки повноважень суду, але й ініціативи учасників справи. Саме тому під час визначення наявності або відсутності підстав призначення судової експертизи суди не можуть ігнорувати позицію осіб – учасників справи. Для забезпечення реалізації зазначеного положення, на переконання Ж. В. Васильєвої-Шаламової, «слід законодавчо закріпити обов'язок суду мотивовано відповідати на клопотання сторін як про призначення експертизи, так і про відмову в її призначенні»[2].

Під час розгляду цивільних справ суд має встановити такі фактичні дані та обставини справи, дослідження яких потребує спеціальних знань. До таких фактів можна віднести, наприклад, факти, що свідчать про характер захворювання особи або характер та ступінь ушкодження здоров'я, чи факт усунення перешкод в користуванні земельною ділянкою тощо. При цьому суд під час вирішення питання про доцільність призначення експертизи в цивільному чи господарському провадженні має враховувати такі аспекти:

1) чи має значення для справи факт, який буде встановлений експертизою. Зауважимо, що необхідність призначення експертизи має випливати з матеріалів справи та завжди має об'єктивний характер. Проте, процесуальне законодавство встановлює випадки обов'язкового призначення експертизи. Так, суд зобов'язаний призначити експертизу тоді, коли клопотання про призначення

[1] Гражданский процесс : учебник/ под ред. В. В. Комарова. Харьков : Одиссей, 2001. С. 216.

[2] Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 212 с.

експертизи подають обидві сторони. Разом з тим обов'язкове призначення експертизи за клопотанням обох сторін, передбачене ЦПК, на переконання Ж. В. Васильєвої-Шаламової, є дещо невдалим. Зауважимо, що сторони можуть не знати правила та особливості призначення судових експертиз та вимагати їх проведення також у тих випадках, коли експертиза не потрібна або взагалі недоцільна. З огляду на це потрібно зобов'язати суд призначати експертизу в разі заявлення клопотання про це обома сторонами лише за умови, що факт, який експерт повинен встановити, має значення для справи і за відсутності обставин, що виключають можливість проведення такої експертизи[1];

2) чи можна довести той чи інший факт іншими доказами, зібраними у справі. Проведення експертизи, як правило, ускладнює процес розгляду та вирішення цивільної справи, оскільки потребує додаткових затрат часу (провадження у справі зупиняється, але фактично час розгляду та вирішення справи збільшується), коштів (як мінімум на оплату витрат, пов'язаних з проведенням експертного дослідження), проведення додаткових процесуальних дій (наприклад, відбір зразків) тощо. З огляду на це у випадку, якщо немає підстав для обов'язкового призначення експертизи і певну обставину справи можна довести іншими доказами, доцільно використовувати останні;

3) які реальні можливості тієї чи іншої судової експертизи. Як правильно зазначає В. Васильєв, якщо факти, що є предметом дослідження, не можуть бути встановлені на даному рівні розвитку науки й техніки, то й призначення судової експертизи в такому випадку є не доцільним[2]. У цілому погоджуючись з вказаною точкою зору, необхідно зауважити, що це стосується не тільки стану розвитку тієї чи іншої галузі знань, але й технічних, фінансових, організаційних можливостей судових експертів у межах конкретної країни. Це пов'язано з тим, що не всі експертні дослідження, які проводяться

[1] Васильєва-Шаламова Ж. В. Вказана праця.

[2] Васильєв В. Окремі аспекти призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні. *Юридичний вісник*, 2020/4. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.1970 С. 44–50.

в світі, можна здійснити на території України через недостатність для цього необхідних засобів, а не тому, що наука чи техніка не досягли потрібного рівня. Окреслене питання має й іншу сторону, оскільки недостатня поінформованість про наукові можливості використання нових видів експертиз є однією з основних причин залишення без розгляду певних фактів, які потрібно встановити в цивільному чи господарському судочинстві.

Формування предмета експертизи та визначення кола питань для експерта

Відповідно до ч. 4–5 ст. 103 ЦПК та ч. 4–5 ст. 99 ГПК, «запитання, з яких має бути проведена експертиза, що призначається судом, визначаються судом. Учасники справи мають право запропонувати суду запитання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта. У разі відхилення або зміни запитань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну. Запитання, які ставляться експерту, і його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта»[1]. Саме тому кожна особа, яка бере участь у справі, має право надати суду запитання, які мають бути роз'яснені експертом. Це здійснюється за допомогою заявлення відповідних клопотань перед судом, які суд може або задовольнити (і тоді запропоновані питання включаються в ухвалу суду), або мотивовано відхилити. Остаточна кількість і зміст запитань, щодо яких буде проведено експертизу, визначає суд в ухвалі про призначення експертизи.

Однак, часто залишається не зрозумілим, яким чином суд буде визначати, які запитання із заявлених у клопотаннях приймати, а які мотивовано відхилити? Так, наприклад, ХХХХХХ районним судом м. ХХХХХ було розглянуто справу за позовом Г.М.Б. до В.А.Г. про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті ДТП та компенсацію моральної шкоди. За клопотанням відповідача суд призначив судову

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

автотехнічну експертизу. З матеріалів справи витікає, що за кермом автомобіля, власником якого є відповідач, був громадянин Є.Р.В. Останній стверджував, що він правила дорожнього руху не порушував. ДТП сталося в зв'язку з тим, що під час руху його автомобіля на проїжджу частину дороги вибіг хлопчик, і, щоб уникнути наїзду на нього, В.А.Г. був змушений виїхати на зустрічну смугу, на якій в цей час рухався автомобіль позивача, з яким відбулося зіткнення. В ухвалі про призначення експертизи судом було поставлено такі запитання:

«1. Як повинен був діяти Г.А.М. в даній дорожній ситуації, виходячи з технічних вимог Правил дорожнього руху, з метою забезпечення безпеки руху?

2. Чи мав водій Г.А.М. технічну можливість запобігти зіткненню з автомобілем, яким керував водій Є.Р.В., з моменту виїзду останнього на його смугу руху?

3. Як повинен був діяти Є.Р.В. в даній дорожній ситуації, виходячи з технічних вимог Правил дорожнього руху, з метою забезпечення безпеки руху?

4. Чи мав водій Є.Р.В. технічну можливість запобігти зіткненню з автомобілем, яким керував Г.А.М.?

5. Діями якого водія була створена аварійна ситуація?

6. Чи відповідали дії водія Г.А.М. технічним вимогам Правил дорожнього руху?

7. Чи відповідали дії водія Є.Р.В. технічним вимогам Правил дорожнього руху?

8. Чи технічно можливий механізм виникнення ДТП з пояснень Є.Р.В., в тій частині, що він раптово виїхав на зустрічну смугу і в ліву фару його автомобіля вдарив автомобіль під керуванням Г.А.М., виходячи з пошкоджень автомобіля, які вказуються в матеріалах справи та на фототаблиці?»

Перелік означених судом запитань викликає сумнів щодо порядку їх викладення. Очевидно, що вирішення запитань з першого по сьоме безпосередньо залежить від результату дослідження останнього запитання. Таким чином, суду потрібно було поставити в першу чергу запитання восьме та надати експерту всі матеріали, необхідні для проведення відповідного дослідження. Але це не самий суттєвий недолік, допущений в ухвалі суду, адже експерт має

право згрупувати запитання ухвали суду і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження. У розглядуваному прикладі наданих судом матеріалів було недостатньо для вирішення восьмого запитання, у зв'язку з чим експерт заявив перед судом клопотання про надання додаткової інформації, необхідної для проведення експертизи, однак отримав негативну відповідь (у розпорядженні суду потрібних для експерта даних не було)[1].

Цей приклад свідчить про те, що від правильного формулювання запитань, що ставляться перед експертом, а головним чином, від повноти наданих матеріалів нерідко залежить не тільки результативність експертного дослідження, а й взагалі можливість проведення експертизи.

З огляду на зазначене слід зауважити, що непоодинокими є факти, коли суддя не може точно з'ясувати, в якій сфері спеціальних знань необхідно проводити експертне дослідження. У такому випадку слід проводити попередні консультації з експертними установами чи іншими фахівцями з метою встановлення виду та предмету експертизи, яка має бути призначена для своєчасного та якісного вирішення справи по суті. Саме предмет експертизи є суттєвою ознакою, що визначає природу та джерела знань експерта будь-якої спеціальності[2].

Як зазначено в юридичній літературі, «чітке теоретичне формулювання поняття предмета експертизи набуває особливої актуальності, насамперед, під час визначення предмета окремих видів експертиз, їх розмежування, визначення компетенції експертів різних спеціальностей тощо»[3].

В юридичній доктрині поняття предмета експертизи багато вчених розуміють по-різному. Окремі науковці ототожнюють

---

[1] Справа № 2–05/05. Архів Дарницького районного суду м. Києва.

[2] Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.

[3] Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Випуск 10. Харків : Право, 2010. С. 555.

предмет експертизи з колом питань для експерта, що мають бути вирішені на основі спеціальних знань[1]. Однак, з таким визначенням навряд чи можна беззаперечно погодитись. Питання експертові складають зміст експертного завдання і мають відображати предмет експертизи[2]. Крім того, якщо «враховувати етимологію поняття «предмет» (в значенні предмет дослідження), зміст останнього можна розуміти так: «те, на чому зосереджується чиясь увага, на що спрямована чиясь діяльність»[3]. Предмет дослідження, поняття предмету рівноцінно поняттю мети[4].

Слід зауважити, що під час експертного дослідження увага експерта та його діяльність спрямовані не на питання суду самі по собі, а на досягнення однієї мети – з'ясування обставин справи за допомогою спеціальних знань. З огляду на це, заслуговує на увагу визначення предмета експертизи, сформульоване науковцями [5]. Інші науковці предметом експертизи називають своєрідні фактичні дані

---

[1] Водоп'ян Н. Ф. Межі компетенції експерта при виконанні судово-економічних експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С. 464.

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ МЮ України від 08.10.98 № 53/5 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text

[3] Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2003. С. 357.

[4] Васильєв В. Окремі аспекти призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні. *Юридичний вісник*, 2020/4. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.1970 С. 44–50.

[5]. Коваленко В. В. Висновок експерта та його оцінка // Тези науково-практичної конференції «Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики» (присвячену пам'яті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса) Харків, 20 грудня 2016 р. С. 109–112; Лубенцов А. В. Підстави призначення та проведення судової автотехнічної експертизи // Тези науково-практичної конференції «Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики» (присвячену пам'яті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса) Харків, 20 грудня 2016 р. С. 147–149.

(факти, обставини), що встановлюються шляхом дослідження матеріалів справи. Цю точку зору підтримують й інші науковці[1].

Слід погодитись з цим визначенням та внести до нього певні уточнення. Зокрема, необхідно зазначити, що у процесі проведення експертизи експерт працює з конкретною інформацією, що має бути на момент проведення дослідження достовірно встановленою, а саме такою, що не викликає сумнівів і забезпечує доказове значення висновку експерта та його доказове значення. Якщо зазначені умови недотримані, кінцевий результат швидше за все буде мати ймовірний характер, а це є неприпустимим з точки зору його місця в процесі доказування та не відводить йому роль засобу доказування.

Факти або інформація про факти, що встановлює експерт, є не об'єктом експертизи, тобто тими матеріальними (матеріалізованими) утвореннями, за допомогою яких експерт вирішує поставлені завдання, а є предметом дослідження, що тісно пов'язаний із його метою (завданнями) – встановити нові фактичні дані, що мають значення для справи та потребують застосування спеціальних знань експерта.

З урахуванням наведеного, предметом експертизи Ж. В. Васильєва-Шаламова пропонує визначити обставини, що мають значення для справи та потребують встановлення із застосуванням спеціальних знань експерта[2]. З цього приводу доречним є приклад, коли при розгляді справи за позовом В.Л.П. до Г.В.М. про стягнення боргу за договором позики, суддя призначив судово-почеркознавчу експертизу, на вирішення якої поставив лише одне питання: чи виконані цифрові записи у договорі позики (аркуш

[1] Степанова Т. В. Доказування та докази в господарському процесі України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 Одеса : Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова, 2002. 191 с.

[2] Васильєва-Шаламова Ж. В. Процесуальний порядок призначення судової експертизи в цивільному процесі. *Судоустрій і судочинство в Україні.* 2007. № 4. С. 47.

справи №) – В.Л.П.?[1] У той же час, поза увагою суду залишилися питання щодо способу виконання реквізитів досліджуваного документа, наявності (або відсутності) внесення до нього змін тощо. Цей приклад свідчить про те, що правильне визначення предмета доказування дозволятиме суду правильно визначити сфери спеціальних знань, які потрібно застосувати, та коло питань, які необхідно винести на вирішення експертизи.

Слід також зазначити, що для полегшення завдання суду щодо правильного формулювання питань, які виносяться на вирішення експертизи, наказом Мін'юсту України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. затверджено Методичні рекомендації з питань призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[2], які визначають завдання, що вирішуються за допомогою окремих видів експертиз, орієнтовний перелік вирішуваних питань та об'єкти і матеріали, які повинні надаватись для дослідження. При цьому, в окремих категоріях справ питання, які обов'язково ставляться перед експертами, визначаються Постановами Пленуму Верховного Суду України.

Відповідно до п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 28 квітня 1978 р. «Про судову практику у справах про визнання угод недійсними»[3] однозначно говориться про призначення судово-психіатричної експертизи для визначення психічного стану особи, коли вона не могла розуміти значення своїх

---

[1] Справа № 2–1513/05. Архів Шевченківського районного суду м. Києва.

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[3] Про судову практику про визнання угод недійсними : постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 квіт. 1973 р. № 8. *Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000)* : офіц. вид. : у 2 т. / за ред. В. Ф. Бойка. К., 2000. Т. 1. С. 85–91.

дій або керувати ними (тимчасовий психічний розлад, афект та ін.) на момент укладання угоди. Згідно з п. 4 Постанови Пленуму ВС № 3 від 28 березня 1972 р. «Про судову практику у справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» в ухвалі «про визнання громадянина недієздатним, на вирішення експертів мають бути поставлені такі питання:

1. Чи хворіє цей громадянин на психічну хворобу?

2. Чи розуміє він значення своїх дій та чи може керувати ними?» [1]

Разом з тим, хоча остаточні запитання, за якими має бути проведено експертизу, визначаються судом відповідно до чинного законодавства (ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК), «учасники справи мають право запропонувати суду запитання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує отримання висновку експерта. У разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну»[2].

Це означає, що, визначаючи коло запитань експерту, суд повинен враховувати думку осіб, які беруть участь у справі. Однак, постає проблема, як має вчинити суд, якщо експертизу ініціює, наприклад, тільки позивач. У такому випадку, чи потрібно враховувати запитання інших осіб, які беруть участь у справі? При цьому може виникнути ситуація, коли ініціатор експертизи повинен її оплатити, хоча остання може проводитись щодо запитань, які його не влаштовують. Це спонукатиме особу просто відмовитися оплачувати експертизу, оскільки вирішення запитань, які поставлені судом, його не влаштовує.

---

[1] Про судову практику у справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним: постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 берез. 1972 р. № 3. *Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000)* : офіц. вид. : у 2 т. за ред. В. Ф. Бойка. Київ, 2000. Т. 1. С. 242–245.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Остаточний перелік запитань, які суд ставить перед експертом, має бути повним, самі запитання мають бути чіткими, конкретними та логічно послідовними. Оскільки, як правильно вказує В. Васильєв, для того, щоб висновок експерта мав вичерпний характер, перелік запитань має охоплювати усю сукупність обставин, з'ясування яких вимагає участі експерта[1]. Крім того, законодавчо передбачено (п. 6 ст. 104 ЦПК та п. 6. ст. 100 ГПК) «у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення призначений судом експерт невідкладно подає суду клопотання щодо його уточнення або повідомляє суд про неможливість проведення ним експертизи за поставленими питаннями»[2]. В експертній практиці переважає принцип: «Яке питання – така відповідь», тому питання мають бути конкретними, чіткими та зрозумілими, і не допускати двоякого тлумачення.

Вибір експерта

Не менш важливим питанням під час призначення судової експертизи є вибір експерта. Як правильно зазначається в процесуальній літературі, ЗУ «Про судову експертизу» не регламентує й не може регламентувати складову проведення експертизи – її наукову методику, конкретні способи та шляхи дослідження[3].

Через це не випадково, що зазначений Закон висуває цілу низку вимог, яким повинен відповідати вказаний суб'єкт цивільного та

---

[1] Васильєв В. Вказана праця. С. 44–50.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[3] Цивільний процес України : навч. посіб., Харків, 2015. Судові докази: поняття і види. Належність та допустимість доказів. https://pidru4niki.com/1151051354606/pravo/klasifikatsiya_dokaziv_zabezpechennya_dokaziv_sudove_doruchennya; Малярова В. Окремі питання щодо поняття, властивостей і значення доказів у кримінальному провадженні // Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків, 2018. С. 115–117.

господарського процесів. Так, зокрема, експерт повинен мати відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройти належну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності, а також бути внесеним до державного реєстру атестованих судових експертів. Законодавець приділяє важливу увагу вимогам, які ставляться до особи, що має бути експертом. Насамперед це пов'язано з вибором кандидатури експерта, якій мають довіряти сторони. Так, у справі про розірвання шлюбу та розподіл майна між подружжям на прохання позивачки було призначено експертизу. Відповідач відмовився визнати висновок експерта, в якому, на його погляд, було значно завищено грошову оцінку майна, і вимагав від суду призначити експертизу в іншому місці, посилаючись на те, що з врахуванням фінансових можливостей позивачки, експерт мав матеріальну зацікавленість у вирішенні справи. Отже тому, об'єктивність та достовірність висновку експерта залежить передусім від правильного вибору обізнаної особи, яка буде проводити експертне дослідження – експерта.

Відповідно до ч. 3 ст. 103 ЦПК та ч. 3 ст. 99 ГПК «під час призначення експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно»[1].

Аналізування вказаних норм викликає низку питань:

– чому суд має враховувати домовленість тільки сторін про вибір експерта, а не всіх осіб, які беруть участь у справі;

– яким чином повинна бути оформлена така домовленість (спільним клопотанням, угодою, заявленням про це в суді тощо), яка її правова природа;

– як має діяти суд у випадку, якщо сторони запропонували особу, яка не є фахівцем у відповідній галузі спеціальних знань, або за своїм фаховим рівнем не може провести експертизу, або прямо чи

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

побічно заінтересована у результаті розгляду справи, або виникають сумніви в об'єктивності та неупередженості експерта, чи з інших причин не може бути призначена експертом в конкретному випадку.

На переконання Ж. В. Васильєвої-Шаламової, якщо клопотання про призначення експертизи подано кількома учасниками процесу, суд має вирішувати питання про вибір експерта із запропонованих кандидатур. Будь-яка ухвала суду у цьому випадку повинна містити мотивовану відповідь на всі заявлені щодо цього клопотання. Якщо експертизу призначено експертам певної установи без конкретизації експерта, сторони й інші особи, які беруть участь у справі, мають право рекомендувати кандидатуру конкретного експерта[1].

Зауважимо, що експертом у процесі може виступати лише людина, а не організація, оскільки саме людина володіє необхідними спеціальними знаннями. При цьому проведення експертизи може бути доручено як особисто експерту чи експертам, так і спеціалізованій СЕУ. Так, згідно зі ст. 7 ЗУ «Про судову експертизу» та процесуальним законодавством України, експертиза може проводитись СЕУ й приватними експертами з числа осіб, внесених до Державного реєстру атестованих судових експертів. Разом з тим, аналізування положень чинного Закону, свідчить, що відсутня чітка відповідь на запитання, яким чином має здійснюватися вибір експерта, наприклад, коли у реєстрі відсутній фахівець у певній галузі знань.

З одного боку, відповідно до змісту ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК, сторони, а також інші особи, які беруть участь у справі, мають право просити суд призначити проведення експертизи конкретному експерту або певній СЕУ. Причому, якщо конкретного експерта обрали обидві сторони за їхньою домовленістю, суд зобов'язаний призначити саме його. Однак, з іншого боку, у випадку проведення експертизи в спеціалізованій експертній установі, її керівник має право вибору експерта (експертів) для проведення експертизи. Таким чином, помітна певна неузгодженість й у цьому питанні.

---

[1] Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2009. 212 с.

Зауважимо, що неможна ототожнювати процесуальний порядок вибору експерта, коли проведення експертизи доручається конкретній особі, чи коли експерт призначається керівником експертної установи. Необхідно, щоб і порядок вибору, і порядок призначення експерта в обох випадках був детально регламентований законодавством.

Потребує уточнення також положення процесуального законодавства, відповідно до якого встановлено, що у випадку коли проведення експертизи доручено експертній установі «її керівник має право: доручити проведення експертизи одному або декільком експертам; створювати комісії з експертів керованої ним установи, якщо судом не визначено конкретних експертів; у разі потреби замінювати виконавців експертизи; заявляти клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи».[1]

За умови доручення експертизи експертній установі суддя фактично не володіє інформацією щодо експерта, якому було доручено проведення експертизи, й тим самим, учасники справи позбавлені можливості своєчасно заявити відвід експерту, що, безумовно, є певним порушенням їхніх процесуальних прав. Встановлення в законодавстві норми, відповідно до якої після призначення експерта в установі керівник зобов'язувався би повідомити про це суд, з одного боку, сприяло би вирішенню вказаної проблеми, але з іншого – суттєво затягувало би процес.

Процесуальне оформлення призначення експертизи та зупинення провадження у справі

Призначення експертизи, як і будь-яка інша процесуальна діяльність, має бути юридично закріплена процесуальним документом. Призначення експертизи оформляється ухвалою, яка постановляється судом в нарадчій кімнаті у вигляді окремого

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

документа відповідно до ст. 104 ЦПК та ст. 100 ГПК. Заміна ухвали про призначення експертизи будь-яким іншим документом недопустима. Ухвала про призначення експертизи задає спрямованість спеціальному дослідженню. Цим визначається вся важливість її грамотного, професійного складання.

Відповідно до ч. 1 ст. 104 ЦПК та ч. 1 ст. 100 ГПК, «експертиза призначається ухвалою суду, де зазначаються:

– підстави проведення експертизи;
– питання, з яких експерт має надати суду висновок;
– особу (осіб), якій доручено проведення експертизи;
– перелік матеріалів, що надаються для дослідження;
– інші дані, які мають значення для проведення експертизи»[1].

Також згідно з ч. 5 ст. 104 ЦПК та ч. 5 ст. 100 ГПК в ухвалі про призначення експертизи судом попереджається експерт про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Разом з тим ухвала про призначення експертизи повинна містити й всі реквізити, властиві судовій ухвалі та перераховані в процесуальному законодавстві України. Однак, необхідно зазначити, що ст. 103 і ст. 106 ЦПК та ст. 99 і ст. 101 ГПК слід доповнити положенням про те, що в ухвалі має зазначатися сторона, на яку покладаються витрати на проведення експертизи, та строк, у який особа повинна оплатити проведення експертизи, та роз'яснити наслідки такої несплати. Таке попередження містить ч.ч. 2–3 ст. 135 ЦПК та ч.ч. 2–3 ст. 125 ГПК, які прямо вказують, що:

1) «суд може зобов'язати учасника справи, який заявив клопотання про призначення експертизи, залучення спеціаліста, забезпечення, витребування або огляд доказів за їх місцезнаходженням, попередньо (авансом) оплатити витрати, пов'язані з відповідною процесуальною дією. Якщо клопотання

[1]. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

заявили кілька учасників справи, необхідну грошову суму авансом у рівних частках сплачують відповідні учасники справи, а у випадках, коли відповідна процесуальна дія здійснюється з ініціативи суду, – сторони в рівних частках;

2) у разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення судових витрат або несплати у визначений судом строк відповідних сум авансом суд вправі відхилити клопотання про призначення експертизи, забезпечення, витребування або огляд доказів та ухвалити рішення на підставі інших поданих учасниками справи доказів або скасувати раніше постановлену ухвалу про призначення експертизи, забезпечення, витребування доказів або огляд доказів за їх місцезнаходженням»[1].

Це пов'язано із тим, що відсутність правової регламентації вимоги про зазначення в ухвалі суду сторони на яку покладаються витрати на проведення експертизи, та строк, у який особа повинна здійснити платіж, на практиці унеможливлює проведення експертизи та призводить до затягування вирішення справи по суті. Так, у справі ХХХХХХ міського суду ХХХХХХ області за позовом В.С.М. до К.В.І про відшкодування матеріальної шкоди суд призначив судову автотехнічну експертизу. В ухвалі про призначення експертизи не було вказано сторону, яка мала оплатити проведення експертизи. Суд не виправив своєї помилки та після надходження листа від експертної установи з проханням зазначити в ухвалі сторону, яка повинна провести оплату експертизи. У зв'язку з цим експертна установа не могла визначити учасника справи, який повинен був би оплатити цю експертизу[2], та відмовила в проведенні експертизи.

Потрібно звернути увагу й на зміст тієї частини ухвали про призначення експертизи, в якій мова йде про строк проведення

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Справа № 2–1303/04. Архів Нетішинського міського суду Хмельницької області.

експертизи. Відповідно до п. 1. 13 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, «строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів.

У разі значного завантаження експерта (за наявності у нього на виконанні одночасно понад десять експертиз, у тому числі комісійних та комплексних) більший розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Час попереднього вивчення матеріалів не повинен перевищувати п'ятнадцяти робочих днів.

У разі відмови органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам СЕД, визначеним у ст. 7 ЗУ «Про судову експертизу».

У разі невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи протягом 45 календарних днів з дня направлення клопотання в порядку, передбаченому чинним законодавством, незабезпечення прибуття експерта, безперешкодного доступу до об'єкта дослідження, а також належних умов для його роботи (учинення перешкод з боку сторін, що беруть участь у справі, в обстеженні об'єкта) матеріали справи повертаються органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення.

Строк проведення експертизи починається з робочого дня, наступного за днем надходження матеріалів до експертної установи, і закінчується у день складання висновку експерта (повідомлення про неможливість надання висновку). Якщо закінчення встановленого строку проведення експертизи припадає на неробочий день, днем закінчення строку вважається наступний за ним робочий день.

У строк проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, усунення недоліків, допущених

органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта)»[1].

Як бачимо Інструкція диференціює строки проведення експертиз залежно від кількості об'єктів, що передаються на експертизу або складності дослідження. У такому випадку викликає сумніви можливість суду чітко визначити строк, необхідний для проведення тієї чи іншої експертизи. Це пов'язано з тим, що кількість об'єктів дослідження не завжди свідчить про складність експертизи, тому не маючи спеціальних знань суд не спроможний самостійно визначити складність того чи іншого експертного дослідження, і відповідно належний строк його проведення.

Крім того, відповідно до згадуваної Інструкції у виняткових випадках, зокрема тоді, коли у зазначені строки експертиза не може бути виконана після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів встановлюється більший строк за письмовою домовленістю з органом чи особою, яка призначила експертизу.

Таким чином, встановлений в ухвалі строк не має юридичного значення й не впливає на реальні строки проведення експертизи. З огляду на це, викликає сумнів доцільність визначення судом в ухвалі про призначення судової експертизи строку її проведення. Насамперед, актуальним є питання контролю судом дотримання експертами строків проведення експертизи. У зв'язку з наведеним вбачається, що може бути доцільним доповнення процесуального законодавства України положенням такого змісту: «Після отримання ухвали суду про призначення експертизи, експерт зобов'язаний у строки, передбачені законом, попередньо вивчити матеріали дослідження та невідкладно повідомити суд про строк, необхідний для проведення експертизи», що дозволить суттєво скоротити терміни проведення судових експертиз. Оптимізація строків проведення судових експертиз має сприяти оперативності

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

правосуддя в цілому, а не бути способом обмеження прав учасників цивільного чи господарського процесу.

Слід також зазначити, що за умови коли експертизу призначено кільком установам в ухвалі судом зазначається найменування провідної установи, на яку покладається організація проведення експертизи. Також слід враховувати те, що у випадку якщо проведення експертизи доручено експертній установі та особі, яка не є працівником подібної установи провідною призначають експертну установу. Ухвалу про призначення експертизи направляють всім виконавцям – в установу та особі, яка не є працівником експертної установи. Крім того, як об'єкти дослідження так і матеріали справи направляють провідній установі, що несе відповідальність за своєчасне та належне проведення експертизи й за матеріали та об'єкти дослідження.

Необхідно констатувати, що у результаті аналізування чинного цивільного та господарського процесуального законодавства можна зробити висновок, що регламентований законом порядок призначення судової експертизи передбачає вирішення низки ключових питань, яким надано розгорнуту характеристику, а саме:

- підстави призначення експертизи;
- формування предмета експертизи;
- визначення кола питань експерту;
- вибір експерта;
- процесуальне оформлення призначення експертизи.

3.3. **Структура ухвали суду про призначення судової експертизи у цивільному та господарському провадженні**

Як випливає зі ст. 104 ЦПК та ст. 100 ГПК, результат дій із призначення експертизи відображається в особливому процесуальному документі – ухвалі суду про призначення експертизи. Слід зауважити, що тут і надалі, коли мова йде про суд, мається на увазі й суддя, який має право призначати експертизу порядком забезпечення доказів, під час підготовки справи до судового розгляду та під час одноособового розгляду справи.

Винесення даної ухвали є обов'язковим. Саме вона є процесуальною підставою для проведення експертизи, надає спрямованість спеціальному дослідженню, містить у собі програму його здійснення, а також визначає момент, з якого особа, якій доручається проведення експертизи, набуває статус експерта. Саме з моменту винесення даної ухвали виникають відповідні права та обов'язки в учасників процесу.

Ухвала суду про призначення експертизи повинна відповідати певним вимогам і має власну структуру. Процесуальне законодавство України не містить чітких правил щодо цього, обмежуючись лише вказівкою на те, що «в ухвалі про призначення експертизи суд зазначає підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення експертизи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи (ч. 1 ст. 104 ЦПК та ч. 1 ст. 100 ГПК). Крім того, в ухвалі про призначення експертизи суд попереджає експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ч. 5 ст. 104 ЦПК та ч. 5 ст. 100 ГПК)»[1].

Однак, як процесуальний документ, вона повинна прийматись у порядку, встановленому процесуальним законом, та містити всі реквізити, властиві судовій ухвалі, що перераховані в процесуальному законодавстві України. Згідно із процесуальним законодавством України (ч. 4 ст. 259 ЦПК та ч. 4. ст. 233 ГПК) ухвали суду, які оформлюються окремим документом, постановляються в нарадчій кімнаті, інші ухвали суд може постановити, не виходячи до нарадчої кімнати. Крім того, ч. 5 ст. 259 ЦПК та ч. 5 ст. 233 ГПК передбачено, що ухвали суду, постановлені окремим документом, підписуються суддею (суддями) і приєднуються до справи. Ухвали,

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

постановлені судом, не виходячи до нарадчої кімнати, заносяться до протоколу судового засідання.

Слід зауважити, що призначення експертизи є досить складним питанням. Наприклад, тільки для того, щоб правильно та повно сформулювати запитання, які потребують для свого вирішення спеціальних знань експерта, необхідні час і зосередженість. Тому ухвала суду про призначення експертизи має постановлятись в нарадчій кімнаті, підписуватись всім складом суду, а за умови одноособового розгляду справи – суддею і приєднуватися до справи. Переконані, що в процесуальному законодавстві України потрібно закріпити норму, згідно з якою ухвала про призначення експертизи має постановлятись в нарадчій кімнаті.

Частиною 1 ст. 260 ЦПК й ч. 1 ст. 234 ГПК встановлено, що ухвала, що викладена окремим документом, містить:

1) «вступну частину із зазначенням:

– дати і місця її постановлення;

– найменування суду, прізвища та ініціалів судді (суддів);

– прізвища та ініціалів (найменувань) учасників справи;

2) описову частину із зазначенням суті клопотання та прізвища й ініціалів (найменування) особи, яка його заявила, чи іншого питання, що вирішується ухвалою;

3) мотивувальну частину із зазначенням мотивів, з яких суд дійшов висновків, і закону, яким керувався суд, постановляючи ухвалу;

4) резолютивну частину із зазначенням:

– висновків суду;

– строку і порядку набрання ухвалою законної сили та її оскарження.

Крім того, у документі про призначення експертизи (залучення експерта) перераховуються всі об'єкти, які направляються на експертне дослідження, із зазначенням точного найменування, кількості, міри ваги, серії та номера (для грошей НБУ та іноземної валюти), інші відмінні індивідуальні ознаки»[1].

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних

Слід звернути увагу також на те, що в ухвалі про призначення експертизи не вказуються порядок і строк її оскарження. Зауважимо, що згідно з чинним законодавством України (наприклад, п. 11 ч. 1 ст. 255 ГПК) «окремо від рішення суду першої інстанції може бути оскаржена в апеляційному порядку ухвала суду першої інстанції про призначення експертизи. Крім того, ч. 6 ст. 104 ЦПК та ч. 6 ст. 100 ГПК передбачається, що у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення призначений судом експерт невідкладно подає суду клопотання щодо його уточнення або повідомляє суд про неможливість проведення ним експертизи за поставленими питаннями»[1]. Судовою практикою і науковцями вироблені окремі загальні вимоги та правила, що певною мірою були враховані під час розробки оновлених процесуальних кодексів.

Детальніше зміст ухвали про призначення експертизи визначається Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Так, у п. 3.3. Інструкції зазначається, що в документі про призначення експертизи (залучення експерта) зазначають:

– місце й дату винесення постанови чи ухвали;

– посаду, звання та прізвище особи, яка призначила експертизу (залучила експерта);

– назву суду;

– назву справи та її номер;

– обставини справи, що мають значення для проведення експертизи;

– підстави для призначення експертизи;

– прізвище експерта або назва експертної установи, експертам якої доручається проведення експертизи;

рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

– запитання, що виносяться на вирішення експертизи;

– перелік об'єктів, що підлягають дослідженню (у тому числі порівняльних зразків та інших матеріалів, направлених експертові, або посилання на такі переліки, що містяться в матеріалах справи);

– інші дані, що мають значення для проведення експертизи.

Науковцями правильно визначалось[1]: «та обставина, що процесуальне оформлення настільки важливого акту, як ухвала про призначення експертизи, не знайшло належної законодавчої регламентації, нерідко є причиною помилок і недоглядів у практиці призначення судами експертизи». Відсутністю такої вказівки, як правильно зауважив свого часу Т. О. Лілуашвілі, можна пояснити те, що на практиці зустрічаються ухвали суду, які страждають істотними недоліками[2].

Частиною 1 ст. 107 ЦПК та ч. 1. ст. 102 ГПК визначено, що «матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням. Під час призначення експертизи суд з урахуванням думки учасників справи визначає, які саме матеріали необхідні для проведення експертизи. Суд може також заслухати призначених судом експертів з цього питання. Копії матеріалів, що надаються експерту, можуть залишатися у матеріалах справи. Також, у ч. 4 ст. 107 ЦПК та ч. 5 ст. 102 ГПК зазначено, що у разі скасування судом ухвали про призначення експертизи призначений судом експерт зобов'язаний негайно повернути суду матеріали та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи».[3]

У теорії цивільного та господарського процесу зазначено, що ухвала про призначення експертизи складається з трьох частин:

---

[1] Лилуашвили Т.А. Экспертиза в советском гражданском процессе. Тбилиси: Мецниереба, 1967. С. 92.

[2] Там само.

[3] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

– *вступної* – вказуються дата та місце винесення ухвали, найменування суду, його склад або прізвище та ініціали судді, номер справи, найменування (прізвище) позивача та відповідача, предмет спору;

– *описової* – коротко викладаються обставини справи та підстави призначення експертизи, а також інші відомості, необхідні для її проведення; у випадку призначення додаткової або повторної експертизи в цій частині ухвали додатково вказуються мотиви її призначення, а також де, коли та ким проводилась попередня експертиза;

– *резолютивної* – формулюється рішення про призначення експертизи, називається її вид, найменування експертної установи, в якій вона повинна бути проведена, або прізвище експерта, якому суд (суддя) безпосередньо доручає її проведення; перелік питань, які підлягають вирішенню експертом; перераховуються усі предмети та матеріали, які разом з ухвалою направляються у розпорядження експерта[1].

В описовій частині ухвали про призначення повторної експертизи суд має вказати, що по даній справі вже була проведена експертиза (експертизи), і вказати, для вирішення яких питань вона була призначена, які відповіді були надані експертом. Поряд з тим, зазначається прізвище експерта, місце його роботи, номер і дата висновку. Якщо у справі було проведено кілька повторних експертиз, то в описовій частині перелічуються усі висновки експертів, причому, викладаються лише ті їх пункти, за якими є розбіжності і з якими суд не згоден[2].

У юридичній літературі висловлювалися думки, щодо ухвали про призначення експертизи та можливістю її оскарження. Зокрема, Д. Чернохатній вважає виправданим нормативне закріплення права

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ. Алерта. 2018. 604 с.; Господарський процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ. Алерта. 2018. 500 с.

[2] Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 211 с

осіб, які беруть участь у справі, знайомитися з ухвалою про призначення експертизи й права оскарження її – окремо від рішення суду. За загальним правилом, таке оскарження не повинне припиняти проведення експертизи. Виняток можна передбачити для окремих випадків: якщо експертиза призначалася за клопотанням особи, яка оскаржує ухвалу; якщо зацікавлена особа відмовляється від проходження експертизи з визначення психічного стану або медичної експертизи (а закон не допускає примусового направлення)[1].

Погоджуючись з необхідністю надання особам, які беруть участь у справі, права на оскарження ухвали про призначення експертизи, на нашу думку, оскарження ухвали про призначення експертизи не повинно призупиняти проведення дослідження, виходячи з таких міркувань. Наприклад, сторона вважає, що суд безпідставно відхилив запропоновані нею запитання. У разі якщо ці вимоги є обґрунтованими, це може стати підставою для призначення додаткової експертизи, що призведе до безпідставного затягування розгляду справи, тоді як за умови зупинення проведення експертизи обґрунтованість скарги стане підставою лише для постановлення додаткових питань експерту.

Таким чином, враховуючи загальні правила оформлення судових ухвал, встановлені процесуальним законодавством України, положення судової практики та підзаконних нормативних актів, зміст ухвали про призначення експертизи, на наш погляд, повинен містити:

1) вступну частину – дата і місце постановлення ухвали; найменування та склад суду, який виніс ухвалу; прізвище секретаря судового засідання; назва та номер цивільної справи, по якій призначено експертизу; особи, які беруть участь у справі, і предмет спору;

2) описову частину – обставини справи, які стосуються експертизи; мотиви та підстави призначення експертизи; запитання,

[1] Чернохатній Д. Аналіз практики оскарження призначення судових експертиз. 16.02.2017. *Протокол.* https://protocol.ua/ua/analiz_praktiki_oskargennya_priznachennya_sudovih_ekspertiz/

що були запропоновані особами, які беруть участь у справі, та відхилені судом із зазначенням мотивів відхилення; посилання на закони, якими суд керувався, постановляючи ухвалу);

3) резолютивну частину – прізвище експерта або назва установи, експертам якої доручається проведення експертизи; вид експертного дослідження із зазначенням того, чи є експертиза первинною, додатковою або повторною; питання, поставлені перед експертом; об'єкти, які направляються для дослідження; матеріали, які надаються в розпорядження експерта: зразки для порівняльного дослідження; інші матеріали, які мають значення для проведення експертизи;

4) попередження експерта про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

З метою усунення небажаних наслідків у процесуальному законодавстві України має бути закріплено, що ухвала суду про призначення експертизи, окрім відомостей, внесених в оновлене процесуальне законодавство України, повинна містити також:

– обставини справи, які стосуються експертизи;

– запитання, що були запропоновані особами, які беруть участь у справі, та відхилені судом із зазначенням мотивів відхилення;

– вид експертного дослідження із зазначенням того, чи є експертиза первинною, додатковою або повторною;

– запитання, поставлені перед експертом;

– об'єкти, які направляються для дослідження;

– матеріали, які надаються в розпорядження експерта:

– зразки для порівняльного дослідження;

– документи, що стосуються експертизи;

– інші матеріали, які мають значення для проведення експертизи.

Певні особливості мають ухвали щодо призначення додаткової, повторної комплексної та комісійної експертиз. Так, в п. 10 Постанови Пленуму ВСУ № 8 від 30 травня 1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» вказується, що «в ухвалі про призначення додаткової експертизи необхідно зазначати, які висновки експерта суд вважає неповними чи неясними

або які обставини зумовили необхідність розширення експертного дослідження. У п. 11 цієї ж Постанови встановлено, що в ухвалі про призначення повторної експертизи зазначаються обставини, які викликають сумніви у правильності попереднього висновку експерта»[1].

Відповідно до п. 19 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень у постанові (ухвалі) про призначення комплексної експертизи зазначаються: «її назва та установа (установи), експертам якої (яких) доручено її проведення, а у разі участі в її проведенні особи, яка не є співробітником експертної установи, – також її прізвище, ім'я та по батькові. У випадках, коли проведення комплексної експертизи доручено експертам кількох установ, у постанові (ухвалі) про її призначення зазначається, яка з них є провідною, тобто яка з них здійснює організацію проведення експертизи, зокрема, координацію роботи експертів і зв'язок з особою або органом, які призначили експертизу. Якщо проведення комплексної експертизи доручено співробітникам експертної установи та особі, яка не є працівником цієї установи, провідною призначається експертна установа. Якщо у постанові (ухвалі) провідну установу не визначено, вона визначається за згодою між керівниками установ, а якщо між ними виникне суперечка – то особою чи органом, які призначили комплексну експертизу. Постанова (ухвала) про призначення комплексної експертизи направляється в кожну з установ-співвиконавців, а також особі, яка не є працівником експертної установи. Об'єкти дослідження і матеріали справи направляються провідній установі»[2].

---

[1] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

Переконані, що такі особливості повинні бути відображені не в підзаконних нормативних актах та роз'ясненнях Верховного Суду України, а в процесуальному законодавстві України. Так, в оновленому процесуальному законодавстві України під час призначення експертизи судом (ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК) визначено, що під час призначення експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено кілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза). Крім того, у ч.ч. 1–3 ст. 104 ЦПК й ч.ч. 1–3 ст. 100 ГПК вказано, що:

1) «про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, в якій зазначає підстави проведення експертизи; запитання, з яких експерт має надати суду висновок; особу (осіб), якій доручено проведення експертизи; перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи;

2) якщо суд доручає проведення експертизи кільком експертам чи експертним установам, суд в ухвалі призначає провідного експерта або експертну установу;

3) ухвала про призначення експертизи направляється особам, яким доручено проведення експертизи, та учасникам справи. Об'єкти та матеріали, що підлягають дослідженню, направляються особі, якій доручено проведення експертизи (провідному експерту або експертній установі)»[1].

Як можна побачити, в оновленому процесуальному законодавстві України, а також в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, особливості щодо визначення в ухвалі суду провідної установи стосуються не лише комплексної, а й комісійної експертизи, що, на нашу думку, є правильним, оскільки

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

в проведенні комісійної експертизи також беруть участь кілька експертів (експертних установ). Проте така норма не вирішує повністю можливих проблем, пов'язаних з організацією проведення комплексних та комісійних експертиз. Так, проведення експертизи може бути доручено окремим експертам експертних установ, а також експертам, які взагалі не є працівниками експертних установ. У випадку, коли проведення експертизи доручено працівникам експертних установ, та особі, яка не є працівником експертної установи, в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[1] пропонується призначати провідною експертну установу.

Таким чином, можна стверджувати, що провідною під час проведення комісійної чи комплексної експертизи може бути призначено лише державну експертну установу. Переконані, що це питання має бути врегульоване в процесуальному законодавстві України. Для цього законодавчо необхідно закріпити норму, в якій встановити, що у випадку, якщо експертами призначено осіб, які не є працівниками експертних установ, суд в ухвалі про призначення експертизи повинен визначити з числа цих експертів керівника експертної комісії, на якого покладаються обов'язки з організації проведення експертизи, та якому передаються об'єкти й матеріали для проведення дослідження.

3.4. **Формулювання предмета та об'єкта судової експертизи під час її призначення**

Питання призначення та проведення судових експертиз, а також використання їх результатів у цивільному та господарському провадженні займають важливе місце у дослідженнях науковців

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

процесуалістів і правників. Самостійною категорією серед цих питань є розвиток теоретичних засад судової експертизи, до яких слід віднести визначення предмета й об'єкта не тільки загальної експертизи, але й її окремих видів. Проблеми визначення предмета та об'єкта судової експертизи досліджували багато науковців, які зробили значний внесок в удосконалення понятійного апарата та теоретичних положень судової експертизи. Розвиток поряд із теорією судової експертизи її методології як галузі наукового знання дозволив визначити базові поняття предмета й об'єкта судової експертизи, її завдань, методик експертних досліджень, які стали підставами для виокремлення видів судових експертиз залежно від галузі знань. Слід зазначити, що в наукових колах питання стосовно визначення предмета судової експертизи було й залишається дискусійним[1].

Слід враховувати, що кожне експертне дослідження має свої об'єкт і предмет. Останніми роками точиться дискусія серед учених стосовно цих понять. Можна припустити, що збільшення уваги до цих питань викликано зацікавленістю інтенсивністю процесу виникнення нових і диференціацією існуючих видів експертиз. Через це точне формулювання понять предмета та об'єкта експертизи стає особливо актуальним особливо для: визначення предмету окремих видів експертиз; їхнього розмежування; встановлення компетенції експерта конкретної спеціальності з метою підготовки судових експертів й інше. Предмет експертизи визначає:

– можливості того чи іншого виду експертних досліджень;

– обсяг процесуальних матеріалів і об'єктів, необхідних і достатніх експерту для проведення експертизи;

– компетенцію експерта в кожному конкретному випадку.

Визначення предмета експертизи допомагає у вирішенні питання про експертну ініціативу, про право експерта на розширення предмета конкретної експертизи тощо. Таким чином, вирішення вказаної проблеми має не тільки теоретичний інтерес для

[1] Лубенцов А. В. Предмет і завдання судової автотехнічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2017. Вип. 17. С. 198.

науки процесуального права та судової експертології, а й безпосереднє практичне значення.

Слід зазначити, що серед вчених-правників не існує єдиного бачення підходу до визначення предмета та об'єкта експертизи. Найчастіше у працях вчених-криміналістів під об'єктами експертизи пропонується розуміти матеріальні (матеріалізовані) об'єкти, котрі досліджують, а під предметом – низку питань, що ставлять експерту, або факти (фактичні дані) та обставини, які встановлює експерт. Деякі вчені розглядали предмет судової експертизи як коло питань, що вирішуються під час проведення судової експертизи[1], інші вважали, що предмет конкретної експертизи визначається об'єктом дослідження та питаннями суду[2].

Своєрідне трактування даних понять пропонують вчені, які виходить із загальноприйнятих у філософії та наукознавстві понять об'єкта та предмета пізнання. Оскільки в зазначених науках «термін «об'єкт» застосовується в значенні об'єктивної реальності, існуючої незалежно від суб'єкта (тобто у протиставленні об'єкта суб'єктові), встановлено, що як основний об'єкт експертизи виступають ті реально існуючі (або існуючі в минулому) явища, на визначення яких об'єктивно спрямована експертиза (виконання тексту певною особою тощо), тобто те, що прийнято іменувати предметом»[3].

Однак, науковці виділяють «матеріальні носії інформації про ці явища як безпосередні (допоміжні) об'єкти, як складову частину

---

[1] Нагорний Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза.* Київ : Вища школа. 1989. Вип. 38. С. 15.

[2] Заєць О.М., Цільмак О.М., Янковий М.О. Тактика призначення та порядок проведення судових експертиз : лекція. Одеса : ОДУВС, 2016. Шаповалова Л. І. Судова будівельно-технічна експертиза : посібник для підготовки фахівців у галузі судової будівельно-технічної експертизи. Сімферополь : КримНДІСЕ, 2005. 343 с.

[1] Кириченко І.А. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності : навч. посіб. Київ. Ін-т інтел. власн. і права, 2005. 172 с.; Шандра Б. Б., Філософське дослідження злочину в контексті вивчення об'єкта та суб'єкта злочинності. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія Юридичні науки. Випуск 5–2. Том 2. 2014. С. 141–144.

основного об'єкта. Предметом же експертизи, за аналогією з предметом наукового пізнання як частини об'єктивної реальності, певних її властивостей, сторін і відносин, в цій праці він пропонує вважати сторони, властивості та відносини її об'єкта (основного і допоміжного), що досліджуються та пізнаються засобами (методами, методиками) даної галузі експертизи з метою вирішення питань, що мають значення для справи і входять у сферу відповідної галузі знання. Поняття предмета синтезує три поняття: об'єкта (у широкому і вузькому значенні), експертних задач (цілей) і методів (методик)»[1].

Таке визначення свого часу піддані критиці: дане поняття предмета експертизи включає і мету, і об'єкт, і засіб дослідження, що саме по собі навряд чи можна визнати вдалим. Крім того, запропоновані раніше трактування об'єкта та предмета судової експертизи не можуть бути прийняті ще й з інших підстав, які виділяє С. С. Бичкова, а саме:

1) пряме перенесення наукознавчих понять на сферу СЕД не є виправданим, оскільки остання принципово відрізняється від наукового пізнання. Будь-яка наука, зокрема, й наука судової експертизи, вивчає якісь об'єктивні закономірності. У ході експертного дослідження пізнаються конкретні факти минулого і сьогодення. Тому, пряма аналогія між судово-експертним дослідженням і науково-дослідною діяльністю навряд чи є виправданою. Навіть якщо методика дослідження створюється експертом у ході проведення конкретної експертизи (наприклад, у випадку, коли експертом досліджується унікальний чи невідомий раніше об'єкт або використовуються нові засоби дослідження), ці види діяльності необхідно чітко розмежовувати. Це пов'язане із тим, що експертне дослідження може здійснюватися тільки в належній

[1] Філософія права / під ред. О. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.; Філософський енциклопедичний словник/НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди // редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI. С. 438; Хворостянкіна А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки.* Том 77. Юридичні науки. 2008. С. 8–12

процесуальній формі, а наукове пізнання знаходиться за межами такого процесу[1]. Наприклад, зразки для порівняльного дослідження мають бути надані експерту судом або органом, який призначив експертизу, крім того, їх необхідно відповідним чином процесуально оформити тощо. Зразки ж для наукового дослідження (зразки новітньої продукції якого-небудь підприємства тощо) можуть бути отримані самим науковцем і не мають потреби в процесуальному оформленні. Крім того, усі наукові експерименти під час проведення наукових досліджень реєструються за правилами наукових процедур, а не за процесуальними вимогами. У зв'язку з такими принциповими розходженнями зазначених видів діяльності в кожному з них вироблений свій понятійний апарат;

2) розбіжність окремих термінів у різних сферах діяльності явище звичайне та якоюсь мірою навіть неминуче. Навряд чи варто зводити таку історично сформовану термінологічну невідповідність у ранг наукової проблеми та закликати до корінної перебудови сформованого понятійного апарату, навіть якщо для цього є підстави, що досить важко побачити в даному випадку, оскільки воно не виправдає тих витрат, які спричинить.

3) зовсім не враховується, що термінологія, яка ним відхиляється, не тільки історично склалася в теорії судової експертизи (суперечки, як видно з вищевикладеного, ведуться в основному не про сутність, а про окремі аспекти розглянутих понять, їх обсяг), але й одержала законодавче закріплення.

---

[1] Тополя Р. Спірні питання щодо адміністративного регулювання у сфері експертно-криміналістичних досліджень транспортних засобів. *Адміністративне право і процес.* 7/2019 С. 108. DOI https://doi.org/10.32849/2663–5313.2019.7.19; Палий В. М. Судебная експертиза должна быть беспристрастной. Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: сб. науч.-практ. материалов / М-во юстиции Украины ; Харьковский НИИСЭ ; Ред. кол. : М. Л. Цымбал, Э. Б. Ефремян, А. Ф. Дьяченко и др. Харьков : Право, 1998. С. 21–24; Ілейко В. Р., Каніщев А. В. Спірні питання законодавчого та нормативного регулювання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні. *Архів психіатрії.* 2011. Т. 17, № 3. С. 58–60.

Загальновизнаний термін «предмет доказування» розуміється всіма як коло обставин, які підлягають доказуванню, що перераховані в законі. З огляду на це інколи приходять до висновку про необхідність перегляду поняття предмета доказування як такого, котрий суперечить його конструкції. Саме тому повертаються до того ж «триєдиного» критерію розмежування експертиз, який включає в себе задачі (тобто предмет у загальноприйнятому розумінні), об'єкти (у вузькому значенні слова) і методи експертизи, тільки поєднує їх усі єдиною назвою «предмет експертизи»[1].

Наголосимо, що дотримуючись загальноприйнятої в юридичній літературі термінології під предметом слід розуміти те, на що спрямовані дослідження експерта, а під об'єктом – матеріальні речі (або інші матеріалізовані об'єкти), які досліджуються. Розглянемо різні підходи науковців до визначення предмета судової експертизи. Взагалі термін «предмет» має три основних значення:

– будь-які матеріальні сліди, річ (наприклад, предмети невизначеної форми, предмет домашнього вжитку);

– те, на що спрямована думка, яка складає її зміст, або на що спрямована яка-небудь дія (наприклад, предмет суперечки, предмет глузувань, предмет твору);

– окреме коло знань, що утворює особливу навчальну дисципліну (спеціальні предмети; профілюючі предмети у вишах)[2].

Трактування поняття «предмет експертизи» у першому значенні не може бути визнане доцільним, оскільки більш точним і однозначним тут є вираз «об'єкт експертизи». Тобто, об'єкти експертизи – це матеріалізовані, визначені процесуальним законодавством джерела інформації[3] (наприклад, речові докази,

---

[1] Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2003. 211 с

[2] Словник української мови: в 11 т./АН УРСР. Інститут мовознавства // за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 210.

[3] Мєшков О. О. До питання визначення об'єкта і вихідних даних судової експертизи нещасних випадків електротравмування. *Теорія та*

документи, зразки для експертного дослідження). Безумовно, із таким визначенням слід погодитись.

Термін «предмет» стосовно експертизи більш доречно вживати в іншому значенні – як те, на що спрямоване експертне дослідження. Об'єкти експертизи, їх повнота, дійсність мають велике значення для правильного оцінювання висновку експерта судом. Предмет експертизи визначає обсяг необхідних і достатність матеріалів, що підлягають дослідженню (тобто об'єктів експертизи), для надання висновку експерта, тому змішувати ці різні поняття неможна.

Так, М. Я. Сегай стверджує, що «предмет експертизи становлять обставини (фактичні дані), які встановлюються на основі спеціальних знань із питань, що ставляться на вирішення експертизи»[1]. Свого часу ця позиція піддавалась критиці. Крім того, Г. М. Надгорний зазначав, що «під предметом судової експертизи слід розуміти не самі факти, а інформацію про ці факти, яка одержується в результаті дослідження об'єкта, наданого експерту уповноваженою особою або судом, інакше кажучи, з об'єкта-носія інформації про факт може бути виділена лише інформація, тобто дані, а не сам факт»[2].

Щодо третього значення, то у закладах вищої освіти юридичного профілю викладаються такі дисципліни, як почеркознавство, трасологія, балістика тощо.

Деякі науковці вважають, що предмет експертизи складають самі дослідження, проведені експертом. Це невірно, оскільки експертиза є дослідженням обставин справи експертом, проведена

практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 21. С. 463–477. DOI: https://doi.org/10.32353/ khrife.1.2020.33.

[1] Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки// Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків : Право, 2003. Вип. 3. С. 25–32.

[2] Надгорный Г. М. Предмет судебной экспертной отрасли и предмет судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза.* 1976. Вып. 13. С. 37–43

у певній процесуальній формі, а зміст не може розглядатися як предмет форми. В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко вважають, що «предметом судової експертизи, як практичної діяльності, є задана слідчим або судом і уточнена експертом мета дослідження – одержання на основі спеціальних знань інформації про розслідувану подію та (або) її окремі фрагменти»[1]. З таким визначенням важко погодитись, оскільки мета експертизи є окремою характеристикою і через неї неможна розкрити сутність поняття предмета експертизи.

Найбільшого поширення в юридичній літературі набули дві позиції щодо поняття «предмет експертизи», які трактуються авторами по-різному. Одні вчені вважають, що предметом судової експертизи є питання, поставлені судом перед експертом, на які може дати відповідь наука, мистецтво, техніка або ремесло; інші доводять, що ним є факти, фактичні дані, які встановлює експерт в процесі дослідження. Зупинимось на визначеннях, запропонованих представниками першої позиції:

– предметом експертизи є конкретне питання, на яке може відповісти наука, мистецтво, ремесло за умови, що слідчий або суд визнали. Що ці питання мають безпосередній причинний зв'язок із основними обставинами, що підлягають встановленню;

– факти, для встановлення яких виносяться питання мають бути визнані такими, що необхідно доказати та потребують такого доказу як експертиза;

– предметом експертизи є питання з будь-якої галузі знань. З таким визначенням предмету експертизи погоджуються й інші вчені[2].

---

[1] Тертишник В. М. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» / В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко ; за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 280 с.

[2] Сапошинский Я. С. О предмете судебно-товароведческой экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник*. Киев : «Вища школа», 1979. Вып. 18. С. 130.

Слід зазначити, що не можна погодитись з тим, що предметом судової експертизи є запитання, оскільки:

– питання можуть бути сформульовані неточно або неправильно, проте експертиза не буде безпредметною;

– часто експерту ставляться взаємозалежні запитання, під час відповіді на одне з яких може виключатись необхідність відповідати на інше. Наприклад, чи піддавався зміні початковий зміст документа, якщо так, то яким способом (підчистка, витравлення тощо) її було здійснено? За умови негативної відповіді на перше питання виявиться, що експертиза з іншого запитання буде безпредметною, а це невірно.

Крім того, трактування предмету судової експертизи як переліку питань, поставлених перед експертом, безпідставно звужує дане поняття лише фактичними даними, з приводу яких були поставлені запитання експерту. Однак, як передбачає ч. 8 ст. 102 ЦПК й ч. 8 ст. 98 ГПК, якщо «експерт під час підготовки висновку встановить обставини, що мають значення для справи, з приводу яких йому не були поставлені запитання, він має право включити до висновку свої міркування про ці обставини»[1].

Не виправляє положення й зауваження, що «в результаті проведення експертного дослідження предмет експертизи із сукупності питань перетворюється в сукупність фактичних даних, встановлених експертизою»[2]. Така сукупність даних буде вже предметом судового, а не тільки експертного дослідження.

У процесі проведення експертизи експерт повинен, застосовуючи свої спеціальні знання, встановити фактичні обставини, які мають значення для справи. Питання ставляться для встановлення цих обставин (вони є основою для наступної відповіді). Таким чином, можна сказати, що «питаннями» буде

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Судова експертиза у кримінальному процесі. http://surl.li/nzzkx

іменуватися завданням експерту встановити якийсь факт, пояснити його зі спеціальної точки зору.

Перейдемо до розгляду іншої точки зору, а саме: предмет експертизи – фактичні дані (факти, обставини), що встановлюються експертами на основі спеціальних знань. Поглиблюючи вчення про предмет експертизи, О. О. Бондаренко, Ф. М. Джавадов пропонували розуміти під предметом експертизи фактичні дані (факти, обставини), встановлювані експертами на основі спеціальних наукових знань і досліджень матеріалів кримінальної або цивільної справи[1].

Г. М. Надгорний дотримується цієї позиції та зазначає, що предмет судової експертизи складають фактичні дані (обставини справи), досліджувані та встановлювані при розслідуванні чи судовому розгляді кримінальної або цивільної справи на основі спеціальних пізнань в галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла[2]. Г. В. Прохоров-Лукин визначає дане поняття як фактичні обставини, що мають значення для справи, які експерт повинен установити в результаті експертних досліджень, шляхом застосування спеціальних знань[3].

---

[1] Проект Закону України від 22.11.2021 № 6284–2 «Про судово-експертну діяльність та самоврядування судових експертів» https://ips.ligazakon.net/document/JI06465A; Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* № 1082. Серія «ПРАВО». Випуск № 16, 2013 рік. С. 215–218; Джавадов Фуад Муса огли. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2000. 30 с.

[2] Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная експертиза* : республиканский межведомственный научнометодический сборник. Київ : «Вища школа», 1989. Вып. 38. С. 10–15.

[3] Прохоров-Лукин Г.В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». К., 1993. 17 с.

Окремі науковці вважають, що предметом кожного виду судової експертизи є факти, які можна встановити за допомогою спеціальних знань у конкретній галузі науки, техніки[1]. У свою чергу. Т. О. Лілуашвілі одночасно називає предметом експертизи і фактичні обставини, і факти[2].

На переконання С. М. Вула, предмет судово-авторознавчої експертизи складають фактичні дані про особистість автора документа, встановлювані експертом на основі спеціальних знань у сфері авторознавства при дослідженні документа й інших матеріалів кримінальної або цивільної справи[3].

Не погоджуючись з наведеними вище думками науковців, Ю. Я. Лоза вважає, що експерт не встановлює певні фактичні дані, а тільки здобуває інформацію, необхідну для встановлення цих даних слідчим і судом на основі оцінки висновку експерта й інших доказів у справі. Встановлення фактів, відзначає він, складає прерогативу слідчого і суду. Встановленими в справі можуть вважатися тільки ті факти, які вважають встановленими слідчий і суд[4]. Поняття предмета експертизи вчений визначає як інформацію, одержувану в результаті дослідження особою, яка володіє спеціальними знаннями, про поданий слідчим або судом об'єкт, що служить для встановлення фактів, що мають доказове значення.

Із запереченнями проти терміну «фактичні дані» у визначенні предмета експертизи виступає й М. А. Погорецький, який зауважує, що «предметом може бути тільки факт, що реально відбувся (міг відбутися) у минулому, існує (міг існувати), а також закономірності,

---

[1] Гончаренко В. Г., Бергер В. Є., Булига Л. П. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. Київ : Либідь, 1993 С. 10.

[2] Лилуашвили Т. А. Экспертиза в советском гражданском процессе. Тбилиси : Мецниереба, 1967. С. 7.

[3] Вул С. М. Предмет и объекты судебно-автороведческой экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза :* республиканский межведомственный научно-методический сборник. Киев : «Вища школа». 1980. Вып. 20. С. 110.

[4] Лоза Ю. Я. Допустимість висновку експерта в адміністративному судочинстві. *Форум права*. 2011. № 2. С. 531–534 URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011–2/11ljavac.pdf

зв'язки і відносини, що обумовлюють даний факт. Фактичні ж дані (відомості про факти) утворюють, на його думку, не предмет, а результат експертизи»[1].

Вважаємо, що підстав для протиставлення термінів «факти» і «фактичні дані» немає. Під час провадження судової експертизи встановлюють певні обставини чи факти дійсності за виключенням закономірностей, про що йшлось вище. При цьому для суду та учасників справи вони виступають як відомості про факти чи фактичні дані, оскільки експерта неможна вважати кінцевим учасником процесу доказування. Тільки суд може визнавати будь-які факти встановленими. Тому за даних умов ці поняття неможна вважати антонімами – вони відображають різні аспекти одного і того самого – у межах експертизи для експерта це є факти чи обставини; у межах процесу доказування взагалі та для інших суб'єктів – відомості чи фактичні дані.

Якщо звернутись до ст. 76 ЦПК й ст. 73 ГПК – доказами є будь-які дані (фактичні дані), на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи»[2]. Ці дані, окрім інших засобів, встановлюються висновками експертів. Зі змісту вказаних норм випливає, що законодавець покладає на експерта встановлення на підставі спеціальних знань фактичних даних (обставин) справи, а на суд – оцінювання встановлених експертом фактичних даних (обставин) у сукупності з іншими доказами.

Для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки або

---

[1] Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету "Острозька академія*". Серія «Право». 2011. №1(3). С. 1–52. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

ремесла, суддя в порядку забезпечення доказів під час підготовки справи або суд під час розгляду справи можуть призначити експертизу. Так, ч. 1 ст. 103 ЦПК та ч. 1 ст. 99 ГПК визначено, що «суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності (ст. 103 ЦПК); жодною стороною не наданий висновок експерта з цих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати експертний висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів (ст. 99 ГПК)»[1].

Із статей процесуального законодавства видно, що законодавець припускає можливість встановлення експертом певних обставин. У ч. 1 ст. 76 ЦПК та ч. 1 ст. 73 ГПК прослідкується, що «обставини» і «факти» є тотожними поняттями. Аналізування наведених та інших статей процесуального законодавства України дозволяє зробити висновок, що законодавець ототожнює такі поняття, як: «фактичні дані», «факт» і «обставини». Тому не можна погодитися з тим, що факти в цивільному процесі встановлює тільки суд. Наприклад, чи виконаний даний текст конкретною особою встановлює експерт. У відповіді на це питання будуть міститися фактичні дані (факти), встановленні шляхом застосування спеціальних знань. Інша справа, що значення фактичних даних (фактів, обставин), встановлених судом і експертом, різне. Обставини, встановлені експертом, не є обов'язковими, встановлені ж судом – є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, посадових осіб та громадян на всій території України, якщо вони втілені в рішення, ухвалу чи постанову суду або судді, що набрали законної сили.

[1] Там само.

У юридичній літературі цілком правильно ставилося питання про те, що експертами можуть на підставі спеціальних знань встановлюватися тільки фактичні обставини. До предмета експертизи не входять правові норми та правовідносини. У судочинстві існує презумпція «судді знають право». Тому для пізнання питань права не може бути призначена експертиза. Вона є засобом отримання вірного знання про факти, але не про право. Однак, сучасне процесуальне законодавство вводить поняття «висновок експерта у галузі права». Так, ст. 114 ЦПК та ст. 108 ГПК «Зміст висновку експерта у галузі права» передбачає, що:

1) «учасники справи мають право подати до суду висновок експерта у галузі права щодо:

– застосування аналогії закону чи аналогії права;

– змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі;

2) висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи»[1].

Юридичні питання не входять у компетенцію експерта. Саме такий погляд на його положення відповідає процесуальній природі експертизи, ролі і завданням експерта в цивільному та господарському процесах. На це звертав увагу Верховний Суд України. Так, відповідно до п. 2 Постанови Пленуму ВСУ № 8 від 30 травня 1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», вказується на «неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань,

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема вини, неосудності чи недієздатності особи тощо)»[1].

Однак, серед судових медиків є прихильники іншого погляду на статус експерта та його завдання в процесі. Вони вважають, що експерт-медик має право надавати висновки юридичного характеру[2]. Проте, ця точка зору повинна бути відкинута як така, що суперечить сутності та юридичній природі експертизи. Експерти покликані виконувати дослідження тільки в межах своєї спеціальності. Саме тому, що вони володіють спеціальними знаннями, суд залучає їх для вирішення деяких питань, які стосуються фактичної сторони справи. Суд чекає від експерта повідомлення встановлених фактів і висновків про них, заснованих на спеціальних знаннях. Правова оцінка встановлених фактів – справа тільки суду.

Для виключення можливості виникнення таких непорозумінь у процесуальному законодавстві окреслено, що для з'ясування обставин значущих для справи потребуються спеціальні знання (за виключенням правових) у різних галузях знань, суддя згідно з порядком забезпечення доказів під час підготовки справи чи під час її розгляду може призначити експертизу. Крім того законодавцем визначено, що висновок експерта у галузі права не має містити не тільки оцінки доказів, але й вказівок про достовірність чи недостовірність будь-якого доказу, а також переваги тих чи інших доказів, а також про те, яке рішення може бути прийнято за результатами розгляду даної справи.

Однак, це зовсім не означає, що в тих випадках, коли поведінка людей регулюється спеціальними технічними нормами, факт порушення цих норм не може бути предметом експертизи. Адже ряд технічних або інших спеціальних правил можуть бути санкціоновані державною владою і стати правовими. Змістом цих правових норм

---

[1] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Сапожников Ю. О правовом положении эксперта. *Юридический сборник Киевского университета.* Киев, 1948. С. 142.

є сугубо спеціальні технічні норми, застосувати які до конкретних правовідносин без спеціальних досліджень важко, хоча самі норми суду й відомі. Вказівка у висновку експерта на те, діяння певних осіб не відповідають вказаним нормам з технічної точки зору, у таких випадках не є вторгненням експерта в компетенцію суду. Суд зобов'язаний знати ці норми. Сам факт невідповідності діянь певних осіб цим нормам з технічної точки зору, можна встановити тільки шляхом спеціального дослідження дорожнього руху, обігу товарів, продукції тощо, оскільки ці норми носять спеціальний характер.

Таким чином, з метою запобігання змішування функцій експерта у процесі та виключення із законодавства використання терміну «експерт» для позначення різних функцій, необхідно у відповідні нормі ЦПК та ГПК щодо експерта в галузі права (з питань права) внести зміни, замінивши термін «експерт» на термін «консультант».

У юридичній літературі розрізняють поняття родового (видового) предмета і предмета конкретної експертизи. Це розмежування має важливе значення. «Родовий (видовий) предмет визначає компетенцію експерта даної спеціальності, можливості даного виду експертизи. Предмет конкретної експертизи визначає коло питань, розв'язуваних нею. Він не може виходити за рамки родового об'єкта. Конкретний предмет має значення для вибору експерта, визначення його повноважень у даній експертизі». [1].

Удосконалюючи поняття «предмет судової експертизи», О. В. Хомутенко та С. В. Кудряшова визначають його як «інформацію про факти та обставини справи, яка одержується в результаті дослідження об'єкта, а також фактичні дані, з'ясування яких потребує виключно застосування спеціальних знань експерта

[1] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. С. 109. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015. С. 415–420.

відповідної спеціальності»[1]. У даному випадку спостерігається змішування понять фактів і обставин та інформації про них.

Ми вважаємо правильним уявлення про предмет судової експертизи як фактичні дані (факти, обставини) справи, що встановлюються за допомогою спеціальних знань, оскільки це відповідає сенсу закону. Найбільш повно ця теза викладена в роботах М. Г. Щербаковського[2]. Він зазначав важливість розрізнювання загального поняття предмета судової експертизи та конкретної експертизи (за певною справою) зокрема. В останньому випадку вирішується лише частина питань, що стосуються предмета експертизи в цілому, навіть не охоплюючи комплексу питань її виду.

Як вже вказувалося, в теорії судової експертизи під час дослідження предмета судової експертизи прийнято виокремлювати в його змісті науковий та практичний аспекти.

Так, О. М. Полупанов зазначав, що «в науковому аспекті предмет судової експертизи – це група об'єктивних закономірностей, досліджуваних у певній галузі наукового знання. За таких умов, слід мати на увазі предмет галузі знань, що становить наукову основу експертизи того або іншого роду, виду, а не про процесуально-прикладне значення предмета експертизи»[3]. Із його тверджень витікає, що науковим предметом судової експертизи як галузі знання є окремі види закономірностей, які зумовлюють виникнення властивостей об'єктів експертного дослідження, у тому числі й у цивільному та господарському провадженні, а саме:

– формулювання властивостей об'єктів як елементів події, що розглядається судом;

– функціонування та взаємодії об'єктів в обставинах даної події;

---

[1] Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків : Право, 2010. Вип. 10. С. 556.

[2] Щербаковський М. Г. Вказана праця. С. 109. Одерій О. В. Вказана праця. С. 415–420.

[3] Полупанов О. М. Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права,* 2014. № 12. С. 73

– відображення властивостей об'єктів у оточуючій матеріальній обстановці;

– формування просторово-часових і причинно-наслідкових зв'язків і відносин об'єктів, що виникають до, у момент і після розглядуваної судом події;

– використання закономірностей дослідження об'єктів експертизи: пошук, виявлення й фіксація об'єктів, їх властивостей і ознак;

– установлення в об'єкті потенційної інформації про подію щодо розглядуваної справи.

У практичному аспекті в предметі судової експертизи виділяють процесуальну та гносеологічну сторони:

– Процесуальна сторона предмета судової експертизи виражається в колі обставин, які встановлюються за допомогою спеціальних знань і є елементами системи доказування.

– Гносеологічна сторона предмета судової експертизи виражається в тому, що предметом пізнання під час практичного дослідження є властивості об'єкта експертизи, його сторони й взаємовідносини, які визначаються в ході такого дослідження.

Л. Г. Бордюгов стверджує, що «у практичній і науковій діяльності необхідно розрізняти поняття предмета судової експертизи в широкому (родовому, видовому) та у вузькому значеннях (предмет конкретної експертизи в справі). Ці поняття співвідносяться як загальне й особливе, ціле та частина. Саме таке розмежування відповідає інтересам теорії і практики судової експертизи»[1].

Необхідно зазначити, що предмет експертизи, за умови всієї його важливості, не може служити єдиним і достатнім критерієм розмежування окремих видів експертиз у визначенні компетенції експерта. Таким критерієм може виступати лише сукупність трьох ознак – предмета, об'єкта та методів (методик) експертного дослідження.

[1] Бордюгов Л. Г. Теоретичні та методичні основи судової гірничотехнічної експертизи : дис. … канд.. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харків, 2006. С. 29.

Під об'єктами експертизи розуміються ті «джерела фактичних даних, ті носії інформації, які піддаються експертному дослідженню, за допомогою яких експерт пізнає обставини, що входять до предмета експертизи. Таким чином, якщо факти, які складають предмет експертизи, є метою і результатом дослідження, то властивості об'єкта є засобом пізнання цих фактів. Таке поняття об'єкта експертизи є загальновизнаним і будь-яких заперечень в літературі не викликає»[1].

Спірним є питання, чи належать до об'єктів тільки матеріальні предмети, фрагменти речової обстановки, чи до їх числа можуть бути включені також події, факти й інші нематеріальні об'єкти. Одні науковці визначають об'єкт експертизи як речі або факти (події, дії тощо)[2], інші рішуче проти цього заперечують і включають у це поняття тільки об'єкти матеріального характеру (люди, тварини, речі, документи тощо)[3].

---

[1] Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2010. С. 177–185; Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. Харків : Эспада, 2005. С. 121; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довідк. посіб. Харків : Одіссей, 2004; Прохоров-Лукин Г.В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К., 1993. С. 11; Лескачевский В. М. Судебно-баллистические экспертные исследования на месте происшествия. *Вопр. судеб. экспертизы* : сб. науч. тр. / Азерб. НИИСЭ. Баку, 1974. № 17. С. 24; Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций : учеб. пособ. / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. Алматы : Жети жаргы, 2005. С. 52–53

[2] Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная експертиза* : республиканский межведомственный научнометодический сборник. Київ : «Вища школа», 1989. Вып. 38. С. 10–15; Судова експертиза у кримінальному процесі. http://surl.li/nzzkx

[3] Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство*. 2016. № 2. Ч.2. С. 195–199; Крижна В. В. Принципи судової експертизи. Організація судово-експертної діяльності //

Процесуальне законодавство України не містить з цього приводу будь-яких положень. Однак, якщо проаналізувати зміст ЗУ «Про судову експертизу», можна помітити застосування в ньому різних підходів до визначення об'єктів експертизи. Так, у ст. 1 зазначеного Закону вказується, що «судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду»[1]. Отже, тут законодавець пропонує широко розуміти поняття об'єкта судової експертизи, допускаючи, що він може бути як матеріальним, так і нематеріальним (явища, процеси). Однак, у ст. 5 цього Закону йдеться про об'єкти дослідження саме як про матеріальні об'єкти, з точки зору того, що вони можуть бути пошкоджені або витрачені лише тією мірою, в якій це необхідно для дослідження, а саме: «під час проведення судових експертиз об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це необхідно для дослідження»[2].

Крім того, ч. 4 ст. 104 ЦПК та ч. 4 ст. 100 ГПК передбачено, що об'єкти та матеріали, що підлягають дослідженню, направляються особі, якій доручено проведення експертизи. Також про матеріальність об'єктів дослідження йдеться у ч. ч. 3, 4 ст. 106 ЦПК й ч.ч. 3, 4 ст. 101 ГПК:

– «висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи, який є доказом у справі, або змінено його властивості, не замінює сам доказ та не є підставою для звільнення від обов'язку доказування;

Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів круглого столу / редкол.: Кобилянський О. Л., Антонюк П. Є., Свобода Є. Ю.; Київ. ННІПФЕКП НАВС. Київ : Навч.-наук. ін-т підгот. фахівців для експертно-криміналіст. підрозділів НАВС, 2015. С. 202–203.

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

– висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи або змінено його властивості, до розгляду судом не приймається, крім випадків, коли особа, яка його подає, доведе можливість проведення додаткової та повторної експертизи з питань, досліджених у висновку експерта»[1].

Таким чином, з метою усунення протиріч у тексті ЗУ «Про судову експертизу» потрібно внести зміни, що стосуються опосередкованого визначення об'єкта дослідження. Для вирішення питання щодо визначення кола об'єктів судової експертизи слід звернутись до теоретичного аналізу цієї проблеми.

Експертному дослідженню можуть піддаватися не тільки конкретні предмети, а й різні відображення (сліди) процесів (явищ, дій, подій), на підставі вивчення яких експерт пізнає факти, що є предметом експертизи. Зауважимо, що процеси – це те, що створює людина, а явища носять природний характер (наприклад, дорожньо-транспортна подія – це процес; а тайфун – ще явище). Так, дослідження слідів процесу поширення пожежі дозволяє експертові зробити висновок щодо її осередку, причини, швидкості поширення вогню чи місць його локалізації тощо. Саме тому, в гносеологічному значенні як результат пізнавальної діяльності експерта можуть виступати будь-які факти (обставини), встановлені на підставі застосування спеціальних знань.

Проте, видається доцільним більш вузьке розуміння об'єкта експертизи, а саме, як конкретних предметів, речей, або матеріалізованих носіїв інформації, зафіксованих, наприклад, у документації про економічну діяльність підприємства, які піддаються експертному дослідженню. Таке розуміння об'єкта більш виправдано не тільки тому, що в іншому випадку можливе

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

змішування понять об'єкта і предмета експертизи (це міркування є основним аргументом прихильників даної точки зору). Справа в тому, що стосовно експертного дослідження, на відміну від інших видів діяльності, об'єкт експертного дослідження є поняттям не тільки гносеологічним, але й правовим, являє собою єдність гносеологічного і правового аспектів.

Правовий режим може бути поширений лише на реально існуючі об'єкти. Об'єкти нематеріального характеру (факти, події минулого) не мають процесуального статусу й відносно них не може бути встановлений процесуальний режим. У зв'язку з цим більш правильно розуміти під об'єктами експертного дослідження тільки матеріальні предмети (матеріалізовані об'єкти), оскільки це дозволяє найповніше враховувати правову специфіку судової експертизи.

Надзвичайно показовою з цього приводу є позиція вчених, які вважають, що «у будь-якому випадку об'єктом судової експертизи – на відміну від дослідження як родової категорії – можуть бути лише ті предмети зовнішнього світу або людина, які вже мають визначений процесуальний статус (статус суб'єкта процесу, статус письмового або речового доказу)»[1]. Наявність правового статусу виступає необхідною передумовою для визначення об'єкта судової експертизи в силу вимог процесуальної форми. Однак, власне спеціальному експертному дослідженню піддаються саме предмети, організми, людина, документи та інформація, зафіксована у них. Безумовно, з цим слід погодитись. Суд призначає проведення експертизи саме тих об'єктів, з яких можуть бути отримані фактичні дані, що мають значення для справи. Саме тому, такі об'єкти повинні мати процесуальний статус і бути залученими (приєднаними) до участі у справі (до справи).

[1] Шаповалова Л. І. Судова будівельно-технічна експертиза : посібник для підготовки фахівців у галузі судової будівельно-технічної експертизи. Сімферополь : КримНДІСЕ, 2005. 343 с

Інші вчені заперечуючи проти наведеного вище трактування об'єкта експертизи, вказує, що об'єкти нематеріального характеру теж можуть розглядатися в правовому аспекті[1]. На наш погляд, автор допускає тут змішання двох понять: правового аспекту і правового режиму. На це цілком справедливо вказує й М. Г. Нагорний[2]. Будь-яка подія минулого може одержати якусь правову оцінку, досліджуватися у певній процесуальній формі тощо. Однак правовий режим може бути поширений тільки на реально існуючі матеріальні об'єкти. Тільки вони можуть бути якимось чином процесуально оформлені, надані в розпорядження експерта, тільки відносно таких об'єктів експерт може мати у своєму розпорядженні якісь повноваження (наприклад, право на пошкодження, псування, або повне знищення об'єкта в ході його дослідження) і т. п. Навіть у тих випадках, коли експерт вивчає який-небудь процес, безпосередньому дослідженню звичайно піддаються також конкретні предмети, що зазнали при цьому тих або інших змін або які знаходились в тому середовищі, де відбувався досліджуваний процес. Так, під час вивчення дорожньо-транспортної події експертом безпосередньо досліджуються транспортні засоби, стан дороги й інші елементи дорожньої обстановки, тобто матеріальні об'єкти, а також матеріалізовані носії інформації (протоколи огляду місця дорожньо-транспортної пригоди, фотознімки з місця події тощо).

Якщо правовим об'єктом є об'єкт, який досліджується у межах процедури, що регламентована нормами права, правовим слід визнати й такий об'єкт пізнання як процес чи явище, що досліджуються із дотриманням правил експертизи. Віднесення до числа правових об'єктів лише предметів, котрі мають статус речових

---

[1] Кириченко І. А. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності : навч. посіб. Київ : Ін-т інтел. власн. і права, 2005. 172 с.

[2] Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная експертиза : республиканский межведомственный научнометодический сборник*. Київ : «Вища школа», 1989. Вып. 38. С. 10–15.

доказів, означає штучне, довільне, інакше кажучи, ненаукове звуження кола об'єктів пізнання у процесі проведення судових експертиз.

Непоодинокими є випадки, коли під час проведення судово-технологічної експертизи безпосереднім об'єктом дослідження є процес виробництва на певній технологічній лінії. Адже тут вивчається не сукупність статичного промислового устаткування, а механізми в їх динаміці, тобто процес їх експлуатації. У висновках вчений резюмує, що спроба представити досліджуваний експертом процес у вигляді механічної суми предметів не витримує серйозної критики[1].

Зауважимо, що даний аргумент є досить сумнівним. Слід погодитися з автором, що досліджуваний експертом процес не можна звести до механічної суми предметів, але мова йде не про процес, а про об'єкт. Який би процес не вивчався експертом, у його розпорядження надаються цілком певні матеріальні предмети: технологічне устаткування, документи, в яких зафіксовані певні факти тощо. У першу чергу, саме з цими об'єктами має справу експерт, тільки відносно них він наділений певними повноваженнями. Експерт може вивчати процес виробництва на певній технологічній лінії або відповідність устаткування стандартним нормативам, проте все це стосується скоріш предмету, а не об'єкту експертизи. Об'єкти залишаються такими ж за будь-яких цілей та методів дослідження. Віднесення до об'єкта експертизи досліджуваних процесів неминуче тягне змішання його з цілями експертизи, отже, з її предметом і, як вже вказувалося, означає нівелювання правової специфіки об'єкта експертизи – наявності в нього визначеного правового режиму, що ніяк не може бути поширений на ідеальні об'єкти.

---

[1] Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. 320 с. Ніколенко Л. М. Предмет доказування в господарському процесі України. *Держава і право.* 2003. Вип. 20. С. 253–255.

Зауважимо, що можна дійти висновку, що об'єктом судової експертизи можуть бути лише матеріальні чи матеріалізовані об'єкти. Тому у ст. 1 ЗУ «Про судову експертизу» необхідно внести відповідні зміни.

Таким чином, об'єкт (об'єкти) експертизи можна визначити як предмети матеріального світу чи матеріалізовані об'єкти, що підлягають експертному дослідженню з метою встановлення фактів (фактичних даних), обставин, які входять до предмета експертизи. Крім загального об'єкта, як матеріального носія інформації, розрізняють також родовий (видовий) і конкретний об'єкти.

Під родовим (видовим) об'єктом розуміється який-небудь клас, категорія предметів, що мають спільні ознаки. Насправді, родовий об'єкт є визначальним під час розмежування окремих класів, родів, видів і підвидів експертиз. Так, об'єктом дактилоскопічної експертизи є сліди пальців, долонь рук , предмети зі слідами тощо. Диференціація існуючих і створення нових видів експертиз нерідко відбувається за ознакою родового об'єкта. Прикладом може бути поділ традиційної криміналістичної експертизи на низку самостійних – балістичну, трасологічну та ін., кожна з яких має свій родовий об'єкт.

Під конкретним об'єктом розуміється певний предмет, що досліджують у процесі проведення експертизи. Будь-який конкретний об'єкт є індивідуальним і неповторним, він визначає специфіку даного експертного дослідження.

Крім наведеного розподілу об'єктів, прийнятого у спеціальній літературі, вважаємо за доцільне виокремити ще одне поняття – безпосередній об'єкт. Безпосередній об'єкт – це сукупність однорідних властивостей предмета, які піддаються експертному дослідженню. Як відомо, будь-який матеріальний предмет має невичерпне число властивостей і в принципі може досліджуватися нескінченно. Тому понять родового і конкретного об'єктів недостатньо. Той самий предмет може бути об'єктом різних видів експертиз. Наприклад, одяг може виступати як об'єкт товарознавчої експертизи, експертизи матеріалів, речовин і виробів, а за наявності на ньому яких-небудь слідів (нашарувань, відбитків, пошкоджень) –

трасологічної експертизи тощо. Критерієм розмежування видів експертиз у таких випадках є безпосередній об'єкт, тобто ті властивості об'єкта, що піддаються дослідженню.

Таким чином, аналізування наукових праць та експертна практика дозволяють сформулювати визначення предмету експертизи – це факти (фактичні дані) та обставини справи, встановлювані на підставі застосування спеціальних знань за результатами дослідження експертом відповідними методами наданого об'єкта, з метою вирішення поставлених перед ним судом (учасником справи), або в порядку експертної ініціативи питань. Окреслено закономірності, які зумовлюють виникнення властивостей об'єктів експертного дослідження, серед яких:

– формулювання властивостей об'єктів як елементів події, що розглядається судом;

– функціонування та взаємодії об'єктів у обставинах даної події;

– відображення властивостей об'єктів в оточуючій матеріальній обстановці;

– формування просторово-часових і причинно-наслідкових зв'язків і відносин об'єктів, що виникають до, у момент і після розглядуваної судом події;

– використання закономірностей дослідження об'єктів експертизи: пошук, виявлення й фіксація властивостей і ознак об'єктів;

– установлення в об'єкті потенційної інформації про подію щодо розглядуваної справи.

У свою чергу, об'єкт (об'єкти) експертизи можна визначити як предмети матеріального світу чи матеріалізовані носії інформації, що підлягають експертному дослідженню з метою встановлення фактів (фактичних даних) та обставин справи, які входять до предмета експертизи. Крім загального об'єкта, як матеріального носія інформації, розрізняють також родовий (видовий) і конкретний об'єкти судової експертизи.

3.5. **Процесуальні та організаційні засади проведення судової експертизи у цивільному та господарському провадженні**

Призначення та проведення експертизи – процесуальна діяльність, яку здійснює експерт шляхом дослідження наданих йому судом (суддею) чи учасником справи об'єктів, що вимагають такого дослідження з використанням відповідних спеціальних знань з метою з'ясування певних питань, які мають значення для правильного вирішення справи.

У цивільному та господарському провадженні експертиза проводиться з широкого кола питань: з метою встановлення виконавця тексту, підписів у тому чи іншому документі, для визначення стану здоров'я особи, ступеня її працездатності, для встановлення розміру заподіяної шкоди, обсягу виконаних робіт, якості наданих послуг, визначення можливості розподілу об'єктів нерухомості тощо.

У господарському провадженні експертиза проводиться під час розгляду судами справ у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності із питань:

– «відповідності оформлення документів нормативно-технічним вимогам при укладанні, змінах, розірванні і виконанні правочинів у господарській діяльності;

– приватизації майна;

– з правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав юридичної особи;

– пов'язаних з правами на цінні папери;

– права власності чи іншого майнового права (на рухоме та нерухоме, в тому числі, землю), реєстрації або обліку прав на майно, яке (права на яке) є предметом спору, визнанні недійсними актів, що порушують такі права;

– щодо відносин, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, обмеженням монополізму в господарській діяльності, захистом від недобросовісної конкуренції;

– пов'язаних із майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство;

– стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника тощо».[1]

Під час розкриття порядку проведення судових експертиз, в першу чергу, слід звернути увагу на загальні засади СЕД в Україні, які реалізуються з урахуванням низки принципів, серед яких провідними у ст. 3 ЗУ «Про судову експертизу»[2] виокремлено принципи законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження. Розглянемо кожний із них більш докладно.

1. Принцип законності полягає в тому, що судова експертиза в Україні повинна здійснюватися у точній відповідності із законом. Принцип законності під час здійснення СЕД реалізується на підставі неухильного дотримання вимог Конституції України, процесуального законодавства, ЗУ «Про судову експертизу» та інших нормативно-правових актів, що становлять правову основу цієї діяльності. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про СЕД, застосовуються правила міжнародного договору України. Оновлене процесуальне законодавство України містить ряд статей, у яких регламентовано порядок провадження судових експертиз, серед яких:

– призначення експертизи судом (ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК);

– ухвала про призначення експертизи (ст. 104 ЦПК та ст. 100 ГПК);

– обов'язкове призначення експертизи судом (ст. 105 ЦПК);

– призначення експертизи на замовлення учасників справи (ст. 106 ЦПК та ст. 101 ГПК);

– збирання матеріалів для проведення експертизи (ст. 107 ЦПК та ст. 102 ГПК);

---

[1] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.); Ніколенко Л. М. Деякі аспекти змісту та класифікації принципів господарського та процесуального права. *Часопис Київського університету права*, 2009. № 1. С. 153–158

– проведення експертизи (ст. 108 ЦПК та ст. 103 ГПК);

– наслідки ухилення від участі в експертизі (ст. 109 ЦПК та ч. 4 ст. 102 ГПК);

– оцінка висновку експерта судом (ст. 110 ЦПК та ст.104 ГПК);

– комісійна експертиза (ст. 111 ЦПК та ст. 105 ГПК);

– комплексна експертиза (ст. 112 ЦПК та ст. 106 ГПК);

– додаткова та повторна експертиза (ст. 113 ЦПК та ст. 107 ГПК).

Також процесуальне законодавство передбачає вимоги до висновку експерта у ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК.

На відміну від процесуального законодавства, ЗУ «Про судову експертизу» регламентує тільки загальні засади здійснення СЕД в Україні. Поряд із тим, Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз, затвердженими Міністерством юстиції України, та деякими іншими підзаконними нормативно-правовими актами[1] частково конкретизується це питання.

Така ситуація обумовлена розмаїтістю питань та необхідністю дослідження різних об'єктів (документів, речей, речовин, осіб тощо).

---

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.); Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254–95#Text (дата звернення: 21.11.2023); Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.05.2018 р. № 865. *Офіційний вісник України*. 2018. № 53. Ст. 1872. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719–18#Text (дата звернення: 21.11.2023); Правила проведення комісійних судово-медичних експертиз в бюро судово-медичної експертизи : затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0256–95#Text (дата звернення: 21.11.2023).

Це, в свою чергу, призводить до існування різних методик експертних досліджень і логічно унеможливлює визначення єдиної універсальної процедури проведення судових експертиз. Разом з тим, слід наголосити, що порядок проведення судових експертиз регламентовано процесуальним законодавством України і ці процедури мають превалююче процесуальне значення.

Крім того, під час проведення експертного дослідження експерт та інші особи, які беруть участь у справі, реалізують свої процесуальні права. Наприклад, сторони можуть заявити відвід експерту (ст.ст. 39, 40 ЦПК та ст.ст. 38, 39 ГПК, враховуючи наявні для цього підстави (ст.ст. 36, 38 ЦПК та ст.ст. 35, 37 ГПК), а експерт зобов'язаний у таких випадках заявити самовідвід; експерт має право заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків або бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження, для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків (ч. 6 ст. 72 ЦПК та ч. 6 ст. 69 ГПК) тощо.

Дотримання порядку проведення експертного дослідження є необхідною умовою визнання кінцевого результату експертизи (висновку експерта) джерелом доказів у справі. Не випадково закон вимагає викладу у висновку докладного опису проведених експертом досліджень, відображення зроблених у результаті них висновки та надання обґрунтованих відповідей на питання, поставлені експерту (ч. 1 ст. 102 ЦПК та ч. 1. ст. 98 ГПК). При цьому, досліджуючи висновок експерта, суд перевіряє дотримання процесуального порядку проведення експертизи.

Наразі загальні правила проведення тих чи інших видів експертиз сформувалися в результаті експертної практики й наукових досліджень і знайшли своє відображення в численних методиках й методичних рекомендаціях, які використовуються експертом під час експертного дослідження. Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України для врахування під час розроблення та репрезентації експертних методик проведення судових експертиз визнано обов'язковими для

використання методичні рекомендації[1], що визначено Порядком виконання науково-дослідних робіт, затвердженим наказом Міністерства юстиції України[2]. Зазначеними методичними рекомендаціями визначено зміст стадій загальної експертної методики.

Разом з тим, засоби дослідження та методики їх проведення експерт вибирає самостійно як спеціаліст у певній галузі знання, оскільки дослідницький характер експертної діяльності є її важливою особливістю. Над кожною експертизою робота експерта є, як правило, самостійним дослідженням проблеми чи пізнання істини. Зауважимо, що в окремих загальних рисах подібні об'єкти експертного дослідження потребують кожного разу нових прийомів, методів дослідження, а також нових знань, умінь, навичок у процесі оцінювання виявлених ознак.

Зазначимо, що судовий експерт, як самостійний учасник процесу звільнений від втручання у процес проведення експертного дослідження й інший вплив на нього, оскільки це забороняється чинним законодавством. Судовий експерт має надавати висновок, який базується на проведених ним особисто дослідженнях. Навіть за таких умов експерт є самостійним під час вибору законодавчо припустимих методів, засобів і способів дослідження. Окремо наголошуємо на тому, що перешкоджання законній діяльності судового експерта є неприпустимими й тягне за собою відповідальність, установлену законодавством України.

Таким чином, реалізація принципу законності під час проведення судових експертиз, по суті, зводиться до дотримання

---

[1] Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченка. Київ : КНДІСЕ, 2014. С. 68.

[2] Порядок виконання науково-дослідних робіт у науково-дослідних установах Міністерства юстиції України: наказ Міністерства юстиції України від 04.02.2010 р. № 223/5 (із змінами та доповненнями). *Інформаційно-аналітична система по законодавству України/ІАС Консультант* (дата звернення: 21.11.2023).

вимог законів і підзаконних нормативно-правових актів, що регламентують діяльність експертів, а також врахування досвіду, напрацьованого експертною практикою.

Принцип незалежності означає, що жодна особа не має права здійснювати тиск на експерта з метою вплинути на кінцевий результат експертного дослідження (висновок експерта). Так, ст. 4 ЗУ «Гарантії незалежності судового експерта та правильності його висновку», вказує, що «незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються:

– визначеним законом порядком призначення судового експерта (процесуальним порядком залучення);

– забороною під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи;

– існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду;

– створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;

– кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;

– можливістю призначення повторної судової експертизи;

– присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи»[1].

На реалізацію цього принципу спрямовані норми чинного законодавства, якими встановлено особливу процедуру набуття статусу судового експерта[2], обсяг прав та обов'язків останнього,

---

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.); Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру

висвітлених у ст.ст. 12, 13 ЗУ «Про судову експертизу»; у ст. 72 ЦПК та ст. 69 ГПК; у пп. 2.1 та 2.2 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» тощо. Також законодавчо прописані підстави притягнення судового експерта до відповідальності (ст.ст. 382, 384, 385 КК; ч. 2 ст. 185^3, ст. 185^4 КУпАП; ст. 14 ЗУ «Про судову експертизу»; розд. VI Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів)[1]. Крім того, додатковою гарантією незалежності експертів є неможливість жодного з них оцінювати роботу іншого експерта[2].

Принцип об'єктивності дослідження. Об'єктивність проведення експертизи означає, в першу чергу, що експертне дослідження повинно ґрунтуватися на науково-методичних і практичних засадах, які мають відповідати сучасному рівню розвитку тієї галузі знань, в якій проводиться дослідження; по-друге, експертизу повинен проводити неупереджений експерт, тобто особа, незаінтересована в результатах справи. Необхідно акцентувати, що

атестованих судових експертів : наказ Міністерства юстиції від 29.03.2012 р. № 492/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 2012. № 27. Ст. 1017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0484–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 17.01.2002 р. № 2953–III (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення: 21.11.2023); Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073–XI (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731–10#Text (дата звернення: 21.11.2023); Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 2015. № 17. Ст. 468. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249–15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Луспеник Д. Д. Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ : (складання суд. процесуал. док. за новим ЦПК України). Харків : Харків юрид., 2005. 640 с.

об'єктивність висновку судового експерта забезпечується можливістю призначення повторної судової експертизи та можливістю присутності учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи, що є однією з гарантій реалізації принципу об'єктивності СЕД.

Крім того, об'єктивність висновку судового експерта, також забезпечується кримінальною відповідальністю судового експерта за надання завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (ст.ст. 384, 385 КК). Поряд із тим, на судових експертів поширюються вимоги й обмеження, установлені Законом України «Про запобігання корупції». З урахуванням вимог цього Закону, відповідно до ст.ст. 365^2, 368^4 КК, експерт як публічна особа несе кримінальну відповідальність за вчинення корупційних правопорушень. У разі, якщо здійснене корупційне правопорушення не містить складу кримінального злочину, експерт може бути притягнутий до адміністративної відповідальності. Кодексом України про адміністративні правопорушення (*далі* – КУпАП) регламентовано відповідні санкції щодо вчинення таких неправомірних дій. Не можна також забувати, що об'єктивність висновку експерта забезпечується також дисциплінарною відповідальністю експерта за інші порушення вимог законодавства України про судову експертизу та/або методичних вимог під час проведення досліджень. З огляду на окреслене вище, можна констатувати, що законодавець сформував досить потужне правове підґрунтя та передбачив різноманітні заходи забезпечення об'єктивності СЕД.

Зазначимо, що «судово-експертне дослідження за своєю гносеологічною сутністю є різновидом процесу пізнання об'єктивної дійсності, що здійснюється шляхом застосування методів різних наук»[1]. Саме тому, перша складова об'єктивності експертного дослідження передбачає використання судовим експертом під час

[1] Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць / ред. кол. М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін. Харків : Право, 2010. С. 177–185.

проведення судових експертиз науково-обґрунтованих методів, які дозволяють забезпечити отримання достовірних результатів.

Разом з тим, судова експертиза є різновидом практичної діяльності, що ґрунтується на науці, але не є науковим дослідженням[1]. Інакше кажучи, основою деяких експертиз є спеціальні науки (наприклад, судова психіатрія створює наукову основу для проведення судово-психіатричної експертизи, судова медицина – для судово-медичної експертизи), інші експертизи базуються на базових, а саме «материнських», науках (наприклад, судово-автотехнічна, судово-екологічна, судово-ветеринарна, судово-товарознавча тощо), але під час проведення судових експертиз досягнення науки використовуються не для встановлення наукових фактів чи перевірки наукових гіпотез, а для вирішення практичного завдання – встановлення істини в судовій справі.

З огляду на це, під час проведення судової експертизи мають використовуватись, з одного боку, ті ж засоби та методи, якими оперує та чи інша наука на відповідному етапі розвитку, якщо застосування таких засобів і методів є допустимим. З іншого боку, експерт може використовувати також засоби та методи дослідження, із урахуванням того, що головним критерієм для використання таких методів має слугувати точність і надійність результатів їх використання, а арсенал їх постійно розширюється за рахунок оновлення матеріально-технічного забезпечення спеціалізованих СЕУ.

Друга не менш важлива складова об'єктивності експертного дослідження, як вже було зазначено, це неупередженість експерта, який його проводить. Реалізації цього принципу повинні сприяти ст.ст. 39, 40 ЦПК та ст.ст. 38. 39 ГПК, в яких закріплено механізм відводу експерта у випадку виникнення сумнівів щодо

[1] Полтавський А. О. «Докладність» опису досліджень у висновку експерта, «детальність» регламентації програми вирішення експертного завдання: погляд крізь вимоги міжнародних стандартів, прийнятих в Україні // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 238–240.

неупередженості останнього. Крім того, як правильно зазначають окремі науковці, обов'язковою умовою об'єктивності експерта під час проведення дослідження є його компетентність, наявність професійних знань і досвіду у конкретній експертній спеціальності[1].

Таким чином, суд може впливати на вибір експерта, який буде здійснювати експертне дослідження, і має можливість призначити найбільш кваліфіковану особу. На це вказується у ч. 3. ст. 103 ЦПК та ст. 99 ГПК, а саме: «При призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено кілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза)»[2].

Зазначимо, що чим більшим запасом прийомів, методів і засобів проведення експертного дослідження володіє експерт, тим вищою є його професійна майстерність і тим об'єктивнішими можуть бути результати його дослідження. Орієнтуючись у виборі експерта на його професіоналізм, суди також сприятимуть об'єктивності результатів судової експертизи.

Повнота дослідження передбачає вивчення експертом усіх матеріалів та об'єктів, необхідних для вирішення завдань експертизи, а в деяких випадках навіть можливість розширення експертом обсягу вирішуваних питань в межах його компетенції, якщо це має (може мати) значення для розглядуваної судом справи.

---

[1] Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін Юре 2007. 521 с.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.). Веретун Г. С. Комплексна експертиза. особливості та відмінності від поняття «комплекс експертиз» // Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків, 2018. С. 38–39.

Слід зазначити, що повнота експертного дослідження знаходиться в безпосередній залежності від повноти та якості матеріалів, які подано на експертизу. Науковці цілком аргументовано виділили низку ознак, яким вони повинні відповідати. Зокрема, об'єкти, що надаються експерту на дослідження, повинні бути достовірними та придатними для експертного дослідження, характеризуватися відносно стійкими ознаками та мати незмінний вигляд. Однак на практиці, як вказують самі експерти, серед основних проблем, які виникають при проведенні експертиз, є надання неякісних зразків й інших матеріалів на експертне дослідження або їх недостатність.

З огляду на це, вважаємо, що є виправданим закріплений чинним процесуальним законом обов'язок суду подати на експертизу всі необхідні експерту матеріали, можливість останнього знайомитись з матеріалами справи, що стосуються предмета дослідження, заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів тощо, які на нашу думку, є гарантіями, спрямованими на забезпечення реалізації вказаного принципу. Так, у ст. 107 ЦПК та ст. 102 ГПК «Збирання матеріалів для проведення експертизи» зазначено, що:

– «матеріали, необхідні для проведення експертизи, експерту надає суд, якщо експертиза призначена судом, або учасник справи, якщо експертиза проводиться за його замовленням;

– у разі призначення експертизи суд з урахуванням думки учасників справи визначає, які саме матеріали необхідні для проведення експертизи. Суд може також заслухати призначених судом експертів з цього питання. Копії матеріалів, що надаються експерту, можуть залишатися у матеріалах справи;

– під час визначення матеріалів, що надаються експерту чи експертній установі, суд у необхідних випадках вирішує питання про витребування відповідних матеріалів за правилами, передбаченими цим Кодексом для витребування доказів.

Крім того, ч. 2 ст. 107 ЦПК та ч. 2 ст. 102 ГПК прямо вказує, що експерт не має права з власної ініціативи збирати матеріали для проведення експертизи, розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-

кому, крім суду та учасника справи, на замовлення якого проводилася експертиза, про її результати»[1].

Досить дискусійним є питання щодо меж ознайомлення експерта з матеріалами справи. Так, на переконання Т. А. Лілуашвілі, суд має надати можливість експерту детально ознайомитись з матеріалами справи[2]. Деякі інші науковці вважають, що експерт повинен ознайомитись лише з тими обставинами справи, які стосуються предмету експертизи, й лише в тому обсязі, який є необхідним для провадження експертного дослідження[3]. Кожне з цих суджень має раціональне зерно, адже, з однієї сторони, знання обставин справи може бути використано експертом для правильної оцінки того чи іншого об'єкта дослідження, правильного вибору методики дослідження, а з іншої – не всі матеріали справи пов'язані з фактом, який досліджує експерт.

Переконані, оскільки суддя не володіє спеціальними знаннями, він не може достатньо чітко визначити, чи належить той чи інший матеріал до предмету експертного дослідження. Вважаємо, в цьому випадку слід орієнтуватися на потреби експерта. Разом з тим, з метою уникнення можливих зловживань з боку експерта, має сенс зобов'язати останнього мотивувати необхідність надання йому додаткових матеріалів та законодавчо закріпити строки, в які суд повинен відреагувати на відповідне клопотання. З огляду на це, вважаємо за доцільне внести уточнення до п. 6 ч. 2 ст. 72 ЦПК та п. 6 ч. 2 ст. 69 ГПК, яким термін «клопотання» замінити на «мотивоване клопотання».

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Лилуашвили Т. А. Экспертиза в советском гражданском процессе. Тбилиси : Мецниереба, 1967. С. 121.

[3] Дудич А.В. Права експерта у кримінальному провадженні України. *Кримінальний процес, криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2 (5), 2014. С. 213–223. Притика Д. Про стан здійснення судочинства господарськими судами. *Право України*, 2006. № 1. С. 5–8.

Сучасна експертна практика поряд з вищезазначеними до основних принципів проведення судових експертиз відносить наступні.

1. Проведення всіх досліджень безпосередньо самим експертом.

Безпосереднє дослідження під час провадження експертизи полягає в тому, що дослідження повинен проводити той експерт, якому доручено провадження експертизи, й він обов'язково повинен досліджувати об'єкти експертизи шляхом безпосереднього сприйняття фактів та властивостей об'єкта; експерт не може передоручити проведення експертизи іншій особі відповідно до ч. 5 ст. 72 ЦПК та ч. 5 ст. 69 ГПК.

2. Оперативність експертного дослідження.

Оперативність передбачає проведення експертизи в розумні строки. При цьому слід враховувати, що оперативність експертного дослідження напряму залежить від ефективної реалізації принципів об'єктивності та повноти дослідження. Наразі процесуальне законодавство не передбачає чітких строків проведення судових експертиз. Однак, як вже вказувалося вище, Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (п. 1.13) встановлено, що «строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів.

У разі значного завантаження експерта (за наявності у нього на виконанні одночасно понад десять експертиз, у тому числі комісійних та комплексних) більший розумний строк установлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Інструкцією також передбачено, що час попереднього вивчення матеріалів не повинен перевищувати п'ятнадцяти робочих днів».[1]

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та

Однак, експертна практика свідчить про те, що навіть у випадках, коли експертне дослідження є простим за характером дослідження, експерти не можуть до нього навіть приступити, бо мають у залишках велику кількість експертиз. Із наведеного слідує, що недостатня кількість експертних кадрів ускладнює своєчасне проведення експертизи; це призводить до затягування строків розгляду справ і, в свою чергу, негативно відображається на вирішенні справи по суті.

Серед причин тривалих строків проведення експертиз не тільки велика експертна завантаженість, а й необхідність дослідження значної кількості об'єктів, а також неналежне оформлення документів про призначення експертизи: неправильне формулювання питань та допущення інших помилок, зокрема, через подання експерту неналежного або недостатнього матеріалу, відсутність необхідних матеріалів тощо.

3. Повна й зрозуміла фіксація проведеного дослідження, використаних методів та методик у висновку експерта.

Враховуючи, що в подальшому з висновком експерта ознайомлюються суд та учасники процесу, які не мають спеціальних знань, експерт, фіксуючи у висновку результати проведеного дослідження, не повинен «зловживати» спеціальними поняттями та термінами без особливої потреби в цьому. Інакше кажучи, висновки експерта повинні бути доступними для розуміння суду та учасників процесу. До того ж ч. 4 ст. 72 ЦПК та ч. 4 ст. 69 ГПК передбачено, що експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. Крім того, законодавець прямо вказує, що за відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Частинами 2, 3 ст. 239 ЦПК передбачено, що для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання. Першою питання ставить експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, котрі

експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим питання ставить експертові позивач і його представник. Суд має право з'ясовувати суть відповіді експерта на питання учасників справи, а також ставити питання експерту після закінчення його допиту учасниками справи. Реалізацію вказаного принципу в чинному процесуальному законодавстві забезпечують норми, які містять вимоги щодо порядку виклику експерта в судове засідання для роз'яснення його висновку (ст. 239 ЦПК).

Слід зауважити, що вибір необхідних методик, які включають спеціальні методи та способи проведення експертизи – це прерогатива експерта, елемент спеціального дослідження. На це однозначно вказано в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: «Визначення способу проведення експертизи – вибір певних методик, (методів дослідження) належить до компетенції експерта»[1].

Суд не зобов'язаний перевіряти наукову обґрунтованість самих методик щодо їх розробленості, відповідності сучасному рівню розвитку спеціальних знань в тій чи іншій галузі хоча б тому, що судді не є фахівцями у галузі спеціальних знань. Інформація про хід дослідження потрібна суду лише для перевірки підстав вибору методик експертного дослідження. При цьому мова йде про перевірку допустимості застосованих експертом методик з урахуванням передбачених Конституцією та іншими законами України й міжнародними актами гарантій прав людини. Так, навряд чи можна буде визнати висновок експерта судовим доказом, якщо буде встановлено, що дослідження проводилось суспільно небезпечним способом, тобто під час дослідження експерт застосував методики, пов'язані із загрозою життю та здоров'ю людини тощо.

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

Інформація про хід дослідження також має значення для проведення додаткової чи повторної експертиз. Разом з тим, необхідно погодитись з точкою зору експертів-практиків про те, що в обох зазначених випадках достатньо загального відображення ходу дослідження без зайвої деталізації.

4. Процесуальне оформлення результатів експертного дослідження.

Висновок експерта, як і будь-який засіб доказування, має відповідати вимогам процесуального законодавства України. Розглянемо докладніше структуру судово-експертного дослідження.

Експертне дослідження, як і будь-яка цілеспрямована діяльність, характеризується впорядкованістю, послідовністю та організованістю. Однак, у науці відсутній єдиний підхід до визначення складових елементів експертного дослідження, а більшість дослідників[1] вказаної проблематики вважає, що процес експертного дослідження складається з чотирьох етапів (стадій): підготовчий, аналітичний, порівняльний, заключний. Експертиза проводиться з певною метою та на кожному її етапі дії експерта спрямовані на її досягнення. Вважаємо, що у загальному сенсі аналітична стадія містить в собі й порівняльний аналіз, у випадках, коли його необхідно здійснити. Окремі науковці вказують на можливість виокремлення ще одного етапу, що в необхідних випадках може йти після аналітичного дослідження об'єктів експертизи, – експертного експерименту[2].

Вказані етапи відрізняються послідовністю та окремими самостійними завданнями, що їх вирішує експерт в ході експертного дослідження.

---

[1] Тригулова А. Х. Экспертное исследование как процесс познания : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харьков, 1987. С. 12–14; Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навчальний посібник. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с.

[2] Поліщук В. А. Особливості експертного експерименту під час проведення судових комп'ютерно-технічних експертиз. *Криміналістичний вісник*. № 2 (30), 2018. С. 116–120. DOI: 10.37025/1992–4437/2018–30–2–116

На підготовчому етапі експерт ознайомлюється з ухвалою про призначення експертизи, з матеріалами справи; з'ясовує завдання експертизи; проводить попередній експертний огляд об'єктів дослідження і порівняльних зразків та встановлює їх придатність і достатність для вирішення поставлених питань, висуває експертні пропозиції (версії); визначає план експертного дослідження та обирає методи та засоби, необхідні для вирішення завдань судової експертизи.

Ухвала суду про призначення експертизи орієнтує експерта щодо змісту питань, які потребують вирішення за допомогою експертизи.

Здійснюючи попередній експертний огляд об'єктів дослідження і порівняльних зразків (у разі проведення ідентифікаційних досліджень), експерт встановлює їх придатність і достатність для вирішення поставлених запитань.

Необхідність у збиранні порівняльного матеріалу, зразків і проб актуальна не для кожної експертизи. З огляду на це для встановлення того, в яких випадках підготовка до призначення експертизи має включати збір порівняльного матеріалу, зразків і проб, насамперед, необхідно з'ясувати, який зміст вкладається в поняття «порівняльний матеріал», «проба» та «зразок».

На переконання інших науковців, дослідження зразків необхідне у випадках, коли проводяться є підстави вважати, що досліджувані властивості та якості всіх предметів однакові (велика партія товару тощо). Добір проби передбачає вилучення частини від цілого для визначення властивостей чи якостей всього об'єкта. Добір проби проводиться:

– за умови практичної неможливості чи недоцільності дослідження всієї однорідної маси (проба води в річці, піску з кар'єру, палива із цистерни тощо);

– у випадку необхідності з'ясування якостей і властивостей об'єктів рослинного чи тваринного світу;

– за потреби з'ясування якостей і властивостей організму людини (тварини) чи трупа.

Проби відбираються як для визначення якості та властивостей усієї маси речовини, з якої узято пробу, так і для ідентифікації

з раніше виявленими речовинами (ідентифікація залишених слідів крові, слідів бруду і пилу на одязі тощо).

Нарешті, третю групу складають порівняльні матеріали. Порівняними матеріалами називаються сліди ідентифікованих об'єктів або фіксовані результати дій цих об'єктів, які можна використовувати в експертному дослідженні для підтвердження тотожності слідів чи результатів дій, залишених об'єктом в іншому місті. На відміну від зразків та проб, ці матеріали відображають лише частину сутності об'єкта дослідження (особливості почерку), частіше за все вони відображають тільки його форму (слід сокири тощо). Обов'язкового збору порівняльних матеріалів потребують почеркознавча, дактилоскопічна, трасологічна експертизи та ін. Порівняльні матеріали поділяють на вільні, залишені об'єктом десь раніше, поза зв'язком з даною справою, умовно-вільні (створені у процесі розгляду справи) та експериментальні (спеціально створені для проведення порівняльних досліджень[1]. Зауважимо, що такий розподіл носить умовний характер, оскільки, наприклад, зразки і проби у більшості випадків, можуть слугувати порівняльним матеріалом.

Процесуальне законодавство України не регламентує порядку отримання і оформлення зразків, що є значною прогалиною у законодавстві. Порівняльний матеріал, поданий, наприклад, на судову почеркознавчу експертизу, має бути належної якості, таким, що його можна співставити відповідно до часу написання, виду документа, мови, змісту; бути в достатній кількості, а також відповідати ще низці вимог, яких треба дотримуватися для успішного вирішення поставлених питань.

Особливо важливим у процесі отримання вільних зразків є їх достовірність, тобто походження саме від особи чи іншого об'єкта, зразками відображення властивостей якого вони повинні слугувати. Недостовірність зразків небезпечна для кінцевого результату експертизи, оскільки це може призвести до експертної помилки при

[1] Воробйова Н. В. Питання підготовки порівняльного матеріалу при призначенні судово-почеркознавчих експертиз // Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 71–73.

складанні висновку або взагалі неможливості проведення експертизи. У випадку неповноти наданих матеріалів експертне дослідження зупиняється до їхнього поповнення, а при неможливості цього – припиняється. На це законодавець прямо вказує у п. 4.10. Інструкції: «якщо експерт порушив клопотання про надання йому додаткових матеріалів, але протягом сорока п'яти календарних днів не отримав відповіді, він письмово повідомляє орган (особу), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), про неможливість надання висновку»[1].

У процесі аналітичного дослідження об'єктів експертизи здійснюється їх ретельне вивчення; проводиться аналізування загальних і окремих ознак, необхідних для вирішення ідентифікаційних завдань чи проведення експертних експериментів. Результатом цього етапу є виокремлення найбільшої кількості ознак об'єкта дослідження (ідентифікаційних ознак кожного з порівнюваних об'єктів). Подібне дослідження обумовлюється тим, що будь-який об'єкт експертизи має різноманітні властивості та ознаки. Завдання експерта – виділити комплекс ознак (загальних та окремих), достатніх для встановлення його властивостей, індивідуалізації об'єкта.

Після аналітичного дослідження експерт робить висновок щодо достатності індивідуалізуючих особливостей для судження про тотожність, про наявність або відсутність будь-якого факту[2]. Якщо експерт зробить висновок про неможливість індивідуалізації об'єкта дослідження, на цьому етапі експертне ідентифікаційне дослідження може бути завершено. Однак, не можна забувати, що повна індивідуалізація здійснюється як на стадії порівняльного

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. … канд. юрид. наук, 12.00.03. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 2009. С. 120.

дослідження, так і на етапі оцінки результатів проведеного дослідження. Як зазначають окремі науковці, на цьому етапі може виникнути необхідність проведення експериментів з метою отримання необхідних порівняльних матеріалів чи вирішення інших питань.

У криміналістичній літературі розглядались різні аспекти природи та процесуального значення експертного експерименту[1]. В контексті досліджуваного питання, можна погодитись з думкою тих науковців, які розглядають експертний експеримент як факультативний етап експертного дослідження, в ході якого має місце проведення дослідів, спрямованих на отримання чи перевірку даних, необхідних для виконання експертних завдань[2].

Наступним етапом судової експертизи є порівняльне дослідження. На цьому етапі експерт встановлює подібність чи відмінність різноманітних групових та індивідуальних ознак об'єктів, дослідження. Саме на цьому етапі відбувається синтез отриманих в ході аналізу знань.

Останнім етапом експертного дослідження є підбиття підсумків дослідження та формулювання висновків. Підбиття підсумків дослідження – це складний процес розумової діяльності експерта, який полягає в оцінюванні усієї сукупності виокремлених на попередніх етапах експертизи збіжностей та відмінностей, в їх синтезі та формулюванні відповідей на питання, поставлені судом чи учасниками справи перед експертом. Саме від результатів такого оцінювання залежить характер відповідей експерта на питання, які винесено на вирішення експертові.

Сформульовані на цьому етапі висновки вносяться експертом у загальний документ – висновок експерта, який надсилається до

---

[1] Тригулова А. Х. Экспертное исследование как процесс познания : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1987. С. 12–14; Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 40 с.

[2] Тригулова А. Х. Вказана праця. С. 15.

суду або особі, яка залучала експерта, для оцінювання судом та подальшого використання як джерела доказів у справі.

Наразі автори методичних рекомендацій, затверджених Координаційною рабою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України, зазначають, що загальним і окремим методикам притаманна рівнева структура та визначають такі стадії експертного дослідження:

1) «попереднє (підготовче) дослідження;

2) роздільне (аналітичне) дослідження;

3) експертний експеримент;

4) порівнювальне дослідження;

5) оцінка результатів (синтез) проведеного дослідження та формулювання висновків;

6) оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком»[1].

Відповідно до п. 4.12 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, під час проведення дослідження експерт повинен вживати заходів щодо збереження наданих на експертизу об'єктів, щоб не допустити їх знищення чи пошкодження. Якщо за характером дослідження зберегти об'єкт не можливо, а в ухвалі немає дозволу на пошкодження (знищення) цього об'єкта, то на його пошкодження чи знищення потрібно отримати письмову згоду суду, який призначив експертизу. Такі норми містяться також в оновленому процесуальному законодавстві. Так у ч. 3 ст. 108 ЦПК та ч. 3 ст. 103 ГПК вказано, що експерт повинен забезпечити збереження об'єкта експертизи. Крім того ч. 4 вказаних статей передбачається: «якщо експертне дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей:

[1] Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченко. Київ : КНДІСЕ, 2014. С. 12–14, 23.

– призначений судом експерт має одержати на його проведення відповідний дозвіл суду, який оформляється ухвалою;

– залучений учасником справи експерт має повідомити відповідного учасника справи про наслідки проведення експертного дослідження, передбачені цим Кодексом, та одержати письмовий дозвіл на його проведення»[1].

Поряд із тим, процесуальним законодавством у ч. 4 ст. 106 ЦПК та ч. 4 ст. 101 ГПК передбачено, що висновок експерта, складений за результатами експертизи, під час якої був повністю або частково знищений об'єкт експертизи або змінено його властивості, до розгляду судом не приймається, крім випадків, коли особа, яка його подає, доведе можливість проведення додаткової та повторної експертизи з питань, досліджених у висновку експерта.

У разі пошкодження чи знищення об'єкта в процесі дослідження до висновку експерта вноситься про це відповідний запис. Пошкоджені під час дослідження об'єкти або їх залишки повертаються до суду, який призначив експертизу. Документальні матеріали, які були об'єктом дослідження, а також надані для порівняльного дослідження зразки позначаються відповідними штампами й після проведення експертизи також повертаються до суду.

Констатуємо, що класичною є точка зору, відповідно до якої вищезазначеними етапами експертного дослідження вичерпується процедура проведення судової експертизи. При цьому, необхідно вказати, що в дійсності, структура конкретного експертного дослідження може бути більш складною. Як було зазначено, судова експертиза – це спеціальне дослідження, яке призначається ухвалою суду або виконується на замовлення учасника справи за наявності загальних (процесуальних) і спеціальних підстав, що проводиться судовим експертом у визначеній законом процесуальній формі для отримання засобу доказування – висновку експерта, на підставі якого

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи (ч. 1 ст. 76 ЦПК та ч. 1 ст. 73 ГПК).

Існують точки зору, відповідно до яких провадження експертизи закінчується не складанням висновку експерта, а прийманням його як доказу після оцінювання судом. Крім того, якщо в ході експертного дослідження не отримано нового доказу, таке дослідження не можна назвати належним чином проведеною судовою експертизою. З огляду на це, виокремлюють ще такий етап експертизи, як оцінювання висновку експерта судом, бо саме в ході такого оцінювання висновок експерта набуває (або не набуває) статусу судового доказу.

Окреслюючи порядок призначення судових експертиз необхідно зазначити, що призначення експертизи не є суто функцією суду, оскільки законодавець надав право судовим експертам виконувати експертизи на замовлення учасників справи. Однак, в науковій літературі, а також серед експертів-практиків та юристів неодноразово висловлювались пропозиції щодо необхідності законодавчого закріплення механізмів співпраці експертів, суддів та інших учасників процесу вже на етапі призначення експертизи. Це дозволить визначити можливість та доцільність проведення експертизи в кожному конкретному випадку та сформулювати питання, які потрібно виносити на вирішення експертові. Вважаємо, що такі пропозиції є цілком виправданими, а їх реалізація має велике практичне значення. В ході дослідження та оцінювання висновку експерта судом визначається результативність експертизи, її повнота, якість і належність. Таким чином, в процесі провадження судової експертизи можна виокремити низку етапів, серед яких:

– призначення експертизи судом або залучення експерта учасником справи;

– підготовчий етап;

– аналітичне дослідження об'єктів експертизи;

– експертний експеримент (у разі необхідності);

– порівняльне дослідження об'єктів експертизи (у разі проведення ідентифікаційних досліджень);

– підбиття підсумків дослідження та формулювання висновків;

– оформлення заключного документу – висновку експерта;

– дослідження та оцінка судом висновку експерта.

Аналізуючи процесуальні та організаційні засади проведення судової експертизи, слід також вказати, що відповідно ч. 1 ст. 108 ЦПК та ч. 1 ст. 103 ГПК експертиза проводиться у судовому засіданні або поза межами суду, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень, або якщо об'єкт досліджень неможливо доставити до суду, або якщо експертиза проводиться за замовленням учасника справи. Таким чином, якщо експертиза проводиться в суді вперше, то суддя має вирішити, чи можна її провести в умовах судового розгляду. Якщо у матеріалах справи є всі необхідні вихідні дані для роботи експерта, а ті, яких не вистачає, суд може надати, то, звичайно, експертизу можна провести й у суді. При цьому необхідно зазначити, що проведення експертизи у суді має свої особливості. Коли експертиза проводиться безпосередньо у суді, то суд має забезпечити експерта окремим приміщенням, а також повинні бути створені всі необхідні умови для його роботи. Зауважимо, що суд і учасники судового розгляду мають право бути присутніми при проведенні експертизи, якщо, звичайно, немає перешкод етичного характеру тощо.

Розділ 4.

Судовий експерт у цивільному та господарському провадженні

4.1. **Експерт як суб'єкт спеціальних знань у судовому провадженні**

У цивільному та господарському процесі активна роль у формуванні матеріалів для експертного дослідження належить сторонам – в силу їх обов'язку доказування і відповідно до правил розподілу обов'язків із доказування. За таких умов, учасники провадження мають право самостійно залучати судового експерта або, якщо сторона клопочеться про призначення експертизи і суд задовольняє клопотання, логічним є зобов'язання цієї сторони надати об'єкти (предмети, документи та інші матеріали), потрібні для проведення дослідження. При цьому й у випадках призначення експертизи за ініціативою суду, суд вправі витребувати такі матеріали у відповідної сторони.

Порядок призначення судової експертизи, обов'язки, права та відповідальність судового експерта, організація проведення експертизи та оформлення її результатів визначаються процесуальним законодавством України, Законом України «Про судову експертизу», Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та іншими нормативно-правовими актами. У цивільному та господарському судочинстві призначення експертизи є засобом забезпечення доказів, що застосовується під час підготовки справи або під час розгляду справи. Згідно з п. 1 ст. 103 ЦПК та п. 1. ст. 99 ГПК суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

– для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

– сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності (ст. 103 ЦПК) або жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати експертний висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів (ст. 99 ГПК)[1].

Крім того, відповідно до вимог ст. 76 ЦПК та ст. 73 ГПК передбачено, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами:

– письмовими, речовими і електронними доказами;
– висновками експертів;
– показаннями свідків.

Як бачимо, законодавець чітко окреслив місце висновку експерта серед засобів доказування, які мають значення для вирішення справи.

Поряд із тим, згідно з чинним законодавством за надання завідомо неправдивого висновку або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків експерт несе відповідальність за ст.ст. 384 чи 385 КК.

На процесуальний характер судової експертизи вказує визначення законодавцем того, що експертне дослідження виконується виключно судовим експертом, інакше кажучи, самостійним суб'єктом процесуальної діяльності, та здійснюється у межах його компетенції у зв'язку з тим, що досліджувані об'єкти

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

містять інформацію про обставини справи, яка перебуває у провадженні суду. Однак, це зовсім не означає, що судовий експерт як самостійна процесуальна особа самостійно проводить процесуальні дії.

Важливим питанням, пов'язаним із проблемами призначення й проведення експертиз у цивільному та господарському провадженні, є визначення суб'єкта спеціальних знань. Питання вивчення різних аспектів поняття суб'єкта судової експертизи у спеціальній літературі мають дискусійний характер. Визначаючи загальний зміст поняття суб'єкта судової експертизи, слід враховувати, що ним є виключно судовий експерт. Однак, ст. 1 ЗУ «Про судову експертизу» при визначенні судової експертизи вказано, що це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду[1]. Тобто, законодавець чітко й однозначно установивши у процесуальному законодавстві порядок, за яким можуть проводитися експертні дослідження, «втратив» суб'єкта, який ці дослідження здійснює, а саме – судового експерта.

Згідно з процесуальним законодавством (п. 1 ст. 72 ЦПК та п. 1. ст. 69 ГПК) експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних фактичних даних та обставин справи. Тобто суб'єктом експертного дослідження є фізична особа, яка може призначатися судом або залучатися учасником справи. Це відповідає процесуальній самостійності й незалежності учасників справи при збиранні доказів і забезпечує змагальність судового процесу. Отже, учасники судового провадження несуть персональну відповідальність за збирання доказів і за справу в цілому. Саме тому вони мають самостійно вивчати компетентність фахівця, що залучається як експерт, з'ясовувати наскільки ця особа є обізнаною у своїх правах і обов'язках.

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

Під час обговорень актуальних питань судової експертизи на різних конференціях, семінарах тощо, висловлюються думки, що суб'єктами експертизи, поряд з експертом, є органи, які призначають експертизу (учасники справи, суд), та інші особи, зацікавлені в результатах справи. На нашу думку, не можна погодитися з такою позицією, оскільки:

– слід враховувати критерії розмежування понять суб'єктів СЕД (судовий експерт, СЕУ тощо), цивільного та господарського процесу (учасники справи, суд) та судової експертизи (виключно судовий експерт);

– важливо мати на увазі чітке уявлення щодо розмежування сутності суб'єкта (судовий експерт) та об'єкта судової експертизи (матеріальні та матеріалізовані джерела інформації);

– не менше необхідним є й формування правильних уявлень щодо суб'єкта доказування у справі та суб'єкта судової експертизи. Відносячи до суб'єкта судової експертизи учасників справи, суддю, автори цієї концепції надають їм непритаманні цим процесуальним особам функції з проведення експертних досліджень[1].

За законодавством Франції, судді можуть призначати експертом будь-яку особу за своїм вибором, крім обмежень, передбачених законодавством. З метою інформування суддів кожного року канцелярією Касаційного суду складається один державний реєстр та кожним із апеляційних судів – список експертів у цивільних справах. Умови застосування цього закону висвітлюються в декретах, де визначаються, між іншим, умови занесення до списків, складання присяги, вікового цензу та статусу почесного експерта[2]. Відповідно до процесуального кодексу Франції, у випадку, коли перед учасниками справи або судовим органом

[1] Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. С. 71.

[2] Loi n° 2004–130 du 11 février 2004 réformant le statut de certaines professions judiciaires ou juridiques, des experts judiciaires, des conseils en propriété industrielle et des experts en ventes aux enchères publiques. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/179238 (дата звернення: 21.11.2023).

постає питання технічного порядку, на вимогу судді, в силу посадових повноважень, або ж за проханням сторін, може бути призначена експертиза. Суд або сторона, яка вимагає проведення експертизи, може конкретизувати ті питання, відповідь на які вона хотіла б отримати. Експерти виконують свої завдання під контролем слідчого судді або судді, якого було призначено або учасником справи, що замовив проведення експертизи. Експерти призначаються з числа фізичних чи юридичних осіб, які вписані до державного реєстру, складеного Касаційним судом, або які внесені до списку одного з апеляційних судів. Порядок внесення до списків та виключення з них закріплено в окремому декреті Державної Ради. У виключних випадках експерти можуть призначатися за вмотивованим рішенням із числа осіб, що не входять до будь-якого списку (ст. 157). Експерти виконують свої функції у тісному зв'язку із суддею, якому делеговано ці повноваження. Вони зобов'язані інформувати останнього про хід експертизи таким чином, щоб суддя міг у будь-який момент вжити необхідних заходів. Суддя при розслідуванні справи завжди може, якщо вважає за необхідне, вимагати допомоги з боку експертів (ст. 161)[1]. Аналізуючи положення процесуального законодавства необхідно звернути увагу на тісний зв'язок ініціатора призначення експертизи з експертом у процесі проведення експертного дослідження, яке спрямоване на поліпшення судового провадження в цілому.

Значну увагу науковці приділяють вдосконаленню СЕД взагалі й роботи судового експерта зокрема. Так, на думку В. В. Семенова, для успішного ведення практичної діяльності експерт повинен відповідати таким професійним вимогам: мати високий рівень

[1] Микитин Ю. Л. Провадження на досудових стадіях кримінального процесу Франції та України. *Науково-інформаційний вісник* № 2, 2010. С. 23–27; Мазур О. Судовий слідчий у Статуті кримінального судочинства 1864 р., законодавстві Франції і у проекті КПК України. *Право України*. 2005. № 3. С. 132–134; Попелюшко В. О. Система органів розслідування та їх повноваження за КПК Франції 1808 Р. *Часопис Національного університету "Острозька академія".* Серія «Право». 2010. №2. https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10pvokfr.pdf

загальноосвітньої підготовки; володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку; володіти конкретними методиками проведення судових експертиз; мати інтегровані знання, необхідні для проведення комплексних експертиз; володіти формами та методами практичної діяльності щодо встановлення у межах спеціальних знань причин та умов, які сприяли вчиненню злочину; знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи у зарубіжних країнах[1].

З визначенням суб'єкта експертної діяльності тісно пов'язане поняття компетенції експерта. Під «компетенцією» прийнято розуміти добру обізнаність із чим-небудь; коло повноважень будь-якої організації, установи або особи[2].

Термін «компетенція» має іншомовне походження. У перекладі з латині «competentia» означає коло повноважень якогось органу чи посадової особи», а також «проблема, про яку в кого-небудь є багато інформації, що дає йому змогу фахово її використати. У свою чергу, «компетентність» розуміють як авторитетність, обізнаність; компетентним вважають того, хто є правосильним, знає, володіє необхідною інформацією, авторитетний у чомусь[3].

В одному з юридичних словників визначення терміну «компетенція» його укладачі виводять з латині у значенні «належність по праву» і тлумачать його як сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав і обов'язків державного органу або службової особи, що визначаються конституцією, законами та іншими нормативними актами. Порядок встановлення та обсяг компетенції залежать від виду органу, завдань, що на нього

---

[1] Семенов В.В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 5. Харків : Право, 2005. С. 145–146.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ Перу, 2005. С. 560.

[3] Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень. уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. С. 369.

покладено, взаємовідносин з іншими органами, особливостей утворення, складу[1]. Поняття «компетентності» особи в цьому словнику не розкривається.

У іншому науковому виданні – Юридичній енциклопедії, визначено, що компетенція – це сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливість цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо[2].

У теорії держави та права йдеться про компетенцію державного органу, яка розглядається як вираз його спеціальної правосуб'єктності. Встановлюючи компетенцію кожного з органів, держава здійснює не тільки «розподіл праці» між ними, а й розподіл державно-владних повноважень. Відповідно до цього в теорії держави і права компетенція державного органу – це закріплена законом або іншим нормативним актом сукупність його владних повноважень (прав і обов'язків), юридичної відповідальності і предмета відання. Компетенцією також вважають предмет діяльності, функціональне призначення певного органу[3].

Таким чином, можна стверджувати, що компетенція визначає правовий статус, повноваження, правомочність прийнятих рішень, а компетентність стосується властивостей конкретних виконавців (їх фахового рівня), які мають можливість реалізації певних функцій у межах наданої їм компетенції. Рівень компетентності особи може бути різним, це зумовлено різноманітними чинниками, наприклад, швидкістю засвоєння теоретичних знань, набутим практичним досвідом, здатністю до виконання певних завдань, психологічними

---

[1] Юридичний словник / за редакцією Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цвєткова. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1974. С. 335–336.

[2] Юридична енциклопедія : В 6 т. Т. 3 / за ред. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. С. 693.

[3] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2006. С. 362–363.

особливостями особи тощо. Проте до кожної професії, сфери діяльності, займаної посади висуваються загальні вимоги щодо компетентності виконавців. Судовий експерт може мати компетенцію з проведення конкретного виду експертизи, але бути некомпетентним у розв'язанні поставлених перед ним питань. Слід зважати на те, що термін «компетентний» походить від французького слова competent, яке означає – той, що має повноваження для виконання певних дій і має знання в певній галузі[1].

Поняття компетенції застосовується в процесуальному законодавстві, проте змісту наведеного поняття процесуальне законодавство не розкриває. Невизначеність окресленого поняття в законі здатна призвести до неоднозначного його тлумачення. Вважаємо, що слушними є думки тих науковців, які переконані, що до розкриття поняття й структури компетенції державних органів необхідно підходити, виходячи з положень загальної теорії права. Вони обґрунтовують, що компетенцію складають такі структурні елементи як функції, предмет пізнання і повноваження органу[2].

У криміналістиці та судовій експертології більш дослідженими є питання компетенції та компетентності саме судового експерта. Стосовно інших учасників судочинства питання їх компетенції та компетентності, в основному, обмежуються обговоренням процесуального статусу, професійних, психологічних властивостей адвокатів, суддів тощо, до того ж переважно з огляду на потребу розмежування компетенції учасників взаємодії або визначення компетентності особи в разі визначення її придатності для використання на певній посаді[3]. Проте, в поглядах щодо компетенції та компетентності експерта у науковців і до сьогодні немає єдності думок.

---

[1] Фоменко Т. М. Аналіз понять «компетентність» та «компетенція». http://surl.li/pugep

[2] Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна компетенція: поняття і структура. *Юридична Україна*, 2005. № 3. С. 76.

[3] Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. 2–ге вид., переробл. і допов. Київ : Ін Юре, 2004. 728 с.

Компетенція експерта – це комплекс знань у галузі теорії, методики і практики експертизи певного роду, виду. Розрізняють об'єктивну компетенцію як обсяг знань, якими повинен володіти експерт, та суб'єктивну компетенцію як ступінь володіння конкретним експертом цими знаннями – компетентність експерта. Саме суб'єктивну компетенцію називають компетентністю експерта, водночас вказують, що права та обов'язки експерта визначено процесуальним законом, що й визначає його компетенцію.

Термін «компетенція експерта» походить від лат. *competo* (досягаю), яке означає коло повноважень, наданих законом, статутом або іншим актом конкретному органу або посадовій особі. Права і обов'язки експерта визначено процесуальним законом, а питання, які він розв'язує, не можуть стосуватися юридичного боку господарської або цивільної справи, що відноситься до компетенції слідчого і суду. Компетентність експерта визначається його освітою, спеціальною підготовкою, досвідом у розв'язанні аналогічних завдань, індивідуальною здатністю до евристичного мислення. У державних експертних установах компетентність експерта перевіряється і засвідчується експертно-кваліфікаційними комісіями[1].

Н. І. Клименко виокремлює два види компетенції експерта і стверджує, що компетенція експерта – це коло його повноважень, наданих експерту процесуальним законом (процесуальна) і обсяг спеціальних знань і навичок, якими він повинен володіти (спеціальна). Натомість, компетентність експерта – це суб'єктивна характеристика здібностей конкретного експерта вирішувати поставлені перед ним завдання і ступінь володіння ним теорією, методами і методиками експертного дослідження. Компетентність, на її думку, визначається досвідом експерта, його базовою освітою, рівнем спеціальної підготовки[2].

На думку В. Ю. Шепітька, компетенція експерта – це володіння теорією і методикою судової експертизи конкретного

[1] Нестор Н. В., Рувін О. Г. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2019. 424 с.

[2] Клименко Н. І. Судова експертологія: Курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ.: Ін Юре, 2007. С. 21.

роду, виду і підвиду, а також коло питань, які він вправі вирішити на основі своїх спеціальних знань. Він також розрізняє об'єктивно наукову та суб'єктивну сторони компетенції експерта[1]. Компетентність експерта в цій роботі не розглядається.

Подібної точки зору дотримуються й науковці, які зазначають, що компетенція експерта – це володіння теорією та методикою судової експертизи конкретного роду, виду і підвиду, розрізняють наукову та суб'єктивну сторони компетенції експерта й додають, що наукова компетенція експерта – це обсяг спеціальних знань, якими зобов'язаний володіти кожен представник даного роду, виду, підвиду судової експертизи. Суб'єктивна сторона компетенції конкретної особи – це ступінь володіння теорією та методикою експертиз конкретного виду, підвиду, що залежить від досвіду даної особи, її базової й спеціальної освіти, знання нею нових методів і методик. Крім цього, ці науковці зазначають, що компетентність експерта – це здатність розв'язувати поставлені питання, які стосуються предмета експертизи. Вона визначається рівнем його освіти і спеціальною підготовкою, а також досвідом роботи в даній галузі досліджень[2]. Проте залишається незрозумілим до компетенції чи компетентності експерта науковці відносять сукупність прав, повноважень та обов'язків експерта, які передбачені відповідними процесуальними нормами.

Компетенція експерта – це не тільки комплекс знань у галузі теорії, методики та практики експертизи певного роду, виду, а й знання експертом процесуального законодавства з питань інституту судових експертиз взагалі та прав і обов'язків експерта зокрема. Інакше кажучи, до компетенції експерта відноситься також володіння ним комплексом правових знань, а процесуальні

[1] Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський та російсько-український) / за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. Харків : Право, 2001. С. 114.

[2] Нестор Н. В., Рувін О. Г. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2019. 424 с.

обов'язки та права експерта є юридичною стороною компетенції. Компетентність – суб'єктивна сторона компетенції експерта[1].

Якщо зняти межі між родами й видами експертиз, то проблематичним стає визначення компетенції експерта щодо проведення певної експертизи, а допуск на проведення експертизи та реєстрація експерта в державному реєстрі означала б право кожного експерта на проведення будь-якої експертизи лише на підставі того, що вона є судовою. Виникнення нового виду судової експертизи як складової СЕД, що відрізняється від інших видів експертиз, потребує створення теоретичного підґрунтя, яке має враховувати основні завдання, особливості їх предмета, досліджуваних об'єктів, та не суперечить загальним методологічним засадам судової експертизи.

Проблема формування компетенції судових експертів у всьому багатстві її аспектів знаходиться в центрі уваги наукової громадськості та всебічно відображена в публікаціях науковців. Досить широко останнім часом вона висвітлена й у роботах працівників Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Е. Б. Сімакової-Єфремян, І. А. Петрової, Л. М. Деречі[2], а також у наукових працях інших науковців.

---

[1] Щербаковський М. Г. Компетенція та компетентність судового експерта (за КПК України). Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 81–88.

[2] Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання взаємозалежності європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 17. С. 152–158; Петрова І. А. Наукова складова у формуванні судового експерта. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 100–річчю від дня народження д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.) Харків : Право, 2017. С. 78–79; Дереча Л. Международное сотрудничество в области научно-методического и кадрового обеспечения судебно-экспертной деятельности. *Legea Si Viata*, aprilie, 2018. P. 32–35.

Так, Н. М. Ткаченко підкреслює, що підготовка кадрів судових експертів є одним із найважливіших засобів експертного забезпечення правосуддя в державі, оскільки тільки фахівець високого наукового рівня спроможний забезпечити надання об'єктивного висновку на базі використання спеціальних знань у будь-якому виді судочинства. Професія судового експерта – унікальна за своїм змістом. Кожен раз, виконуючи судову експертизу практично із значного кола питань у галузі науки, техніки, ремесла тощо, він, з однієї сторони, проводить наукове дослідження з метою встановлення фактичних даних і обставин справи, а з іншої – набуває статусу процесуальної особи й таким чином у своїй професійній діяльності поєднує статус науковця з відповідної галузі знань і процесуальної особи[1].

Розглядаючи питання щодо експерта, як носія спеціальних знань і розуміння володіння цими знаннями через поняття компетенції та компетентності, зауважимо, що формування, актуалізація та перевірка рівня компетентності всього персоналу експертної установи є найважливішою складовою системи управління якістю СЕД. Перш за все це стосується судових експертів, як носіїв спеціальних знань, які є суб'єктами судової експертизи. Однак, і компетентність інших працівників безпосередньо позначається на якості діяльності такої установи в цілому. Здебільшого це стосується наукових працівників СЕУ, які поряд із проведенням науково-дослідних розробок безпосередньо залучаються до проведення експертних досліджень, оскільки мають відповідні експертні спеціальності. Саме тому, необхідно орієнтуватись на вимоги міжнародних стандартів ISO/IEC 17025 (ДСТУ ISO/IEC 17025:2019), ISO 17020 (ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019), які є де-факто основою побудови систем менеджменту якості в СЕУ і містять загальні вимоги до компетентності їх персоналу. У стандарті ISO/IEC 17025 закріплено вимоги до керівництва СЕУ, а саме: гарантувати компетентність всіх, хто

[1] Ткаченко Н. М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2018. Вип. 18. С. 203–214.

працює зі спеціальним обладнанням, проводить випробування і/або калібрування, оцінює результати і підписує протоколи випробувань та сертифікати про калібрування[1]. ISO/IEC 17020:2012 – міжнародний стандарт, що було розроблено з метою підтримування довіри до органів, що здійснюють інспектування. Параметри для інспектування охоплюють питання кількості, якості, безпеки, функціональної придатності, а також неперервної безпечності устаткування або систем, які перебувають в експлуатації. Загальні вимоги, яких ці органи зобов'язані дотримуватися для того, щоб їхні послуги були визнані клієнтами та контролюючими органами, узгоджені в цьому стандарті. Цей міжнародний стандарт поширюється на діяльність органів з інспектування, робота яких може охоплювати перевірку матеріалів, продукції, устаткування, підприємств, процесів, робочих методик або послуг, а також визначення їхньої відповідності вимогам та подальше звітування про результати цієї діяльності клієнтам і, за потреби, органам влади. Зазвичай така робота вимагає виконання професійного оцінювання під час провадження інспектування, зокрема під час оцінювання відповідності загальним вимогам[2].

Підкреслюючи важливість закордонного досвіду у формуванні компетентності працівників СЕУ Е. Б. Сімакова-Єфремян зауважує, що країнами Європейського співтовариства розроблено План дій для реалізації заходів, пов’язаних із побудовою єдиної судово-експертної науки (forensic science) у ЄС. Цей План визначає пріоритети, які повинні бути включені до стратегії реформування, серед яких:

---

[1] ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017, IDT). [Чинний від 2021–01–01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 30 с.

[2] ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT). [Чинний від 2021–01–01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 20 с.

– розроблення розгорнутого сучасного практичного посібника із судово-експертних дисциплін;

– стимулювання обміну інформацією з баз даних для проведення експертних досліджень;

– розроблення та впровадження тестів за експертними дисциплінами на професійну придатність і вправ на вміння співпрацювати;

– підвищення рівня інформативності про судову експертизу та відповідне навчання представників правоохоронних органів і суддівського корпусу;

– стимулювання акредитації постачальників експертних послуг і підвищення компетентності судових експертів на добровільній основі;

– стимулювання обміну даними для експертного аналізу на підставі Прюмської конвенції та підвищення якості обміну[1].

Окремі питання, що пов'язані з вимогами підготовки судових експертів, наукових співробітників і керівників СЕУ, необхідно висвітлити більш докладно. Йдеться про формування комплексу знань працівників СЕУ в області менеджменту якості СЕД.

У наш час підготовка фахівців в галузі судової експертизи здійснюється, в основному, в двох форматах: в самих експертних установах і в спеціалізованих освітніх закладах.

За першим форматом судових експертів готують шляхом додаткової професійної освіти осіб, які мають відповідну базову освіту. В результаті працівникам присвоюється експертна кваліфікація за конкретною спеціальністю, їхні дані заносяться до Реєстру атестованих експертів Міністерства юстиції України, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України. Інакше кажучи, надається право проведення експертиз конкретного роду (виду). Така практика існує, зокрема, у СЕУ Міністерства юстиції України. Навчання проводиться за відповідними

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання взаємоінтеграції європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2017. Вип. 17. С. 154–156.

програмами (підготовки, стажування), які забезпечують єдиний рівень професійної компетентності.

Іншим форматом формування компетентності експертних кадрів є одержання експертами вищої професійної освіти у відповідних закладах вищої освіти.

Одним із важливих напрямів удосконалення СЕД в Україні є перебудова системи підготовки експертних кадрів. Станом на сьогоднішній день специфіка професійної підготовки співробітників експертно-криміналістичних підрозділів правоохоронних органів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Державної податкової служби України полягає у доборі кандидатів не лише для роботи як спеціаліста (фахівця) або експерта, але й співробітника правоохоронного органу[1].

Для визначення характеру професії судового експерта принципове значення має зміст, вид та обсяг його знань. Судово-експертні спеціальності мають подвійну природу, де основну роль відіграють базові науки, допоміжну – юридичні. Співвідношення зазначених груп знань (основних та допоміжних) визначає вид, термін та інші особливості процесу підготовки судових експертів і присвоєння їм відповідної експертної кваліфікації (чи інших формальних показників професійного росту фахівця). Однак, існують й інші думки – щодо недоцільності введення окремої освітньої спеціальності – «судовий експерт»[2].

Удосконалення сформованих систем професійної підготовки персоналу СЕУ вимагає інноваційного підходу до формування знань в області управління якістю їхньої діяльності. Перш за все, мова йде про створення нової моделі комплексу компетентностей та компетенцій певної категорії працівників СЕУ, відповідальних за проектування, підтримку та розвиток системи управління якістю. Така модель може складатись із низки елементів, а саме:

---

[1] Репешко П. І. До питання кадрового забезпечення державних судово-експертних установ. *Наукові праці.* Серія «Політологія», 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 136–139.

[2] Професія експерта-криміналіста (судового експерта). https://dnuvs.in.ua/profesiya-eksperta-kryminalista-sudovogo-eksperta

– основи знань в області змісту та принципів управління якістю СЕД;

– розуміння сутності організаційно-правового та нормативно-технічного забезпечення менеджменту якості СЕД;

– здатності до практичної діяльності в області забезпечення якості проведення експертизи на рівні лабораторії та установи в цілому;

– практичні навички з підготовки документів системи управління якістю судово-експертної лабораторії/установи;

– вміння розробляти та обґрунтовувати адміністративні рішення з урахуванням сучасних концепцій забезпечення якості та раціонального використання ресурсів в галузі судової експертизи.

Запропоновану модель можна використовувати у програмі додаткової професійної освіти «Акредитація та забезпечення якості судово-експертних лабораторій» під час підвищення кваліфікації та перепідготовки судових експертів.

4.2. **Правовий статус експерта у цивільному та господарському провадженні**

З'ясуванню правового статусу експерта присвячено праці багатьох учених, проте, на практиці постійно виникає багато питань, пов'язаних як із дефіцитом теоретичних розробок окремих аспектів участі експерта у цивільному та господарському процесі, так і з прогалинами у правовому регулюванні, що й зумовлює необхідність розгляду цих питань. Водночас, зауважимо, що на рівні законодавчого регулювання судової експертизи термін «статус» відносно такого учасника справи, як судовий експерт – практично не використовується. За тлумаченням словника іншомовних слів[1] статус (лат., становище): 1. Юр. Правове становище осіб або організацій, установ тощо. 2. Статус соціальний — становище індивіда або групи осіб щодо інших індивідів або груп у соціальній системі. Статус

[1] Словник іншомовних слів. URL: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D1%F2%E0%F2%F3%F1.

визначається відповідно до ознак, специфічних для даної системи (економічних, професійних, етнічних тощо). Тож виходимо із такого тлумачення поняття статус, інтерпретуючи його до особи судового експерта.

Розділ ІІ базового Закону України «Про судову експертизу», що визначає правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою і об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки, має найменування «Судовий експерт». Цей розділ регламентує положення щодо осіб, котрі можуть (ст. 10) або не можуть (ст. 11) бути судовими експертами; у ньому встановлені обов'язки (ст. 12), окреслені права (ст. 13) і заборони (ч. 4 ст. 10) для судового експерта, а також зафіксовані норми про відповідальність судового експерта на підставах і в порядку, передбачених законодавством (ст. 14)[1]. Виходячи із цього, доцільно найменування розділу ІІ («Судовий експерт») базового Закону України «Про судову експертизу» змінити на таке: «Правовий статус судового експерта».

У спеціальній літературі багато науковців зверталися до теми необхідності удосконалення законодавства України про судову експертизу, зокрема, щодо статусу судового експерта[2]. Аналіз

---

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038–XII. (із змінами та допов.).

[2] Яценко І. Внутрішнє переконання експерта: судово-ветеринарний аспект. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2023. Вип. 3 (32). С. 67–88. DOI: 10.32353/khrife.3.2023.05.; Яценко І. В. Правовий статус судово-ветеринарного експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності в контексті новітнього законодавства України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2022. Вип. 4 (29). С. 68–109. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.04; Сімакова-Єфремян Е. Б. Щодо необхідності реформування базового законодавства України про експертне забезпечення правосуддя // Матеріали круглого столу «Проблеми реформування базового законодавства України з питань експертного забезпечення правосуддя» м. Харків, 6–7 лютого 2020 року. 2020. С. 12–15; Демидова Є. Є., Домашенко О. М., Колеснікова І. А., Латиш К. В. Судовий експерт як суб'єкт судово-експертної діяльності: правовий статус. *Юридичний науковий електронний журнал.*

законодавства, вказаних та інших наукових праць, власний досвід у сфері експертного забезпечення правосуддя дозволяє нам висловити такі думки та пропозиції.

Удосконалення законодавства Україні щодо статусу судового експерта під час здійснення ним професійної діяльності незалежно від виду судочинства потребує систематизації та концентрації переліку його прав, обов'язків та обмежень у базовому законі України «Про судову експертизу», а відповідні статті процесуальних кодексів мають носити бланкетний характер, відсилаючи до норм базового закону, що дозволить забезпечити чіткість і зручність їх сприйняття та правозастосування. Конкретні пропозиції щодо викладення відповідних статей Закону України «Про судову експертизу» щодо статусу судового експерта запропоновані одним із авторів даної доповіді у роботі[1]. Норми відповідних статей КПК, ЦПК, ГПК та КАС України пропонуємо викласти в такій редакції : «Під час здійснення професійної діяльності судовий експерт користується процесуальними правами, виконує обов'язки, дотримується заборон та обмежень, а також несе юридичну відповідальність, передбачену Законом України «Про судову експертизу».

Ще одна позиція, на якій хотілося би зосередити увагу у даній роботі, стосується підстав для притягнення судового експерта до дисциплінарної відповідальності, викладених у базовому Законі та

2022. № 5. С. 549–553. DOI: 10.32782/2524–0374/2022–5/132; Угровецький О. П. Регламентація правового статусу судового експерта в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія «Право». 2017. Вип. 43, том 3. С. 229–234; Максимів Л. В. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 2. С. 205–207; Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с. та ін.

[1] Яценко І. В. Правовий статус судово-ветеринарного експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності в контексті новітнього законодавства України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2022. Вип. 4 (29). С. 68–109. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.04.

підзаконних нормативно-правових актах[1]: «Відповідно до статті 14 Закону України «Про судову експертизу» судовий експерт може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарного проступку.

Дисциплінарними проступками є:

1) самостійне збирання матеріалів, що підлягають дослідженню, а також самостійний вибір вихідних даних для проведення судової експертизи;

2) проведення судової експертизи судовим експертом, який є працівником державної спеціалізованої установи, без письмового доручення його керівника в разі призначення (замовлення) проведення судової експертизи державній спеціалізованій установі;

3) передоручення проведення судової експертизи іншій особі з порушенням установленого законодавством порядку;

4) порушення без поважних причин вимог законодавства щодо строків проведення судової експертизи;

5) вирішення питань, що виходять за межі кваліфікації судового експерта за відповідною експертною спеціальністю, у тому числі питань права;

6) невиконання судовим експертом, який не є працівником державної спеціалізованої установи, вимог законодавства щодо організації робочого місця судового експерта;

---

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038–XII. (із змінами та допов.); Інструкція про призначення і проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджено наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text (дата звернення: 01.12.2022); Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Затверджено наказом Міністерства юстиції України 12.12.2011 р. № 3505/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 грудня 2011 р. за № 1431/20169. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431–11#Text (дата звернення: 05.01.2024).

7) ухилення судового експерта, який не є працівником державної спеціалізованої установи, від проведення перевірки його діяльності та/або перешкоджання ним проведенню такої перевірки;

8) порушення порядку зберігання та поводження з об'єктами дослідження, матеріалами справи (провадження), що призвело або може призвести до їх втрати або пошкодження;

9) застосування руйнівних методів дослідження з порушенням встановленого законодавством порядку;

10) неповідомлення у встановленому законодавством порядку держателю державного Реєстру атестованих судових експертів відомостей щодо настання обставин, які підлягають внесенню до такого реєстру за повідомленням судового експерта;

11) порушення вимог законодавства щодо оформлення висновку судового експерта;

12) невиконання або неналежне виконання судовим експертом без поважних причин покладених на нього обов'язків, що стало підставою для постановлення судом окремої ухвали, в якій порушено питання щодо дисциплінарної відповідальності судового експерта.».

Як бачимо, серед встановлених законом підстав для притягнення судового експерта до дисциплінарної відповідальності відсутня норма про допущення судовим експертом порушень вимог методик проведення судових експертиз. Вважаємо, що це питання потребує обговорення та вироблення однозначної позиції щодо відображення серед підстав для притягнення судового експерта до дисциплінарної відповідальності за вчинення вказаного порушення.

Процесуальним законодавством визначено, що висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи (ч. 3 ст. 102 ЦПК та ч. 3 ст. 98 ГПК)[1]. У свою чергу, в Законі України «Про судову експертизу» визначено, що підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення або договір з експертом чи

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб[1]. Тобто, законодавець надає право залучати експерта як суду, так і учасникам справи.

Розглядаючи питання щодо правового статусу судового експерта О. Б. Верба-Сидор та В. І. Крупко наводять критеріальну таблицю, що ілюструє відмінності у змісті понять «експерт» і «судовий експерт».

Таблиця 4.1.

Відмінності у змісті понять «експерт» і «судовий експерт»

Критерії розмежування	Експерт	Судовий експерт
Підстава діяльності	Укладений договір	Ухвала суду
Повноваження	У межах договору	У межах процесуального закону
Мета проведення експертизи	Виконання замовлення клієнта	Для правильного вирішення справи, отримання нового доказу
Час проведення	Поза судовим процесом до відкриття провадження у справі або після його закінчення	Тільки під час судового процесу

Пропонуючи критерії розмежування, вони стверджують, що таке розмежування має практичне значення, адже стає зрозумілим, що під час судового розгляду справи експертизу проводить судовий експерт, і що лише висновок судового експерта може мати доказову силу[2]. При цьому слід зауважити, що вказаними авторами

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 28, ст.232. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Верба-Сидор О. Б., Крупко В. І. Пропозиції щодо вдосконалення правового статусу експерта у цивільному судочинстві. *Науковий вісник*

проаналізовано законодавство, що мало чинність до викладення його у новій редакції, відповідно до якої експерт може бути залучений ще й учасником справи.

Наразі, погодитись із таким розмежуванням щодо підстави діяльності та повноважень практично неможливо, оскільки чинне на сьогодні процесуальне законодавство й інші нормативно-правові акти, які регулюють СЕД, встановлюють інші правила. Так, ч.ч. 1 та 2 ст. 72 ЦПК та ч.ч. 1 та 2 ст. 69 ГПК визначено, що експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи. Крім того, ч. 6 ст. 106 ЦПК та ч. 6 ст. 101 ГПК чітко визначено, що експерт, який склав висновок за зверненням учасника справи, має ті ж самі права і обов'язки, що й експерт, який здійснює експертизу на підставі ухвали суду[1]. Нажаль, у чинному законодавстві з цього приводу існують певні колізії. Це стосується, наприклад, права експерта клопотати про надання додаткових матеріалів тільки у випадках, якщо експертиза призначена судом (п. 2, ч. 6 ст. 72 ЦПК; п. 2 ч. 6 ст. 69 ГПК). Наведене правило щодо права експерта клопотати про надання додаткових матеріалів тільки у випадках, якщо експертиза призначена судом, не кореспондується з відповідними нормами господарського та цивільного судочинства, якими встановлюється право самостійного залучення експерта учасниками справи. Адже, як зазначено вище, у відповідних нормах цих же процесуальних законів зафіксовано правило про те, що право заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів (зразків) експерт може реалізувати тільки в тих випадках, коли експертиза призначена судом (п. 2 ч. 6 ст. 72 ЦПК, п. 2 ч. 6 ст. 69 ГПК). Таким чином, необхідно наведені вище норми викласти так, щоб вони кореспондувалися між собою

Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2014. Вип. 3. С. 70.

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

в кожному із процесуальних кодексів, а саме: п. 2 ч. 6 ст. 72 ЦПК, п. 2 ч. 6 ст. 69 ГПК треба викласти в такій редакції: «….заявляти клопотання про надання експерту додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом або вона виконується на замовлення учасника справи….».

Процесуальне положення експерта проявляється в тому, що він є незалежною, самостійною процесуальною фігурою, фізичною особою, наділеною спеціальними знаннями, компетентною в проведенні необхідного наукового дослідження за дорученням суду або сторін, результати якого повинні бути сформульовані у висновку експерта[1]. На підставі вище зазначених ознак можна визначити поняття експерта, як фізичної особи, яка володіє спеціальними знаннями, має незалежний і самостійний процесуальний статус, є компетентною в проведенні необхідного дослідження за дорученням суду та учасників справи, та має щодо цього відповідну компетенцію, результати дослідження якого повинні бути надані у висновку експерта.

Аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок, що експертизу в цивільному та господарському провадженні може проводити лише експерт, який відповідає певним вимогам. Це означає, що якщо в Україні й можна знайти фахівців з майже усіх галузей спеціальних знань, проте не всі вони є експертами в розумінні процесуального законодавства. Зокрема, відповідно до чинного законодавства, в якості експерта можна залучати особу, яка:

1) має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань (ч. 1 ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу»), тобто має компетенцію у сфері проведення судової експертизи. Як вже зазначалося, під компетенцією експерта в юридичній доктрині розуміють – комплекс знань у галузі теорії, методики та практики експертизи певного роду, виду, а також знань процесуального законодавства щодо питань, які стосуються інституту судових експертиз в цілому, та прав і обов'язків експерта зокрема. Це

[1] Максимів Л. В. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право.* № 2 2020. С. 205–207.

означає, що, залучаючи експерта, суд має з'ясувати його компетенцію, зокрема те, в якій галузі спеціальних знань він є фахівцем;

2) має відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста (магістра), пройшов відповідну підготовку та отримав кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому чинним законодавством (ч. 2–3 ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу»)[1]. У юридичній літературі поширеним є погляд, що професійний рівень судового експерта забезпечується завдяки наявності у нього певної «суми» спеціальних знань в окремій галузі науки, техніки чи ремесла та досвідом практичної роботи за фахом[2]. Загалом до проведення експертного дослідження суд не може наперед визначити рівень професіоналізму експерта. Разом з тим, є об'єктивні критерії, що дозволяють суду отримати про це певне уявлення, – освіта, досвід практичної роботи, наявність атестації тощо. З огляду на це, вимоги, які висуває до експертів ч. 2–3 ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу», вбачаються цілком виправданими;

3) внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів. Державний реєстр атестованих судових експертів є офіційною автоматизованою системою обліку усіх фахівців, які одержали в установленому порядку дозвіл на проведення конкретного виду судової експертизи за відповідною експертною спеціальністю. Це дозволяє суду оперативно отримати необхідну інформацією про атестованих судових експертів та орієнтуватися у виборі потрібного спеціаліста[3];

---

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 28, ст.232. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Судова експертиза : нормат.-правове регулювання та наук. комент. : навч.-довідк. посіб. Уклад.: Грошевий Ю. М. та ін. Харків. Одіссей, 2004. С. 23.

[3] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

4) є дієздатною (ст. 11 ЗУ «Про судову експертизу»). У цьому аспекті слід зауважити, недієздатна особа в будь-якому разі не може бути суб'єктом процесуальних правовідносин і це очевидно. Відповідно до п. 5.11 Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів визнання судового експерта недієздатним є підставою скасування свідоцтва про присвоєння йому кваліфікації і, відповідно, виключення з Державного реєстру атестованих судових експертів[1];

5) не має судимості. Остання вимога до експерта, що випливає із змісту ст. 11 ЗУ «Про судову експертизу», потребує уточнення. Судимість виникає у зв'язку із засудженням[2]. Судимість – це особливе правове становище особи, яке виникає у зв'язку з постановленням обвинувального вироку і призначенням покарання та тягне певні, несприятливі для засудженого, правові наслідки, що виходять за межі покарання[3]. Очевидно, що експертом не може бути особа, яка вчинила злочин, оскільки в такому випадку виникають сумніви в достовірності її висновків, можна передбачати й можливість її бездіяльності чи відмови без поважних причин від виконання покладених на експерта обов'язків, а також ймовірність обставин, пов'язаних зі зловживанням своїм професійним чи службовим становищем, тощо.

Крім того, експерт належить до осіб, які сприяють здійсненню правосуддя, ознакою яких є відсутність юридичної заінтересованості у результатах справи. З огляду на це, не повинно бути й обставин, які закон визнає підставами для відводу експерта. Так, відповідно до

---

[1] Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції від 03.03.2015 р № 301/5 (зі змін. та допов.).

[2] Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія. Вид. 2–ге, переробл. і доповн. Київ. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1983. С. 784; Головченко В. В. Юридична термінологія : довідник. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 164.

[3] Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. : у 2 ч. / заг. ред. Потебенько М. О., Гончаренко В. Г. ; Ін-т Ген. прокуратури України, Укр. інформ.-правовий центр. Київ. : Форум, 2001. Ч. 2 : Загальна частина. 386 с.

ст.ст. 36, 38 ЦПК та ст.ст. 35, 37 ГПК, експерт не може брати участі у справі у випадках:

– якщо він перебуває у службовій або іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі;

– з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі його спеціальних знань;

– під час попереднього вирішення цієї справи він брав участь у процесі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, секретар судового засідання;

– якщо він прямо чи побічно заінтересований у розгляді справи;

– якщо він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловіком, дружиною, батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, сином, донькою, пасинком, падчеркою, братом, сестрою, дідом, бабою, онуком, внучкою, усиновлювачем чи усиновленим, опікуном чи піклувальником, членом сім'ї або близьким родичем цих осіб) сторони або інших осіб, які беруть участь у справі;

– якщо є інші обставини, які викликають сумніви щодо об'єктивності та неупередженості експерта тощо.

Інколи виникає необхідність залучення як судового експерта, фахівця, котрий має ґрунтовні знання у вузькій сфері, а такої спеціалізації (експертної спеціальності) у відповідних переліках – не передбачено. Згідно з ч. 5 ст. 10 ЗУ «Про судову експертизу» до фахівця у відповідній галузі знань, який проводить судову експертизу, застосовуються положення цього Закону щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та відповідних положень цього Закону[1]. Залучення для проведення судової експертизи як експерта фахівця вузькопрофільної галузі, забезпечує підготовку якісного висновку, що сприяє ухваленню об'єктивного рішення суду.

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

Відповідно до ст. 12 ЗУ «Про судову експертизу» незалежно від виду судочинства та підстави проведення експертизи судовий експерт зобов'язаний:

1) провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;

2) на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;

3) заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Інші обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством, а саме:

1) ч.ч. 3 та 4 ст. 72 ЦПК та ч.ч. 3 та 4 ст. 69 ГПК експерт зобов'язаний: дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання; з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи;

2) ч. 6 ст. 104 ЦПК та ч. 6 ст. 100 ГПК у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення призначений судом експерт невідкладно подає суду клопотання щодо його уточнення або повідомляє суд про неможливість проведення ним експертизи за поставленими питаннями;

3) ч. 7 ст. 103 ЦПК та ч. 7 ст. 99 ГПК призначений судом експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів.;

4) ч. 4 ст. 107 ЦПК та ч. 4 ст. 102 ГПК у разі скасування судом ухвали про призначення експертизи, призначений судом експерт зобов'язаний негайно повернути суду матеріали та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи;

5) ч.ч. 3–4 ст. 108 ЦПК та ч.ч. 3–4 ст. 103 ГПК експерт повинен забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо експертне дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей:

– призначений судом експерт має одержати на його проведення відповідний дозвіл суду, який оформляється ухвалою;

– залучений учасником справи експерт має повідомити відповідного учасника справи про наслідки проведення експертного

дослідження, передбачені цим Кодексом, та одержати письмовий дозвіл на його проведення.

У разі постановлення ухвали суду про припинення проведення експертизи, експерт зобов'язаний негайно подати матеріали справи та інші документи, що надавалися для виконання експертизи.

Зазначені обов'язки мають велике практичне значення, адже на експертизу нерідко надсилаються цінні речі, й очевидно, що їх збереження має бути забезпечене належним чином. Крім того, за невиконання покладених на нього обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом. Так, якщо експерт без поважних причин не з'явиться на виклик суду, до нього може бути застосована адміністративна відповідальність за ч. 2 ст. 185^3 КУпАП тощо.

Експерт виконує обов'язки шляхом реалізації своїх повноважень. Поряд із обов'язками правовий статус експерта визначається також його правами, передбаченими законодавством. У ст. 13 ЗУ «Про судову експертизу» вказано, що незалежно від виду судочинства судовий експерт має право:

– подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо експертиза призначена судом або органом досудового розслідування або ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи;

– вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

– із дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

– подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

– отримувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

– проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом[1].

Інші права судового експерта передбачаються процесуальним законодавством, а саме: ч. ч.6–7 ст. 72 ЦПК та ч. ч. 6–7 ст. 69 ГПК експерт має право:

– для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків;

– за відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції.

– на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з проведенням експертизи і викликом до суду

– експерт може відмовитися від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків, заява про відмову повинна бути вмотивованою[2].

Процесуальне законодавство (визначаючи права експерта) також вказує на обмеження щодо його дій:

1) ч. 2 ст. 107 ЦПК та ч. 2 ст. 102 ГПК визначено, що експерт не має права з власної ініціативи збирати матеріали для проведення експертизи, розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду та учасника справи, на замовлення якого проводилася експертиза, про її результати. Призначений судом експерт не має права спілкуватися з учасниками судового процесу поза межами судового засідання, крім випадків вчинення дій, безпосередньо пов'язаних із проведенням експертизи;

2) ч. 5 ст. 72 ЦПК та ч. 5 ст. 69 ГПК експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі.

---

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Окремо слід розглянути питання щодо оплати за проведення експертизи. Згідно з чинним процесуальним законодавством (ч. ч. 2–3 ст. 135 ГПК та ч. ч.2–3 ст. 125 ГПК) суд може зобов'язати учасника справи, який заявив клопотання про призначення експертизи, попередньо (авансом) оплатити витрати, пов'язані з відповідною процесуальною дією. Якщо клопотання заявили декілька учасників справи, необхідну грошову суму авансом у рівних частках сплачують відповідні учасники справи, а у випадках, коли відповідна процесуальна дія здійснюється з ініціативи суду, – сторони в рівних частках. У разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення судових витрат або несплати у визначений судом строк відповідних сум авансом суд вправі відхилити клопотання про призначення експертизи, та ухвалити рішення на підставі інших поданих учасниками справи доказів або скасувати раніше постановлену ухвалу про призначення експертизи.

Окремої уваги заслуговує ситуація, коли зацікавлена сторона, ознайомившись зі змістом висновку експерта, може бути не згодна з ним. На практиці трапляються випадки, коли така особа подає позовну заяву до суду про скасування висновку експерта чи визнання його недійсним, зазначаючи відповідачем судового експерта чи установу, у якій працює експерт. Зміст претензій у позовних заявах громадян, які не згодні з висновком експерта, найчастіше такі:

– оскарження неправомірних дій експерта;

– скасування висновку експерта;

– визнання висновку експерта завідомо неправдивим або недійсним;

– спростування інформації, що не відповідає дійсності.

Проте, чи може експерт бути у цивільному чи господарському проваджені одночасно і експертом, і однією зі сторін? Як вимагає законодавець, судовий експерт як процесуальна фігура не може вступати в контакти з будь-якими особами, якщо останні прямо чи непрямо пов'язані з експертизою (ст. 4 ЗУ «Про судову експертизу», п. 2.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень). Крім того, експерт як незалежна процесуальна фігура проводить дослідження, оформлює та підписує свій висновок та несе за нього особисту відповідальність. Це означає, що претензії до роботи експерта у зв'язку із проведенням ним

експертизи та підписанням висновку можна висловити йому як експерту, а не відповідачу.

За наявності обставин, які можуть засвідчити упередженість експерта, законодавство передбачає підстави для його відводу (самовідводу). Так, експерт не може брати участь у справі, якщо він брав участь у справі як свідок, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі. Крім того, експерт не може брати участь у розгляді справи, якщо:

– він перебував або перебуває в службовій або іншій залежності від учасників справи;

– з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі сфери його спеціальних знань (ст.ст. 36, 38 ЦПК ст.ст. 35, 37 ГПК).

Отже, особа, яка зацікавлена в результатах експертизи та має сумніви в неупередженості експерта, може заявити відвід експерту і в такий спосіб попередити настання можливих негативних наслідків.

Дотримуючись принципу процесуального несуміщення, особа, яку залучено для проведення експертизи, може брати участь у цивільному чи господарському провадженні лише як експерт, або ж її участь у провадженні виключається. Не можна ототожнювати експерта та свідка, оскільки вони є різними процесуальними фігурами. Відмінність між ними полягає в такому:

– експерт – кваліфікована особа, що володіє спеціальними знаннями, яка призначається судом для становлення певних фактів. Свідок – це будь-яка особа, яка стає носієм інформації через збіг обставин;

– експерти, на відміну від свідків, не повідомляють суду відомостей про обставини справи, а встановлюють фактичні дані та обставини справи на підставі спеціальних знань[1];

---

[1] Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 20 с.; Пиріг І. В. Принципи судово-експертної діяльності та їх співвідношення з принципами судової експертології. *Проблеми правоохоронної діяльності.* Правова позиція. №1(16). 2016. С.106–113. URL: http://www.legalposition.umsf.in.ua/archive/

– експерт повідомляє не про те, що особисто бачив чи чув, а проводить аналіз фактів з точки зору даних науки або спеціального досвіду; це означає, що інформація, яку повідомляє експерт, має бути науково обґрунтованою для того, щоб набути доказового значення, чого не вимагається від інформації, яку повідомляє свідок;

– бути свідком у справі може лише конкретна особа, якій стали відомі обставини, що мають значення для справи, і ця особа є незамінною. Експертом може бути особа, що володіє спеціальними знаннями, досить часто експерта можна, а в деяких випадках – необхідно, «замінити» іншим експертом (у разі прийняття рішення судом про відвід експерта, призначення повторної експертизи тощо).

– експерт і свідок відрізняються й за обсягом процесуальних прав: з метою уникнення можливого (умисного чи ненавмисного) спотворення істини свідок не допускається до ознайомлення з матеріалами справи й, наскільки це можливо, не допускається до спілкування з іншими свідками. На відміну від свідка, експерт має право ознайомлюватись з матеріалами справи і при проведенні експертизи може співпрацювати з іншими експертами (комісійна, комплексна експертиза).

– свідок викликається для участі у справі за ініціативою сторони, а експерт – як сторін, так і суду;

– свідок виступає, як правило, на боці однієї із сторін і повідомлена ним інформація спрямована на обґрунтування позиції останньої, тоді як експерт має бути незалежним, неупередженим і давати об'єктивну оцінку фактичним обставинам справи.

З урахуванням цього можна зробити висновок, що експерта за своїм процесуальним становищем не можна прирівняти до свідка, навіть специфічного.

Згідно з нормами чинного законодавства України, експерт може нести юридичну відповідальність (кримінальну, адміністративну, дисциплінарну чи матеріальну). Зокрема, за дачу завідомо неправдивого висновку або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, відповідно до

2016/1/17.pdf; Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.

ст.ст. 384 та 385 КК[1]. За злісне ухиляння від явки до суду експерт несе відповідальність за ч. 2 ст. 185[3] КУпАП[2]. Ці правила знаходять своє узагальнене відображення у ст. 14 ЗУ «Про судову експертизу», відповідно до вимог якої судовий експерт на підставах та в порядку, передбачених законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової та кримінальної відповідальності. При цьому слід враховувати, що до дисциплінарної відповідальності він може бути притягнутий за вчинення дисциплінарного проступку[3]. Питання дисциплінарної відповідальності судового експерта нами розглянуто вище.

Зазначимо, що за наявності достатніх підстав зацікавлена сторона може звернутись до правоохоронних органів або до суду із заявою про скоєння злочину – надання експертом завідомо неправдивого висновку – для вирішення питання про внесення інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо експерта. Підкреслимо, що експерт несе особисто відповідальність за свої дії.

Зауважимо, що судові експерти, здійснюючи повноваження з проведення експертиз, не виконують організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій. Висновок судового експерта не призводить до змін правового статусу сторін, не породжує для сторін прав та обов'язків, не порушує існуючі права сторін, а є лише висновком особи, обізнаної у певній галузі знань. Отже, діяльність експерта під час проведення експертизи та підготовки висновків за її результатами не є управлінською, а висновок, відповідно, актом управлінської діяльності, а відтак не може оскаржуватись у суді за цими ознаками (відмінятися, скасовуватися, визнаватися не дійсним тощо).

---

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 17.01.2002 р. № 2953–III (зі змін. та допов.).

[2] Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073–XI (зі змін. та допов.).

[3] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

Цивільні та господарські справи за позовами громадян до експертів щодо скасування висновків експертизи, визнання їх недійсними чи неправильними не можуть розглядатись судами, оскільки чинне законодавство України не встановило підстав для розгляду таких позовів. Пунктом 20 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» встановлено таке: висновок судового експерта не є актом державного чи іншого органу і не може бути оскаржень у господарському суді. Тому судам треба відмовляти в прийнятті заяв про таке оскарження (в тому числі, про визнання висновку експерта недійсним). Заперечення щодо висновку експерта можуть бути викладені учасником справи суду, в тому числі, й апеляційної інстанції, на загальних підставах у письмовій або в усній формі[1].

Заінтересовані особи можуть вносити клопотання про визнання висновку експерта неповним (якщо досліджено не всі надані експерту на дослідження об'єкти, не надані вичерпні відповіді на всі поставлені йому питання) або неясним (якщо висновок містить нечіткі формулювання або має непевний, неконкретний характер). Наслідком визнання висновку експерта неповним чи неясним є призначення додаткової експертизи. Тобто, якщо зацікавлена сторона вважає, що експерт не приділив достатньо уваги матеріалам, що їх віддали на експертизу, не відповів на всі запитання, поставлені судом під час призначення експертизи, чи виклав свій висновок у такий спосіб, що взагалі незрозуміло, що він хотів сказати, можна просити суд призначити додаткову експертизу.

У випадку, коли зацікавлена сторона вважає, що висновок експерта суперечить іншим матеріалам справи, існує сумнів щодо його правильності, є розбіжності у висновках декількох експертів і їх неможливо усунути шляхом одержання додаткових пояснень експертів під час судового засідання, доцільно просити суд

[1] Про деякі питання практики призначення судової експертизи : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4 (зі змін. та допов.). *Вісник господарського судочинства*. 2012. № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0004600–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

призначити повторну експертизу, здійснення якої доручається тільки іншому експерту (експертам).

Таким чином, цивільні чи господарські справи за позовами учасників провадження до експертів про скасування висновків експертів, визнання їх недійсними чи неправильними не повинні розглядатись цими судами. Незгода з висновком експерта може мати наслідком клопотання про призначення додаткової чи повторної експертизи або ж надання інших доказів, що спростують висновок експерта.

4.3. **Розмежування статусу експерта та спеціаліста у цивільному та господарському провадженні**

Проблемними та дискусійними в юридичній науці залишаються питання розмежування процесуального положення експерта та спеціаліста[1]. Необхідно відрізняти участь у справі судового експерта від участі спеціаліста, яких може бути залучено до розгляду у справі. Ці суб'єкти у цивільному та господарському провадженні наділені різним правовим статусом і виконують різні функції. Розглянемо більш докладно це питання.

Між участю експерта та участю спеціаліста в цивільному та господарському процесах дійсно існують спільні риси (в обох випадках застосовуються спеціальні знання, експерт та спеціаліст діють в межах встановленої законодавством процедури), проте ототожнювати їх не дозволяють суттєві відмінності, які полягають у такому:

– експертом може бути особа, яка має спеціальні знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва, пройшла відповідну підготовку і отримала кваліфікацію експерта з певних видів

[1] Бисага Ю. М., Заборовський В. В. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» Розділ 3. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право С. 31–35. DOI https://doi.org/10.24144/2788–6018.2021.01.6

експертних спеціальностей та внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів;

– спеціаліст залучається до участі в справі з метою сприяння судові, надання останньому технічної допомоги, тоді як метою діяльності експерта є встановлення фактів, що мають значення для правильного вирішення справи;

– діяльність експерта спрямована на отримання нової інформації про фактичні обставини справи, а спеціаліста – на сприяння здійсненню судом правосуддя в цивільних або господарських справах, зокрема при здійсненні окремих процесуальних дій та надання судові консультаційно-довідкової допомоги;

– різними є способи застосування спеціальних знань експертом та спеціалістом. Експерт здійснює спеціальне дослідження, зміст якого знаходиться поза межами процесуальної регламентації (закон не регулює питання отримання наукового знання у процесі проведення експертного дослідження), а спеціаліст експертного дослідження не проводить, він, як правило, бере участь у здійсненні судом процесуальних дій, які можуть бути сприйнятті безпосередньо судом та особами, які беруть участь у справі;

– на відміну від експерта спеціаліст самостійно не складає ніяких документів. Чинний ЦПК у ст.ст. 54, 190, передбачив, що спеціаліст може давати усні консультації та письмові роз'яснення (висновки), але в даному випадку документи, що складаються спеціалістом носять характер роз'яснень існуючих обставин, тоді як висновок експерта містить нову інформацію про фактичні обставини справи;

– висновок спеціаліста, на відміну від висновку експерта, не закріплений в чинному законодавстві як засіб доказування, і це логічно, адже якщо спеціаліст не проводить спеціального дослідження, то, відповідно, і не можна гарантувати точність його висновків.

Немає причин не визнавати письмові роз'яснення спеціаліста у випадках проведення огляду, з'ясування відомостей, що містяться в звукозаписах та відеозаписах, коли роз'яснення спеціаліста виступають засобом перевірки достовірності джерела формування доказів. Якщо висновок експерта найчастіше виступає джерелом

доказів, то роз'яснення спеціаліста (в письмовій формі) найчастіше відіграє допоміжну роль.

Крім того, відповідно до п. 18 Постанови Пленуму ВС від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», акти чи інші документи (зокрема відомчі), де зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань (наприклад, про причини аварії, вартість ремонту, розмір нестачі матеріальних цінностей), не можуть розглядатися як висновок експерта та бути підставою для відмови в призначенні експертизи, навіть якщо вони отримані на запит суду або адвоката[1].

Важливими з процесуальних позицій, що розмежовують процесуальний статус експерта і спеціаліста, є наведені Вищим господарським судом у Постанові «Про деякі питання практики призначення судової експертизи», і які (на нашу думку) є прийнятними й для цивільного судочинства, вказівки на попередження про відповідальність. Так, відповідно до п. 16 Постанови, якщо, призначаючи судову експертизу, господарський суд не попередив особу чи осіб, які проводитимуть судову експертизу, про відповідальність, передбачену ст.ст. 384 і 385 КК, за дачу завідомо неправдивого висновку або відмову дати висновок (за відмову без поважних причин від виконання покладених на них обов'язків), то поданий суду висновок може бути визнаний допустимим доказом. Особа набуває права та виконує обов'язки експерта після оголошення (вручення) їй ухвали про призначення експертизи та попередження про відповідальність. Тільки за цих умов висновок експерта набуває доказової сили. Невиконання цих вимог робить неможливим використання висновку експерта як засобу доказування у справі. Тому не можуть розглядатись як висновок експерта і бути підставою для відмови у призначенні експертизи акти ревізії, калькуляції, інші висновки спеціалістів, навіть якщо вони надані на запит суду, адвоката, сторони. За

[1] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text (дата звернення: 21.11.2023).

необхідності з'ясування зазначених у таких документах обставин судом може бути призначена експертиза[1].

Як бачимо, роль спеціаліста за цивільним та господарським процесуальним законодавством зводиться, як правило, до надання допомоги технічного характеру. Проте в літературі є пропозиції перелік засобів доказування, який наведений у ч. 2 ст. 76 ЦПК та ч. 2 ст. 73 ГПК, доповнити висновком спеціаліста[2]. Наведені твердження унаочнює таблиця 4.2.

Таблиця 4.2.

Критерії розмежування висновку судового експерта та спеціаліста

Критерії розмежування	**Судовий експерт**	**Спеціаліст**
1	**2**	**3**
Передбачені вимоги до суб'єкта	Відповідно до процесуального законодавства як експерт може залучатися особа, яка відповідає вимогам, встановленим Законом України «Про судову експертизу» і внесена до Державного реєстру атестованих судових експертів. Закон України «Про судову експертизу» передбачає такі вимоги: наявність відповідної вищої освіти з освітньо-	Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів

[1] Про деякі питання практики призначення судової експертизи : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4 (зі змін. та допов.). *Вісник господарського судочинства*. 2012. № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0004600–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Кучер Т. М. Співвідношення висновків експерта та спеціаліста як засобів доказування в цивільному процесі: питання теорії та практики. *Вісник Вищої ради юстиції*, 2012. № 2 (10). С. 34.

	кваліфікаційним рівнем не нижче спеціаліста; проходження відповідної підготовки та отримання кваліфікації судового експерта з певної спеціальності; внесення особи до Державного реєстру атестованих судових експертів	
Зміст участі	За допомогою спеціальних знань отримує відомості про факти, які мають значення для справи	Призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо
Документ, який складається за результатами діяльності	Висновок експерта	Довідка, письмові роз'яснення спеціаліста, які приєднуються до справи
Юридична сила складеного документа	Є засобом доказування	Не є доказом

У працях В. В. Бабенко, О. М. Бандурки, В. С. Васильєва, Е. Б. Сімакової-Єфремян та ін.[1] викладено ідею про судові докази як

[1] Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. Харків :

єдність змісту (фактичних даних або відомостей) та процесуальної форми (джерела отримання фактичних даних). Доречно дослідити вказану характеристику відносно висновку експерта.

У спеціальній літературі зверталася увага на те, що дефініція «судова експертиза» має суттєві недоліки:

– не розкриває поняття «експерт»;

– не визначає поняття «спеціальні знання»;

– ставить дослідження експерта у залежність від порушення провадження відповідних органів чи суду[1].

Оскільки експерта можна визначити як особу, що має спеціальні знання, отож, розкрити зазначене поняття ми зможемо у разі визначення поняття «спеціальні знання». В. М. Фесюнін та інші науковці вважають, що спеціальні знання не належать до числа загальновідомих, загальнодоступних, що мають масове поширення, тобто тих, якими професійно володіє лише вузьке коло фахівців[2]. Доречно погодитися з цією позицією.

Судовий експерт – суб'єкт судочинства, який виконує доручення органів розслідування і судів на проведення судової експертизи[3]. Таким чином, судовий експерт у господарському та цивільному провадженні – це особа, яка володіє спеціальними знаннями та залучається до судового процесу для проведення

В деле, 2017. С. 149. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : Одіссей, 2008. 480 с. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 632 с. Бабенко В. В. Доказування в господарському процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007; Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика: монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.

[1] Степанова Т. В. Деякі проблеми здійснення експертизи в господарському процесі. *Вісник господарського судочинства,* 2001. № 3. С. 213.

[2] Фесюнін В. М., Курдес Е. П., Свиридова Л. В. Поняття спеціальних знань і межі їх застосування у цивільному та господарському процесі//Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Харків: Право, 2020. Вип. 21. С. 218–233. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_14.

[3] Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. Енцикл, 1998. Т. 2. С. 333.

судової експертизи та надання письмового висновку з питань у певній сфері науки, техніки, мистецтва, ремесла.

Підкреслимо, що для набуття доказової сили висновок експерта має відповідати таким умовам:

– залучення експерта здійснюється та оформлюється у передбаченому процесуальним законодавством порядку;

– експерт несе кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків згідно зі ст.ст. 384, 385 КК[1]);

Ст. 71 ГПК, аналогічно, як і для цивільного процесуального законодавства (ст. 74 ЦПК) визначено, що спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо). Вказаними нормами також визначено, що допомога та консультації спеціаліста не замінюють висновку експерта.

Процесуальним законодавством прописані обов'язки спеціаліста, який зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати консультації та роз'яснення, у разі потреби надавати суду іншу технічну допомогу. За відсутності заперечень учасників справи спеціаліст може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Крім того, законодавчо визначено, що спеціаліст має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, а також право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду[2].

---

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 17.01.2002 р. № 2953–III (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний

Виходячи з вищенаведеного, чинні положення ГПК і ЦПК вимагають певних доповнень щодо спеціаліста, як учасника господарського та цивільного процесу.

4.4. **Характеристика суб'єктів комплексних судово-експертних досліджень**

Суб'єктом судової експертизи в загальному сенсі цього поняття є виключно судовий експерт, оскільки саме судовий експерт наділений правом відповідно до закону проводити судову експертизу, тільки судовий експерт несе відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку, та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у зв'язку із проведенням судової експертизи.

Перед тим, як перейти, до розгляду предмета дослідження за даним підрозділом роботи, насамперед, необхідно зосередити увагу на більш широкому за змістом понятті суб'єктів СЕД. ЗУ «Про судову експертизу» не містить визначення поняття «судово-експертна діяльність», однак мету цієї діяльності та інші визначальні аспекти можна усвідомити з преамбули та деяких статей Закону. Так, у преамбулі зазначається, що цей Закон визначає правові, організаційні та фінансові основи СЕД з метою забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки та техніки. Стаття 7 Закону визначає основних, на наш погляд, суб'єктів СЕД: це державні спеціалізовані експертні установи, а також у випадках і на умовах, передбачених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ. Стаття 8 Закону закріплює засади науково-методичного та організаційно-управлінського забезпечення СЕД[1].

кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. С. 259.

У чинному й проєктному законодавстві інших країн також не міститься дефініцій поняття СЕД, однак певні норми розкривають його зміст. У Законі «Про судово-експертну діяльність» Республіки Казахстан від 10 лютого 2017 р. СЕД визначається як діяльність органів судової експертизи та судових експертів з організації й проведення судової експертизи. У Законі Азербайджанської Республіки «Про діяльність державної судової експертизи» від 18 листопада 1999 р. (із змінами та доповненнями) міститься поняття «діяльність судової експертизи», що пов'язана з організацією й проведенням судової експертизи, яка має на меті забезпечення через спеціальні знання прав і законних інтересів учасників процесу[1].

М. Я. Сегай розуміє поняття СЕД як об'єкт пізнання судової експертології й визначає її як діяльність держави, юридичних і фізичних осіб із забезпечення правосуддя об'єктивною й кваліфікованою експертизою, здійснюваною професійними (атестованими) судовими експертами[2].

Виходячи з наведеного, до суб'єктів СЕД, крім експерта, можна віднести експертні установи (їх керівників), підрозділи органів державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя[3].

Виокремлюють процесуальну і непроцесуальну форми взаємодії та правовідносин суб'єктів СЕД. При цьому взаємовідносини в процесуальній формі зумовлюються передусім закріпленими в законі правами й обов'язками суб'єктів. У цивільно-процесуальному законодавстві закріплені окремі норми стосовно експерта, керівника експертної установи. Це, крім функції доручення керівником певному експертові провести експертизу, роз'яснення керівником прав, обов'язків і відповідальності експерта, ще й

---

[1] Лопата О. А. Поняття і зміст судово-експертної діяльності. *Міжнародний юридичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету державної податкової служби України. Вип. 1 (3) 2016. С. 45–51.

[2] Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики.* 2003. Вип. 3. С. 26.

[3] Сімакова-Єфремян Е. Б. Вказана праця. С. 261.

обов'язок керівника забезпечити контроль за дотриманням строків, повноти, якості досліджень, забезпечити умови безпеки праці, дотримання конфіденційності результатів досліджень, збереження об'єктів тощо.

Якщо розглядати як суб'єктів СЕД підрозділи органів державної влади, які здійснюють управління судово-експертним забезпеченням правосуддя в Україні, то їх функції прописані в Положенні про Міністерство юстиції України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 (із змінами та доповненнями).

Зокрема, цим Положенням встановлюється, що Міністерство юстиції України:

«…62) організовує відповідно до законодавства експертне забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних робіт у галузі судової експертизи;

63) забезпечує організацію роботи Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Мін'юсті і Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті;

64) видає та анулює свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта фахівцям, які не є працівниками державних спеціалізованих установ;

65) здійснює контроль за організацією діяльності судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ;

66) забезпечує ведення Державного реєстру атестованих судових експертів та Реєстру методик проведення судових експертиз;

67) спрямовує і контролює діяльність науково-дослідних установ, які проводять судову експертизу та належать до сфери управління Мін'юсту, здійснює нормативно-методичне забезпечення їх діяльності;

68) координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи; забезпечує організацію роботи Координаційної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті»[1].

[1] Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228 (зі змін. та

Стосовно регулювання функцій СЕУ як суб'єктів СЕД, значним кроком уперед стало прийняття в 1994 р. ЗУ «Про судову експертизу»[1]. Доречно зауважити, що Україна була першою державою, яка прийняла такий нормативно-правовий акт. Протягом років застосування норм цього Закону, потреби часу продемонстрували необхідність внесення змін до нього. Відповідно до ст. 7 зазначеного Закону («Суб'єкти судово-експертної діяльності») СЕД здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ.

Згідно із Законом до державних спеціалізованих установ належать: науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Взагалі-то, Державна прикордонна служба підпорядковується МВС, а експертні служби Міністерства оборони України ліквідовані, тому Закон в цьому плані потребує корегування. Відмінною рисою в діяльності СЕУ Мін'юсту України є те, що до основних видів їх діяльності належать не тільки виконання судових експертиз, а й розроблення нових і вдосконалення існуючих методик судово-експертних досліджень[2].

Зупинимося ще на одному положенні ст. 7 Закону «Про судову експертизу». Воно стосується СЕД, яку можуть здійснювати особи,

---

допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/228–2014–п (дата звернення: 21.11.2023).

[1] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Судова експертиза : нормат.-правове регулювання та наук. комент. : навч.-довідк. посіб. Уклад.: Грошевий Ю. М. та ін. Харків : Одіссей, 2004. С. 16–19.

що не працюють у державних спеціалізованих СЕУ і відомчих службах. У чинному Законі зафіксовані норми щодо здійснення СЕД окрім експертів державних спеціалізованих установ, ще й судовими експертами: 1) які не є працівниками зазначених установ, та 2) іншими фахівцями (експертами) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених цим Законом. Мається на увазі, що у першому випадку це особи, які на професійній основі здійснюють СЕД (назвемо їх «приватними експертами»), а в другому – ті що не мають професії чи кваліфікаційного свідоцтва судового експерта, але залучаються до проведення експертиз, оскільки володіють необхідними спеціальними знаннями. Як правило, це фахівці у тих галузях знань, за якими відсутні судові експерти чи експертні спеціальності у відповідних затверджених переліках.

Статтею 9 ЗУ «Про судову експертизу» зафіксовано норму щодо реєстру судових експертів: атестовані відповідно до цього Закону судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладається на Міністерство юстиції України. Особа або орган, які призначили судову експертизу, можуть доручити її проведення тим судовим експертам, яких унесено до державного Реєстру, а в передбачених законодавством випадках – іншим фахівцям з відповідних галузей знань.

Із плином часу відбувалися зміни в суспільному, економічному, політичному житті держави, що відбивається й на змісті нормативно-правових актів, які регулюють СЕД. Протягом усього періоду застосування цього Закону виникали окремі організаційні проблеми СЕД, які вимагали вирішення з метою підвищення ефективності та наукового рівня судової експертизи[1].

Досить суттєвих змін у Законі «Про судову експертизу» зазнали норми щодо її суб'єкта – судового експерта. Вище було наголошено на тому, що відповідно до норм законодавства судовий експерт – єдиний суб'єкт судової експертизи. Так, ст. 1 цього Закону встановлено, що судова експертиза – це дослідження на основі

[1] Судова експертиза : нормат.-правове регулювання та наук. комент. : навч.-довідк. посіб. С. 19–22.

спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. Тобто останні зміни в Законі призвели до відсутності чіткого й однозначного визначення суб'єкта судової експертизи – судового експерта. Однак, виключно ним в установленому законом порядку можуть проводитися експертні дослідження. Саме тому не можна погодитися з деякими авторами робіт із питань підготовки, призначення та проведення експертиз, які відносять до суб'єктів судової експертизи ще й інших учасників процесу; останніх можна віднести до суб'єктів СЕД, оскільки дане поняття є більш широким за смислом, аніж поняття судової експертизи.

Необхідно розрізняти:

– суб'єктів СЕД та суб'єктів цивільного та господарського процесу (учасників справи) від суб'єктів судової експертизи;

– суб'єкта від об'єкта судової експертизи;

– суб'єкта доказування в справі від суб'єкта судової експертизи.

Визначаючи суб'єктом експертизи учасників судового провадження, суддю тощо, автори цієї концепції, не усвідомлюючи цього, надають їм право проводити експертні дослідження, а вважаючи суб'єктом судової експертизи особу, яка піддається експертному дослідженню при проведенні судово-медичної та судово-психіатричної експертизи (наприклад, у цивільному провадженні), взагалі можна дійти абсурдної думки щодо уявлень про недієздатну, неосудну особу як суб'єкта судової експертизи (наприклад, судової психіатричної). Таким чином, суб'єктом судової експертизи є виключно судовий експерт.

Розгляду організаційних та процесуальних проблем щодо суб'єкта судової експертизи приділялася певна увага науковців[1]. Не

[1] Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»,* серія *«Юридичні науки».* 2014. № 801. С. 229–233; Репешко П. І. Механізм кадрового забезпечення судово-експертної діяльності в Україні. *Економіка та держава*, 2011. № 8. С. 138–140;

зважаючи на ту обставину, що судовий експерт є єдиним суб'єктом судової експертизи, вивченню змісту його діяльності як інтегратора спеціальних знань, процесуальним сторонам діяльності судового експерта в процесі проведення комплексних судово-експертних досліджень у спеціальній літературі не було приділено належної уваги. Недостатньо приділялося уваги й дослідженням організаційних, процесуальних, психологічних, методичних проблем у роботі комісії експертів під час виконання комплексних судових експертиз. Ця прогалина певною мірою була ліквідована з виходом у світ монографії з теорії та практики комплексних судово-експертних досліджень Е. Б. Сімакової-Єфремян, низкою відповідних публікацій та захистом нею дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук[1]. Зокрема, Е. Б. Сімакова-Єфремян зазначає, що необхідно визначитися, чи є з гносеологічної точки зору суб'єктом судової експертизи комісія експертів, адже у правовому аспекті йдеться про особисту відповідальність експерта за надання завідомо

Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 192 с.; Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 199 с та ін.

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика: монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.; Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів : монографія. Харків : Гриф, 2004. 176 с.; Сімакова-Єфремян Е. Б. Процесуальні та теоретичні проблеми комплексної судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2005. Вип. 5. С. 113–122; Сімакова-Єфремян Е. Б. Вирішення теоретичних та процесуальних проблем комплексних судово-експертних досліджень – важливий чинник удосконалення судово-експертної діяльності. *Право України*. 2006. № 8. С. 78–82; Сімакова-Єфремян Е. Б. Загальна теорія судової експертизи як основа методології проведення комплексних судово-експертних досліджень. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 3 (46). С. 225–235; Сімакова-Єфремян Е. Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 172–183 тощо.

неправдивого висновку та відмову без поважних причин від давання висновку. При виконанні ж комплексної експертизи, як правило, дослідження проводять двоє чи більше фахівців у різних галузях знань і в такому випадку одноосібно не можна дійти повного та об'єктивного висновку з поставленого інтеграційного завдання. Тобто саме комплексно комісією експертів формулюється загальний висновок, нерозривними елементами якого є взаємопов'язані та взаємозалежні один від одного умовиводи окремих експертів – фахівців у різних галузях знань. Це означає, що мають бути розроблені наукові положення стосовно оцінювання експертами результатів інтеграційних досліджень в аспекті суб'єктного підходу щодо ступеня участі кожного із членів експертної комісії у формулюванні висновків[1].

Проблеми комплексних досліджень набули активного обговорення у зв'язку із розглядом питання про сутність комплексної експертизи. Підходи, викладені в різних роботах із цього питання, продемонстрували, що намагання об'єднати всі види комплексних досліджень у межах комплексної експертизи приречені на невдачу. Науковці дійшли висновку, що комплексна експертиза – це лише одна із форм реалізації комплексного підходу в судовій експертизі[2]. Актуальність цієї проблеми зводиться до того, що розроблення форм взаємодії експертів тісно пов'язане із процедурами вирішення інтеграційних завдань, а їх обґрунтована побудова є неможливою без вироблення основних принципів співпраці фахівців. Належний рівень співпраці неможливо уявити без

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 273.

[2] Надгорный Г. М. Взаимодействие наук при производстве судебной экспертизы. К*риминалистика и судеб. экспертиза*. Киев : РИО МООП УССР, 1968. Вып. 5. С. 126; Кузьмічов В. С., Чорноус Ю. М. Слідча діяльність : характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : Нічлава, 2005. 446 с.; Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія Харків : В деле, 2015. 560 с. та ін.

організованого професійного спілкування (комунікації) суб'єктів судової експертизи.

Проблеми спілкування в криміналістичній тактиці проаналізовано М. В. Салтевським, який зазначає, що існують певні специфічні властивості й ознаки, які характеризують спілкування в криміналістичному аспекті. До них він відносить: динамічність, доцільність, індивідуальність, конкретність, результативність і вплив (спонукання)[1]. Незважаючи на ту обставину, що М. В. Салтевський розглядає ці принципи стосовно прийомів спілкування в судово-слідчій діяльності, зокрема, в тактиці та методиці розслідування злочинів, вважаємо доцільним дослідити їх в аспекті спілкування й суб'єктів судової експертизи в процесі організації комплексних досліджень, які призначаються у цивільному та господарському провадженні.

Динамічність характеризує діяльність експертів, що виявляється в динаміці спілкування експерта з іншими суб'єктами СЕД. Саме тут виявляються специфічні суб'єктивні якості як експертів, так і осіб, що призначили експертизу чи залучили експерта. Важливу роль при цьому відіграють засоби наукової організації праці, комунікаційні властивості кожного із суб'єктів. Для впорядкування динаміки спілкування розроблюються науково-методичні рекомендації з питань призначення та підготовки матеріалів для проведення судових експертиз.

Доцільність розкриває суб'єктивний бік спілкування як уявну форму існування моделі очікуваного від нього результату, зміст якого спонукає до спілкування та діяльності. У разі організації комплексних досліджень цією уявною моделлю є досягнення об'єктивного висновку з інтеграційного завдання, поставленого перед експертами судом чи учасниками провадження, у ході розв'язання якого вирішувані питання потребують правильних

[1] Салтевский М. В. Проблемы общения в криминалистической тактике. *Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики*. 2005. Вип. 5. С. 44–46.

формулювань, надання необхідних матеріалів, виконання клопотань експертів щодо отримання необхідних додаткових матеріалів тощо[1].

Індивідуальність характеризує спілкування як потребу людини, що привносить у нього свій внутрішній світ. Через цей принцип найбільше можна побачити вплив різних факторів психологічного характеру на процеси проведення комплексних досліджень. Адже, наприклад, відповідно до нормативно-правових актів із питань судової експертизи провідний експерт, що є членом комісії, не має будь-яких переваг перед іншими членами комісії, але на нього покладаються організаційні функції з проведення досліджень. Отже, за наявності високого наукового, комунікаційного рівня його індивідуальності, як правило, у процесі роботи комісії проблем при спілкуванні з приводу загальної оцінки всіх установлених ознак не виникає. У той же час, іноді трапляються випадки, коли експерти не можуть дійти згоди при спілкуванні щодо синтезу отриманих результатів через непорозуміння між собою, коли один (або кожен) із членів комісії надає своїм результатам дослідження головну, першочергову роль, при цьому не враховуючи впливу результатів досліджень інших експертів на загальний висновок, а рівень методичного забезпечення не дає змоги використати загальновизнані алгоритми вирішення експертних завдань, оскільки вони ще не розроблені в цій інтеграційній галузі знань.

На фоні «несумісності» характерів членів комісії така ситуація приводить їх до ситуації глухого кута. Як приклад, наведемо випадок, коли при вирішенні питання щодо встановлення вартості транспортного засобу, виходячи з технічного стану його агрегатів і вузлів, що впливають на безпеку руху, проводилося комплексне автотоварознавче та автотехнічне дослідження. Ураховуючи не розробленість певних методичних положень щодо вирішення цього завдання, між членами експертної комісії (автотехніком і автотоварознавцем) виникли суперечності при формулюванні загального висновку. На фоні психологічного несприйняття одним із членів комісії іншого, як провідного експерта, ці суперечності,

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 274.

головним чином, зводилися до складнощів з оцінюванням кожним з експертів результатів дослідження іншого члена експертної комісії. У зв'язку із цим організація проведення зазначеного дослідження не набула належного рівня. Суперечності перейшли в конфлікт особистостей, що потребував утручання з боку керівництва експертної установи. Керівництво установи змушене було узяти на себе функції з «примирення» експертів комісії шляхом обговорення разом із ними кожного етапу дослідження та причин, з яких вони не могли досягнути згоди. Тільки після цього комісія експертів сформулювала продуктивний висновок. Слід підкреслити, що роль керівника полягала не у втручанні в хід проведення досліджень (що заборонено законодавством), а у скеруванні роботи комісії в напрямі організації високого наукового рівня комунікативної діяльності[1].

Отже, необхідно підкреслити, наскільки важливим є врахування індивідуальності кожного експерта під час проведення комплексних досліджень. У зв'язку із цим виникає проблема формування необхідних індивідуальних і професійних якостей судового експерта взагалі та члена експертної комісії зокрема. Професійна підготовка експерта сьогодні зводяться до набуття ним належного рівня спеціальних знань, починаючи з отримання, згідно із Законом України «Про судову експертизу», відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче, проходження відповідної підготовки та отримання й періодичного підтвердження кваліфікації судового експерта з певної спеціальності. Проблеми пов'язані із тим, що у цій підготовці практично відсутній напрям, який дозволяє сформувати їхні індивідуальні якості, які відповідають за вміння працювати в команді.

За дослідженням В. В. Семенова для успішного ведення практичної діяльності експерт має відповідати таким професійним вимогам:

– мати високий рівень загальноосвітньої підготовки;

– володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку;

---

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 275–276.

– конкретних методик проведення судових експертиз;

– інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз;

– формами та методами профілактичної діяльності щодо встановлення у межах спеціальних знань причин і умов, які необхідно встановити в суді;

– знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи в зарубіжних країнах[1].

На думку науковців слід доповнити цей перелік ще й вимогою щодо необхідності володіння експертом основними положеннями загальної теорії судової експертизи, а саме обізнаності експерта в понятійному апараті, орієнтуванні в основах окремих теорій судової експертизи. Якщо виходити з точку зору, що методологія судової експертизи є складовою її теорії, то експерту необхідно розрізняти методи науки та методики практичної діяльності судового експерта. Розбіжність обумовлюється не тільки цільовою спрямованістю (перші спрямовані на пізнання закономірностей формування й розвитку предмета, об'єкта, завдань і методів судової експертизи, другі – є реалізацією технології процесу експертної діяльності), а й тим, що експертна методика є сукупністю окремих пізнавальних операцій, що дозволяють послідовно отримувати необхідну інформацію для вирішення того чи іншого завдання. Слід ураховувати, що між методами науки та експертними методиками не можна визначити чіткої межі, оскільки перші є складовим елементом других[2].

Окрема увага має приділятися й наявності навичок, якими має володіти особа, що виконує функції експерта, оскільки його практична робота полягає в отриманні інформації про пізнавані об'єкти через органи чуттів і складні прилади, робота з якими потребує, поряд із базисними знаннями, ще й набуття навичок

---

[1] Семенов В. В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта. *Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики*. 2005. Вип. 5. С. 145–146.

[2] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 276–277.

оператора, що на досить високому рівні здійснює функції з управління та користування складним, у тому числі й високотехнологічним, приладом. До таких навичок належать:

– володіння основними прийомами, передбаченими методиками дослідження об'єктів;

– вміння застосовувати всі необхідні для досліджень технічні засоби;

– наявність добре розвинутих сенсорних та моторних спроможностей.

Виокремлюють також і вміння, якими зобов'язаний володіти в процесі роботи експерт – здатність до аналізу, синтезу, моделювання, оцінювальної діяльності, планування, практичні вміння з відбору експертних зразків і проб для дослідження, чітко викладати усно та письмово свої думки тощо[1]. Дійсно, це важливі якості, що мають бути вироблені кожною особою, яка займається СЕД. При цьому, деякі «вміння», що наводяться в літературі як необхідні для експерта, викликають певні заперечення. Це стосується, наприклад, «уміння зберігати професійну та слідчу таємницю»[2]. Адже нерозголошення таємниці досудового розслідування та іншої конфіденційної інформації не має сенсу відносити до умінь судового експерта, оскільки це є його обов'язком, передбаченим чинним законодавством, і не залежно від того, виробила чи не виробила особа, яка виконує функції судового експерта таке «вміння», – обов'язок треба виконувати. Інакше можна дійти до того, що експерту треба виробити «вміння» виконувати й інші передбачені законодавством обов'язки:

– прийняти до виконання доручену йому експертизу;

– повідомити в письмовій формі особу або орган, що призначили експертизу, про неможливість її проведення в передбачених законодавством випадках;

– з'явитися на виклик особи або органу, які призначили експертизу, для надання роз'яснень чи доповнень;

---

[1] Семенов В. В. Вказана праця. С. 146.

[2] Там само. С. 147.

– заявити самовідвід за наявності передбачених законом обставин тощо.

Підкреслимо, що виконання зазначених дій не стосується вмінь особи, а полягає в обов'язковому набутті експертом знань і виконанні вимог чинного законодавства та наявності в нього високого рівня відповідальності за виконувану роботу. Тобто норми моралі й етики СЕД не можна ототожнювати з нормами процесуального або базового законодавства.

З точки зору моралі та етики СЕД – безвідповідальна, аморальна особа не може бути судовим експертом. Тому дуже важливою при підборі кадрів до СЕУ є наявність високих моральних якостей у особи, що виконує функції судового експерта.

Питанням судової етики взагалі та судово-експертної етики зокрема у спеціальній літературі приділялася певна увага. На думку Л. Ю. Ароцкера, О. М. Недосеки, моральні основи діяльності судового експерта відображають загальні норми судової моралі з урахуванням специфіки цього виду діяльності та суто професійні (експертні) морально-етичні правила. Серед останніх вони виділяють об'єктивність і неупередженість, стійкість і самостійність суджень щодо експертного дослідження, самокритичність, наукову добросовісність, коректність поведінки, уміння зберігати службову таємницю, високе почуття суспільного обов'язку та нетерпимість до порушень інтересів держави та суспільства[1]. Необхідно підтримати цих авторів за умови врахування вже наведеного вище застереження щодо такої риси, як вміння зберігати службову таємницю. Переконані, що має йтися про такі риси особи, як стриманість, небалакучість, відповідальність за доручену справу. Усе, що стосується випадків розголошення службової таємниці, у якій би формі та стосовно яких би суб'єктів це не здійснювалося, –

[1] Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза : Республ. межведом. сб. науч. и науч.-метод. рабо*т. Киев, 1968. Вып. 5. С. 136–145; Недосека О. М. Актуальні питання становлення поняття «професійна етика судового експерта». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 193–200. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.14.

заборонено чинними нормативно-правовими актами, що регулюють СЕД. Невиконання вимог законодавства є підставою для притягнення особи експерта, що допускає такі порушення в процесі здійснення СЕД, до юридичної відповідальності.

Зупинимося докладніше на тих моральних якостях судового експерта, які він має виробити для успішного проведення саме комплексних досліджень. Насамперед, при проведенні комплексних досліджень (чи то у формі комплексної експертизи, чи то у формі комплексу експертиз або комплексного дослідження, що базується на інтеграції знань різних галузей науки, які в процесі розвитку виробилися в інтеграційну галузь судової експертизи у формі виду (підвиду) судової експертизи або експертної спеціальності) експерту має бути притаманна самостійність у судженнях щодо експертного дослідження. Ідеться про необхідність оволодіння ним достатньою мірою знаннями не тільки із «своєї» спеціальності, а й з інтегрованих знань з інших галузей науки.

При цьому експерт має розуміти межі суто «своєї» спеціалізації, а самостійність суджень необхідно виявляти разом із самокритичністю. Тобто здатністю за необхідності об'єктивно розібратися й виважити заперечення інших членів комісії або зауваження керівника експертної установи. Як влучно зазначали С. О. Шевцов, С. М. Лозова, тут не має бути місця диктату, тиску авторитетом, зневажливого ставлення до думок своїх колег. Упевненість у своїй праворі повинна мати міцне наукове підґрунтя та сполучатися як із самокритичністю й готовністю визнати допущені помилки, так і з поважним ставленням до суджень колег – інших членів комісії експертів, щирим бажанням розібратися в них і об'єктивно оцінити їх справедливість та істинність[1].

При проведенні комплексних досліджень для експерта дуже важливою є наукова добросовісність, адже саме комплексні дослідження завжди є складнішими, ніж однопредметні, оскільки так чи інакше вони потребують певного втручання у сферу знань з іншої галузі науки, техніки, мистецтва тощо. Л. Ю. Ароцкер відмічав, що

[1] Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності : метод. посіб. / авт.-упоряд.: С. О. Шевцов, С. М. Лозова. Київ, 2011. 332 с.

висновки експерта мають бути сформульованими у суворій відповідності із даними тієї спеціальної галузі знань (науки, мистецтва тощо), представником якої він є. Особа, що дала висновок, заснований на відомостях, отриманих із арсеналу науки, які не випливають із результатів дослідження, штучно підігнаних під матеріали справи, не може бути судовим експертом[1].

Отже, якщо експерт використовує у процесі комплексних досліджень відомості з науки, у якій він не є компетентним, то про наукову добросовісність йтися не може.

Водночас наукова добросовісність при проведенні комплексних досліджень має виявлятися й у необхідності використання всіх необхідних методів дослідження.

Це стосується, зокрема, застосування при дослідженнях пошкоджень методів виявлення слідів металізації в їх зонах тощо, навіть у тих випадках, коли зовнішні ознаки пошкодження характерні для розривів.

Коректність поведінки також можна віднести до морально-етичних правил, які мають дотримуватися в процесі проведення будь яких , у тому числі й комплексних досліджень. Це дуже важливо для роботи в складі експертної комісії, коли коректність у відносинах із колегами, уміння без хвастощів і зайвої самовпевненості тактично відстояти свою позицію допомагає уникнути проблем суб'єктивного характеру. Інакше кажучи, процес роботи комісії експертів, як найпоширеніша форма виконання комплексних досліджень, є процесом співпраці рівних партнерів.

У цьому аспекті необхідно констатувати, що в практичному досвіді, як правило, чим більш досвідчений експерт, який брав участь у роботі комісії, тим більш коректною була його поведінка щодо своїх ще не таких досвідчених колег.

Таким чином, при розгляді питань щодо суб'єкта комплексних судово-експертних досліджень, особливу увагу слід приділяти низці чинників, а саме:

---

[1] Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. *Криминалистика и судеб. экспертиза.* Киев : ИО МООП УССР, 1968. Вып. 5. С. 138.

– необхідно чітко розрізняти поняття суб'єкта СЕД, судової експертизи та доказування;

– потребує вдосконалення нормативно-правове визначення функцій керівника експертної установи – як суб'єкта СЕД взагалі та в процесі проведення комплексних судово-експертних досліджень зокрема;

– суб'єктом судової експертизи є виключно судовий експерт;

– ураховуючи ту обставину, що комплексні дослідження найбільш часто виконуються комісією експертів, суб'єктом комплексної судової експертизи треба вважати кожного з експертів – членів комісії;

– під час розроблення методик комплексних судово-експертних досліджень обов'язковою складовою є положення стосовно оцінювання експертами результатів інтеграційних досліджень в аспекті суб'єктного підходу щодо ступеня участі кожного із членів експертної комісії у формулюванні висновків[1].

Суб'єкт судової експертизи, зокрема той, що проводить комплексні судово-експертні дослідження, має відповідати таким професійним вимогам:

– мати високий рівень загальноосвітньої підготовки на рівні відповідної вищої освіти, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста;

– пройти відповідну підготовку та отримати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності;

– володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку, основних положень загальної та окремих теорій судової експертизи;

– розрізняти методи науки і методики практичної діяльності;

– володіти загальними та окремими методами й конкретними методиками проведення судових експертиз, інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз, формами та методами профілактичної діяльності;

---

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 282–283.

– знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи в зарубіжних країнах, у тому числі рівень і зміст методик комплексних досліджень.

Суб'єкт судової експертизи, у тому числі й той, що проводить комплексні судово-експертні дослідження, має відповідати таким морально-етичним вимогам: неупередженість, стійкість і самостійність суджень щодо експертного дослідження, самокритичність, наукова добросовісність, коректність поведінки, стриманість, небалакучість, відповідальність за доручену справу, високе почуття суспільного обов'язку та нетерпимість до порушень інтересів держави й суспільства.

4.5. **Процесуальні питання щодо призначення та проведення комплексних судових експертиз у цивільному та господарському провадженні**

Проблеми призначення та проведення комплексної судової експертизи висвітлені в різних наукових і науково-методичних роботах. Проте визначення поняття, законодавчої регламентації порядку призначення й проведення комплексної експертизи або створення необхідного обсягу та належного рівня якості методик проведення комплексних судово-експертних досліджень залишилися невирішеними. Дискусія навколо проблем комплексних судових експертиз активно розгорнулася починаючи з другої половини минулого століття[1], але й сьогодні відчувається глибокий інтерес науковців до питань, що пов'язані із їх призначенням і проведенням. Насамперед це пов'язано із відсутністю в законодавстві України чітких критеріїв розмежування підстав їх призначення та

[1] Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. Алмааты : Казахстан. НИИСЭ, 1994. 319 с.; Гора І. В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 145–153; Шульга Н. И. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1976. 167 с. та ін.

проведення. Водночас, експертна практика демонструє, що у зв'язку з інтенсивним розвитком інтеграційних процесів при вирішенні складних проблем СЕД потреба в проведенні комплексних експертиз постійно зростає.

Вирішення поставлених перед судовими експертами завдань потребує інтеграції найрізноманітніших напрямів спеціальних знань. Результати проведеного Е. Б. Сімаковою-Єфремян анкетування судових експертів показали, що виходячи з питань, викладених в ухвалах судів, зверненнях учасників провадження залежно від видів призначених судових експертиз, на думку респондентів, у середньому в 37,5% випадках замість окремих досліджень, які вони проводили, більш доцільним було б призначення комплексних судово-експертних експертиз, оскільки розрізнені дослідження збіднюють доказове значення отриманих джерел доказів і затягують строки виконання судових експертиз[1]. Так, відповідно до методики оцінювання споживчих товарів для встановлення ринкової вартості виробу необхідно встановити вид матеріалу, з якого він виготовлений, що може бути реалізовано в результаті проведення комплексної судової експертизи. Ураховуючи ту обставину, що судами призначаються окремі експертизи, відповідно до п. 4.2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень керівник установи має право в разі, коли призначена експертиза за процесом дослідження та наданими об'єктами не є такою по суті, змінити статус дослідження та організувати проведення відповідної комплексної експертизи[2]. Однак, за ініціативою керівника спеціалізованої установи зробити це не завжди можливо. Така ситуація пов'язана з тим, що досить часто для проведення комплексної судової експертизи необхідне залучення

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 234.

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

спеціальних знань, що не належать до компетенції фахівців зазначеної установи. Наприклад, судові експерти спеціалізованих установ Міністерства юстиції України не володіють спеціальними знаннями у галузі технологій усіх видів виробництва, судової медицини, судової психіатрії тощо.

Крім того, існує й проблема науково-методичного забезпечення комплексних судово-експертних досліджень і відсутності докладних рекомендацій щодо порядку та правил проведення тих чи інших їх видів. Ті вказівки, що містяться в пп. 4.5–4.7 чинної Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень мають загальний характер і не враховують певних організаційно-методичних аспектів. Зокрема, в Інструкції зазначається, що, організовуючи виконання комплексної експертизи, керівник установи доручає проведення досліджень відповідним підрозділам установи та визначає, який із них є провідним. Керівник провідного підрозділу за погодженням із керівниками інших підрозділів формує комісію експертів і призначає голову експертної комісії. Якщо комплексна експертиза виконується експертами декількох установ, комісія експертів формується керівником провідної установи разом із керівниками інших установ-співвиконавців. Голову комісії призначає керівник провідної установи. Експерт, призначений головою комісії, не має переваг перед іншими співвиконавцями при вирішенні поставлених питань.

Як голова комісії він виконує лише організаційні функції, а саме:

– скликає нараду експертів, на якій ознайомлює їх із постановою (ухвалою) про призначення експертизи та матеріалами, які надійшли на дослідження;

– організовує розроблення спільної програми досліджень, у тому числі з визначенням послідовності та термінів виконання окремих досліджень;

– у разі неузгодження дій комісії при виконанні досліджень чи порушення їх послідовності повідомляє про це керівника установи;

– організовує попереднє вивчення досліджуваних об'єктів членами комісії;

– здійснює зв'язок з керівниками установ (підрозділів), співробітники яких є членами комісії, контролює строки проведення

окремих досліджень і координує виконання всієї програми досліджень;

– керує проміжними та підсумковими нарадами експертів;

– складає проєкт висновку (повідомлення про неможливість надання висновку) або доручає будь-кому із членів комісії[1].

Якщо проведення комплексної експертизи не може бути здійснене силами експертів однієї установи, її керівник повідомляє про це особу або орган, яка призначила експертизу, та просить залучити до проведення експертизи експерта відповідної спеціалізації. Залучення такого експерта провадиться з дотриманням вимог процесуального законодавства України[2].

Аналіз Інструкції свідчить про те, що цих вказівок недостатньо для того, щоб у кожному конкретному випадку ефективно організувати проведення комплексної експертизи.

Спроба врегулювати питання комплексної експертизи була зроблена із прийняттям Постанови Пленуму ВС від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах». Пленум ВС постановив, що комісійна експертиза призначається у випадках, коли є потреба провести дослідження за участю декількох експертів – фахівців у одній галузі знань. Комплексна експертиза призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є фахівцями у різних галузях знань. Комісія експертів може бути створена судом чи за його рішенням керівником СЕУ[3].

Стосовно таких положень Е. Б. Сімакова-Єфремян зауважує, що у цьому визначенні спостерігається злиття двох таких понять, як

---

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

[3] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.).

«комплексна експертиза» та «комплекс експертиз». На наш погляд, при визначенні комплексної експертизи треба робити наголос на тому, що коли декілька експертів – фахівців у різних галузях знань, проводять дослідження, спрямовані на вирішення загального завдання, то така експертиза є комплексною. Якщо ж декілька експертів – фахівців у різних галузях знань, проводять дослідження, спрямовані на вирішення різних питань, чи то стосовно одного, чи то декількох об'єктів, то це буде не комплексна експертиза, а комплекс експертних досліджень, хоча вони можуть бути виконаними за однією ухвалою в одному експертному провадженні. Крім того, трактування в Постанові підстав для призначення комісійної експертизи ставить її в противагу комплексній, тобто демонструє відношення до вказаних експертиз як до таких, що виключають одна одну. Із цього трактування випливає, що експертиза може бути однією із двох: або комплексною (якщо для її виконання необхідні різні спеціальні знання), або комісійною (якщо використовуються знання в одній галузі). У цьому аспекті Е. Б. Сімакова-Єфремян підкреслює, що з етимологічної точки зору термін «комісія» тлумачиться як уповноважена група осіб для виконання певного доручення чи розробки будь-якого питання. Тобто визначальним елементом «комісійності» є саме залучення до виконання певної роботи групи осіб – комісії. Експертна практика підтверджує: комплексна експертиза, як правило, виконується саме комісією експертів. Тому при визначенні терміну «комісія експертів» треба зосереджувати увагу на тому факті, що залучається дві чи більше особи, і не вдаватися до роз'яснень щодо галузей знань, якими володіють експерти. На такій основі «комісійно» може виконуватись і складна первинна, і додаткова, і комплексна, і повторна експертизи, якщо їх проведення доручено двом або більше експертам[1]. Отже, для того, щоб зробити зрозумілим і чітким розмежування поняття комісійності, треба його диференціювати шляхом уведення в законодавство різних визначень. Наприклад, термін «комісійна експертиза» вживати у випадках, коли йдеться

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 237–238.

виключно про використання спеціальних знань лише в одній їх галузі, а в разі необхідності застосування знань у різних галузях науки, техніки тощо для вирішення спільного завдання декількома фахівцями – уживати термін «комплексна експертиза, що виконується комісією експертів»[1].

Не зважаючи на наявність значної кількості опублікованих статей та інших матеріалів щодо цього питання, воно й сьогодні має дискусійний характер і сприймається неоднозначно – починаючи з теоретичних обґрунтувань щодо необхідності розроблення основних положень комплексної експертизи та закінчуючи проблемами організації їх проведення в експертних установах і невирішеними остаточно питаннями нормативно-правового регулювання. Під комплексною ми розуміємо експертизу, що проводиться із застосуванням різних спеціальних знань для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання.

Поняття комплексної експертизи має теоретичне й практичне підґрунтя, а також процесуальний характер, що частково знайшло своє відображення у цивільному та господарському процесуальному законодавстві. Слід зауважити, що чинне процесуальне законодавство України містить норми щодо комплексної судової експертизи у цивільному та господарському провадженні. Так, ст. 112 ЦПК та ст. 106 ГПК щодо комплексної експертизи передбачено наступне.

Стаття 112 ЦПК. Комплексна експертиза

1. Комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань.

2. У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність.

3. За результатами проведених досліджень, узагальнення та оцінки отриманих результатів експертами складається та

[1] Там само. С. 239.

підписується єдиний висновок, в якому формулюється загальний висновок щодо поставлених на вирішення експертизи питання або питань. У разі виникнення розбіжностей між експертами висновки оформлюються відповідно до частини другої статті 111 цього Кодексу».

Стаття 106 ГПК. Комплексна експертиза

1. Комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами з різних галузей знань або з різних напрямів у межах однієї галузі знань.

2. У висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожний експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність.

3. За результатами проведених досліджень, узагальнення та оцінки отриманих результатів експертами складається та підписується єдиний висновок, в якому формулюється загальний висновок щодо поставленого на вирішення експертизи питання (питань). У разі виникнення розбіжностей між експертами висновки оформлюються відповідно до частини другої статті 105 цього Кодексу»[1].

Позитивно оцінюючи факт включення згадуваних норм у законодавство, не можна не відмітити спірність деяких їх положень. Це, наприклад, стосується визнання в ЦПК та ГПК комплексною експертизою тільки такої, що проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань. Адже одна особа може володіти знаннями в різних галузях, мати відповідні не одну, а дві й більше вищі освіти та отримати кваліфікацію судового експерта зі спеціальностей у різних галузях. Від цього сутність проведених такою особою досліджень не зміниться порівняно з дослідженнями, які проведуть дві й більше особи. Така практика існує та демонструє

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

позитивний досвід її застосування. Наприклад, особа має вищу освіту у галузі природничих наук й вищу юридичну освіту, а також кваліфікацію судового експерта за спеціальностями з дослідження ґрунтів і трасологічних досліджень. Які причини заважатимуть провести такій особі комплексну експертизу із встановлення механізму утворення нашарувань ґрунту на предметах одягу? На нашу думку, із гносеологічної точки зору, таких причин немає. Але наявність у цивільному та господарському процесуальних законах норми щодо необхідності проведення комплексної експертизи двома чи більше особами стає на заваді позитивної оцінки висновку комплексної експертизи, виконаної одним експертом, обізнаним у різних галузях знань, оскільки остання обставина може бути розцінена як порушення процесуального порядку проведення судової експертизи[1].

Спірною, на наш погляд, є й норма цивільного процесуального закону, яка передбачає, що експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань, або з питань, які викликають розбіжності. Річ у тім, що при виконанні комплексної експертизи, якщо вона проводиться комісією експертів з різних галузей науки, техніки тощо, неможливо дійти висновку без інтеграції їх знань. То ж про який «окремий висновок» може йтися? По-перше, експерт, якщо він є членом комісії, якій доручено провести комплексне дослідження, не спроможний дійти висновку лише на основі «своїх» спеціальних знань, а по-друге, інший експерт або інші експерти, що беруть участь у роботі комісії, не зможуть вирішити завдання без спільного аналізу результатів дослідження, які б укладалися в уявлення щодо формування висновку. Таким чином, наявність норми щодо можливості надання окремого висновку експертом – членом комісії, яка проводить комплексну експертизу, призведе до колізій, що заведуть виконання дослідження в глухий кут.

Головною рисою комплексної експертизи є те, що при її проведенні вирішують спільне (інтеграційне) завдання на основі

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 246.

застосування різних спеціальних знань. Це означає, що таке завдання можливо вирішити тільки на основі інтеграції різних знань, тобто висновок комплексної експертизи можливо сформулювати виключно на основі спільного аналізу результатів комплексу досліджень і його мають зробити та відповідно підписати всі експерти, що виконували комплексну експертизу. Від інших форм комісійного дослідження комплексну експертизу відрізняє спільне формулювання висновку експертами різних спеціальностей. Характерною рисою комплексної експертизи є надання експертами загальних висновків, що виходять за межі компетенції окремого експерта і входять у своєрідну «комплексну» компетенцію двох чи більше експертів, які проводять експертизу, за умови, що кожний із них має уявлення про основи іншої експертизи.

Під час обговорень проблем комплексних судово-експертних досліджень часто підіймаються питання про умови, що визначають комплексність дослідження і його форму:

– спільність або взаємозв'язок питань, що вирішуються (розв'язуваних завдань);

– значущість результатів, отриманих кожним з експертів при вирішенні окремих завдань, для вирішення головного завдання;

– достатність спеціальних знань кожного експерта для критичної оцінки наукової обґрунтованості всіх застосованих методів дослідження й усіх результатів з огляду на їх значущість для вирішення головного завдання.

Остання умова є однією з найбільш важливих для розрізнення комплексної експертизи та комплексу експертиз.

Переконані, що внесення до процесуального та базового законодавства України окремої норми, яка б регламентувала сутність та умови проведення комплексної судової експертизи, має важливе значення. Цю норму пропонується викласти в такій редакції: «У випадку, коли для вирішення питання потрібні спеціальні знання з різних галузей науки, техніки, мистецтва тощо, або різних напрямів однієї галузі знань, призначається комплексна експертиза, що може бути доручена як комісії експертів, так і одному експерту, який володіє знаннями з різних галузей, необхідними для вирішення інтеграційного завдання. Комісія експертів проводить дослідження виходячи з компетенції кожного із її членів, про що

зазначається у висновку, та формулює загальний висновок. Висновок підписується всіма експертами.

Якщо експерти не дійшли згоди при формулюванні спільного висновку, комісією складається один висновок комплексної експертизи. У синтезуючій частині висновку мають бути наведені результати досліджень кожного з експертів і викладені причини розбіжностей членів комісії в оцінюванні результатів для формулювання спільного висновку. Кожний експерт зобов'язаний обґрунтувати причини своєї незгоди з думкою інших членів комісії. У висновку з питання, що потребує спільного вирішення, членами комісії має бути повідомлено про неможливість його вирішення. Крім того, експерти формулюють окремі проміжні висновки за результатами проведених ними досліджень»[1].

Наведене формулювання оптимально вирішує питання законодавчого визначення комплексної експертизи. Також, вважаємо, за доцільне включити до законодавства України й норми щодо функцій провідного експерта, виклавши їх у такій редакції: «Провідний експерт (голова комісії):

– скликає нараду експертів, на якій ознайомлює кожного члена комісії з постановою (ухвалою) про призначення експертизи та матеріалами, що надійшли для дослідження;

– організовує розроблення спільної програми досліджень, у тому числі з визначенням послідовності дослідження об'єктів із метою одержання найбільш повної інформації з урахуванням їх можливого пошкодження в результаті застосування відповідних методів аналізу та строків виконання окремих досліджень;

– у разі неузгодження дій членів комісії при виконанні досліджень чи порушенні їх послідовності повідомляє про це керівнику установи;

– роз'яснює кожному з членів комісії його роль і функції в проведенні комплексної експертизи та формулюванні спільного висновку, про вплив досліджень, проведених кожним з експертів на формулювання спільного висновку;

---

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 248.

– інформує про те, що кожен із експертів не несе відповідальності за результати досліджень, отриманих безпосередньо іншими членами комісії;

– організовує проведення комісією експертів зовнішнього огляду та попереднє вивчення об'єктів експертизи, що надійшли на дослідження, через керівника відповідного підрозділу контролює передачу об'єктів від одного члена комісії іншому;

– через керівника установи (підрозділу) здійснює зв'язок із керівниками установ (підрозділів), співробітники яких є членами експертної комісії;

– контролює строк проведення експертизи й координує виконання програми досліджень;

– організовує ознайомлення членів комісії з їх ходом і проміжними результатами;

– керує підсумковою нарадою комісії експертів при оцінюванні результатів усіх досліджень, їх узагальненні й формулюванні загального висновку (висновків);

– складає проект висновку (повідомлення про неможливість дати висновок) або доручає це зробити будь-кому з членів комісії;

– надає на розгляд підписаний членами експертної комісії висновок комплексної експертизи керівникам підрозділів і провідної установи»[1].

Проведене узагальнення експертної практики з комплексних судово-експертних досліджень дозволяє акцентувати увагу на двох основних проблемах:

1) вони стосуються органів (осіб), що залучають судових експертів. Зокрема, надто великий відсоток досліджень не призначався як комплексні судові експертизи. Це свідчить про те, що в зазначених суб'єктів призначення відсутнє розуміння сутності комплексної судової експертизи;

2) існують проблеми організації проведення комплексних судових експертиз безпосередньо в СЕУ, що пов'язано із наданням окремих висновків, коли отримані результати необхідно інтегрувати,

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. С. 249.

відсутністю синтезуючої частини, а також, найголовніше – великим відсотком висновків, якими констатується факт неможливості вирішити питання комплексної судової експертизи.

Із метою виявлення емпіричним шляхом причин виникнення цих проблем, проводилося анкетування судових експертів[1].

Аналіз результатів анкетування судових експертів та узагальнення експертної практики дає підстави зазначити, що вкрай необхідним є удосконалення законодавства щодо комплексної судової експертизи, розроблення її методичної бази, а також розроблення міжвідомчого підзаконного нормативно-правового акту, який би передбачав порядок призначення й проведення комплексних судових експертиз (на кшталт відповідної інструкції). Вважаємо, що реалізація вказаних пропозицій позитивно вплине на ефективність проведення комплексних судових експертиз.

[1] Там само. С. 253–259.

Розділ 5.

Висновок експерта як джерело доказів у цивільному та господарському судовому провадженні

5.1. **Правова природа висновку експерта**

Результатом проведення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні є один із засобів доказування згідно ч. 2 ст. 76 ЦПК України та ч. 2 ст. 73 ГПК України – висновок експерта. Висновок експерта – це докладний опис досліджень проведених експертом; зроблені за їх результатами висновки й обґрунтовані відповіді на питання, що винесені на вирішення експертизи; складений згідно вимог чинного процесуального законодавства. Стосовно висновку експерта Л. С. Буряк зазначає, що «це засіб доказування, в якому закріплено інформацію особливого роду, яку одержують від спеціального суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин у визначеній законом процесуальній формі»[1].

З'ясування природи висновку експерта неможливе без чіткого визначення поняття доказування у цивільному та господарському провадженні, а також без співвідношення його з такими поняттями, як «засіб доказування» та «джерело доказів». Крім того слід виокремити ті індивідуальні ознаки висновку експерта, що відрізняють його від інших засобів доказування, наприклад від письмових доказів. У наукових працях питання щодо визначення правової природи висновку експерта вчені вважають досить дискусійним, особливо коли йдеться про висновок експерта як засобу доказування чи про його подвійну природу[2].

---

[1] Буряк Л. С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування в цивільному процесі. *Криміналістичний вісник*, 2014. № 1. С. 77.

[2] Там само. С. 75.

Проблеми висновку експерта як засобу доказування у цивільному та господарському судочинстві неодноразово ставали предметом наукових досліджень. Результати цих досліджень відображено, зокрема, у дисертаціях О. Дорошенка (2007 р.), Ж. Васильєвої-Шаламової (2009 р.), Н. Никитченко (2015 р.), працях навчального і наукового характеру багатьох українських процесуалістів.

Тривалий час поняття, сутність і значення висновку експерта досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці[1]. Так, окремі аспекти правової природи висновку експерта були предметом дослідження А. В. Андрушко, С. С. Бичкової, Ю. В. Білоусова, І. А. Бірюкова, В. І. Бобрика, В. В. Комарова, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоного, М. Й. Штефана[2] та інших. Однак, до сьогодні немає єдності в поглядах науковців і питання залишається дискусійним та законодавчо визначеним не повністю. Саме тому, доцільним вбачається необхідність окреслення правової природи висновку експерта як засобу доказування в цивільному та господарському процесах.

---

[1] Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 176 с.; Лилуашвили Т. А. Экспертиза в советском гражданском процессе. Тбилиси : Мецниереба, 1967. 218 с.; Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие Киев : Киев. гос. ун-т, 1987. 100 с.; Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : КНТ, 2006. 256 с. Никитченко Н. В. Правове регулювання державного контролю у сфері господарської діяльності : дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» Київ : Ін-т економіко-правових досліджень НАН України, 2015. 40 с

[2] Цивільне процесуальне право України : підруч. / [Бичкова С. С., Бірюков І. А., Бобрик В. І. та ін.] ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с. ; Цивільний процес України : підруч. / [за ред. Ю. С. Червоного]. Київ : Істина, 2007. 392 с.; Цивільний процес : навч. посіб. / [Андрушко А. В., Білоусов Ю. В., Стефанчук Р. О. та ін.] ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с.; Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. Київ : Ін Юре, 2007. 624 с. та ін.

Відповідно до ст. 76 ЦПК та ст. 73 ГПК «доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- та відеозаписів, висновків експертів»[1]. Процесуальна доктрина висвітлює різні підходи до вирішення питання із визначення правової природи висновку експерта. Так, на переконання Д. В. Давидової О. О. Волобуєвої, висновок експерта є джерелом доказів[2], а на погляд Ю. М. Жукова – доказом[3]. Однак, ми вбачаємо за доцільне підтримати С. С. Бичкову щодо її визначення доказового значення висновку експерта, яка доводить, що «висновок експерта – це самостійний засіб доказування»[4].

Із наведеного можна вилучити існуючу сьогодні проблему термінологічної невизначеності, котра обумовлена неоднозначністю тлумачення самого родового поняття «судовий доказ». Підґрунтям такої невизначеності можна визначити норму права – ст. 76 ЦПК та ст. 73 ГПК – «Докази». Дефінітивна частина перша даної статті, як

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. Організаційно-правові аспекти досудового слідства. *Південноукраїнський правничий часопис.* № 2. 2015. С. 151–154.

[3] Висновок експертизи є належним та допустимим доказом навіть, якщо експерт, який проводив її, мав невеликий досвід та стаж роботи. advokat post. 02.12.2022 https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141397. Скрипник М. Висновок експерта є вирішальним доказом у судах всіх інстанцій. https://ua-expert.com/ua/news/visnovok-eksperta-virishalnim-dokazom-v-sudakh-vsikh-instantsiy/

[4] Цивільне процесуальне право України : підруч. / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. С. 251.

наведено вище, вказує «доказами будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи».[1] Однак, у другій частині аналізованої статті перераховані засоби доказування для встановлення вказаних даних, серед яких окреме місце посідає – висновок експерта.

На основі тлумачення ст. 76 ЦПК та ст. 73 ГПК в науці цивільного та господарського процесуального права склалися три основні концепції щодо визначення судового доказу:

1) «доказ – це тільки фактичні дані»[2];

2) «доказ – це фактичні дані і засоби доказування (теорія подвійного розуміння доказів)»[3];

3) «доказ – це єдність фактичних даних і засобів доказування, що їх містять»[4].

Отже, слід підтримати панівну в науці думку, згідно з якою під доказом у цивільному та господарському процесах слід розуміти єдність фактичних даних (частина перша ст. 76 ЦПК та частина перша ст. 73 ГПК) і засобів доказування (частина друга ст. 76 ЦПК та частина друга ст. 73 ГПК), які містять низку даних. Зауважимо, що фактичні дані слід вважати змістом, а самі засоби доказування – зовнішньою формою судового доказу. Подібне тлумачення у повній мірі відповідає змісту закону, а також системному розумінню положень процесуального законодавства України. Однак, слід

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процес : навч. посіб. / за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. С. 128.

[3] Цивільний процес України : підруч. / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2007. С. 154.

[4] Цивільне процесуальне право України : підруч. / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. С. 251; Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. Київ : Ін Юре, 2007. С. 276.

розрізняти у судових доказах їх зовнішню та внутрішню форми за низкою критеріїв, а саме:

– виявлення внутрішньої форми у змісті судового доказу;
– саме фактичні дані – інформація;
– форма організації інформації;
– засіб доказування;
– є способом організації, коли інформація існує зовні/

При цьому не слід нехтувати потребою дотримання легальної процедури із отримання судового доказу. Все це необхідно враховувати у процесі визначення судового доказу. Переконані, що доказом у цивільній та господарській справі виступає інформація, яка отримана в порядку згідно чинного законодавства та на основі якої судом встановлюється наявність чи відсутність обставин, котрі мають значення для правильної ухвали суду.

Переконані, що неможна змішувати такі поняття як «засіб доказування» та «джерело доказів». Стосовно засобу доказування, то загалом – це «певна спеціальна дія, що дозволяє виконати що-небудь, досягти чогось; спосіб, що є знаряддям у певній дії, справі; механізми, пристрої тощо, необхідні для здійснення чого-небудь, для певної діяльності»[1]. І. І. Котюк доводить, що «до системи засобів процесуального доказування входять процесуальні дії, науково-технічні засоби, докази та їхні процесуальні джерела, а також процесуальні форми оперування ними»[2].

Таким чином, коли говорять про засоби доказування як форму доказів, то необхідно звертати увагу на зовнішній вираз інформації, а саме: пояснення сторін і третіх осіб; показання свідків; письмові та речові докази; висновок експерта. Крім того, якщо йдеться про джерела доказів необхідно змістити акценти на носіїв інформації, що це – сторони, треті особи, свідки, експерт чи конкретний матеріальний носій.

---

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. С. 326.

[2] Котюк І. І. Судова гносеологія : проблеми методології та практики : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.15. Київ, 2008. С. 22.

Зауважимо, що як процесуальна категорія джерело доказів є важливим для правильної кваліфікації інформації як судового доказу оскільки у випадку отримання інформації із не передбаченого законом джерела (наприклад, «чутки» або «плітки») вона не визнається доказом. Поряд із цим слід наголосити, що джерело, як поняття, лежить поза межами судових доказів і не входить до його змісту, тому неможна називати джерело доказу ознакою останнього. Процес формування доказу, але не сам доказ характеризують визначення його джерела, перевірка належності та допустимості доказу. Тому потрібно вважати ознакою доказу отримання інформації з належного джерела, що передбачене законом[1].

Зазначимо, що окреслені вище ознаки доказу виступають як родові й у повній мірі можуть застосовуватись до фактичних даних наведених у висновку експерта. Поряд із цим такі дані мають свої особливі ознаки, котрі індивідуалізують їх у системі доказів, а висновок експерта в системі засобів доказування.

Отже, слід погодитись із Л. С. Буряк, що «висновок експерта можна визначити як засіб доказування, в якому закріплено інформацію особливого роду, яку одержують визначеним цивільним процесуальним законом способом від спеціального суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин у визначеній законом процесуальній формі»[2]. Таке визначення має формально-логічний характер і не висвітлює видові ознаки висновку експерта як засобу доказування. Однак, встановлення суті висновку експерта можна здійснити шляхом розкриття особливостей прояву таких ознак. Врахуємо, що висновок експерта – це особлива форма закріплення інформації, а об'єктивність цієї інформації передбачає обов'язкову відповідність процесу її отримання законодавчо визначеному процесуальному порядку.

Поряд із тим, необхідно зауважити, що окремі науковці визначають висновок експерта як доказ або засіб доказування

---

[1] Буряк Л. С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 79.

[2] Там само. С. 80.

у справі[1], на переконання інших – це письмовий документ, що відображає хід і результати досліджень, проведених експертом[2]. Вбачається доцільним для правильного визначення такого поняття як висновок експерта в першу чергу визначити характерні ознаки, які виділяють його серед інших доказів, засобів доказування чи письмових документів.

Зауважимо, що не тільки у специфіці внутрішнього відображення інформації, але й у порядку її формування можна знайти видові ознаки висновку експерта. Окреслені аспекти мають здебільшого спеціальний характер і є похідними від загального визначення судової експертизи, як «дослідження певних фактичних обставин справи, що проводиться на підставі ухвали суду особою, яка володіє спеціальними знаннями у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо і має особливий процесуальний статус – експерта, результатом роботи якого є новий засіб доказування – висновок експерта»[3].

Оскільки висновок експерта має бути оформлений у письмовій формі, то його можна назвати письмовим документом. Крім того, висновку властиві певні особливості[4], оскільки притаманні певні риси:

а) висновок експерта є результатом наукового дослідження об'єктів обізнаною особою (судовим експертом), що здійснюється з використанням сучасних методів та спеціальних методик і містить зафіксовану у письмовому вигляді інформацію, що отримана експертом. Поряд із тим, неможна ототожнювати висновок експерта із суто науковим пізнанням, оскільки в експертному

---

[1] Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. / за ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2006. С. 144.

[2] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. та ін.

[3] Цивільне процесуальне право України : підруч. / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. С. 240.

[4] Васильєва Ж. В. Зміст та структура висновку експерта в цивільному процесі. *Університетські наукові записки* : часоп. Хмельниц. ун-ту упр. та права. 2005. № 3. С. 111–116.

досліджені, на відміну від суто наукового, матеріали (об'єкти) дослідження заздалегідь визначається судом (або учасниками процесу), в межах конкретного судового провадження. Об'єкти для наукового пізнання дослідник обирає самостійно, що заборонено робити експертові. Слід також враховувати, що проведення експертизи передбачає обмежений період часу для формулювання висновку експерта. Крім того, події, документи тощо, які досліджує експерт під час проведення експертного дослідження у конкретній цивільній чи господарській справах, як правило, неможна повторити. У порівнянні із інформацією, що отримана судовим експертом під час проведення судової експертизи, наукові факти можуть бути відображені штучно (або природно), за ними можна спостерігати та перевіряти;

б) висновок складає спеціальний суб'єкт – судовий експерт, а висновок будь-якого іншого фахівця не набуває статусу висновку експерта, як джерела доказів у цивільному чи господарському процесах;

в) висновок експерта формується на основі використання спеціальних знань, у ньому експерт повідомляє суд про факти (обставини) справи, встановлені ним на основі використання знань тієї чи іншої галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо. Наявність «спеціальних знань – є обов'язковою умовою щодо осіб, які залучаються як експерти. Всі інші особи, свідчення яких є джерелами доказів, можуть не мати спеціальних пізнань»[1];

г) висновок експерта містить не довільну інформацію з певного напряму спеціальних знань, а відповіді на конкретні питання, які винесені на вирішення конкретної експертизи судом або учасниками справи;

д) висновок експерта містить об'єктивне відображення та оцінку обставин справи. Це обумовлено тим, що в основі висновку

[1] Марчук Р. П. Форми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів та їх криміналістична систематизація. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 156–160; Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження : дис. … канд. юр. наук : 12.00.09. Одеса, 2016. 253 с.

експерта лежать факти об'єктивної дійсності, які пов'язані з конкретною цивільною чи господарською справою через подані на дослідження матеріали (об'єкти), хоча по суті висновок експерта є суб'єктивною оцінкою результатів проведеного експертного дослідження. Слід також враховувати те, що оскільки висновки експерти формують із об'єктивних даних, отриманих в ході власного дослідження, проведеного із використанням спеціальних методик, то вони набувають об'єктивного характеру;

е) висновок експерта отримують тільки з дотриманням вимог цивільного чи господарського процесуальних кодексів, порушення яких призводить до неможливості використовувати його як засіб доказування у справі.

Іншою особливістю висновку експерта є те, що він набуває юридичного значення лише тоді, коли його форма та зміст відповідають вимогам чинного законодавства (ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК)[1]. Необхідно зауважити, що цивільний, як і господарський, процес передбачає поєднання усної та письмової форм здійснення процесуальних дій. Усна та письмова форми доповнюють одна одну, забезпечуючи доступність, демократичність, гласність процесу та сприяють досягненню істини у справі[2]. Зокрема, результати будь-якої судової експертизи експерт закріплює у своєму мотивованому висновку, який надається у письмовій формі та додається до справи.

Письмова форма висновку експерта є однією із умов забезпечення його юридичної сили. Науковці наголошують, що тільки письмовий висновок експерта може відобразити повноту інформації, яка має міститися в ньому. Такий висновок дозволяє

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Токарчук Л. М. (2023). Судові докази та їх форма в цивільному процесі України: перспективи змін у конструкції. *Київський часопис права*, (4), С. 50–58. https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.7 ; Ніколенко Л. М. Предмет доказування в господарському процесі України*. Держава і право*. 2003. Вип. 20. С. 253–255

адекватно зрозуміти весь процес проведеного експертного дослідження; відповіді на питання, що містяться у висновку; додаткову інформацію щодо предмета дослідження, яку експерт надає за власною ініціативою, та загальні висновки з урахуванням тих спеціальних знань і навичок, які було застосовано експертом під час проведення дослідження. З іншої сторони, письмовий висновок необхідний суду, оскільки його діяльність побудована на поєднанні письмової та усної форми, однак, тільки письмової у частині надання документів. Крім того, письмовий висновок необхідний особам, які є учасниками справи, для аналізування описової, дослідницької частини документа та його заключної частини – висновків, а також для контролю за виконанням експертиз керівником СЕУ.

Не звертаючи увагу на те, що висновок надається у письмовій формі, у випадку, якщо його викладено неясно чи неповно, суд з власної ініціативи або за клопотанням учасників справи, може викликати експерта в судове засідання для дачі усних або письмових роз'яснень висновку чи призначити додаткову експертизу. Тобто саме зміст є тією важливою складовою висновку експерта, що забезпечує його доказове значення. Саме тому процесуальне законодавство (ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК) конкретизує вимоги до змісту висновку експерта.

Отже, у висновку експерта варто виокремлювати зміст (висновок, як підсумок експертного дослідження, який обґрунтований проведеним дослідженням і встановленням на підставі спеціальних знань фактів та обставин справи) і форму (висновок як акт). У процесі встановлення доказової сили висновку експерта ці обидва компоненти є однаково важливими. Це пов'язано із тим, що у випадку визнання закріпленої у висновку експерта інформації недостовірною її неможна розглядати, як судовий доказ. Крім того, якщо не дотримано форми висновку експерта, незважаючи на його об'єктивні результати, не можна визнати такий висновок засобом доказування (наприклад, якщо експерт провів

дослідження, але не виклав його перебіг у дослідницькій частині, чи не підписав висновок)[1].

Слід звернути увагу, що до цього часу в процесуальній науці відсутня єдність позицій із визначення доказової сили висновку експерта: тільки саме висновки (йдеться тільки про самі відповіді на питання поставлені судом) або висновки із фактами встановленими у процесі дослідження (йдеться про проміжні факти), професійне оцінювання яких і є результатом експертизи.

Найбільш поширеною вважається позиція науковців, що значення судового доказу мають і висновки експерта, і проміжні факти. Так, на переконання С. С. Бичкової, «висновок експерта як самостійний засіб доказування має певні особливості, які полягають у тому, що експерт у письмовій формі повідомляє суду фактичні дані, встановлені ним на підставі спеціальних знань у процесі проведення експертного дослідження відповідно до завдання, сформульованого в ухвалі про призначення експертизи. Жоден інший із передбачених законом засобів доказування не містить у собі як складовий елемент судження про факти. Наприклад, змістом показань свідка є відомості про факти, які він спостерігав, і його думка про них не має доказового значення. До висновку експерта обов'язково входять висновки про фактичні дані, і саме вони мають доказове значення»[2].

Разом з тим, висновок експерта є специфічною формою пізнання та способом обґрунтування, засвідчення пізнаного, тому його необхідно розглядати, насамперед, в аспекті логічної структури процесу доказування. Судовий доказ є актом пізнання. Суд дізнається про факти, які раніше не були відомі, але були в минулому. Це означає, що все, що характеризує процес пізнання, характеризує і процес доказування.

Однак, науковці зазначають, що «судове доказування не зводиться тільки до пізнання, не вичерпується ним. Доказування – це повідомлення, передача відомостей від одного суб'єкта до іншого,

---

[1] Буряк Л. С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 77.

[2] Цивільне процесуальне право України : підруч. / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. С. 251.

при цьому не просто повідомляється про що-небудь, але й наводяться підстави доказування і того, що відомості достовірні, відповідають дійсності»[1]. Також зауважується, що висновок експерта завжди пов'язаний з іншими доказами у справі. Разом з тим, висновок експерта запропоновано «вважати первинним доказом, а не похідним, оскільки експерт не просто відтворює факти, але й аналізує їх, надаючи в розпорядження суду первинну інформацію»[2].

Порівняно з іншими доказами, висновки експерта мають високий рівень достовірності. Це пояснюється низкою об'єктивних факторів, серед яких можна виокремити такі, як:

– «незаінтересованість та об'єктивність експерта;

– науковий характер відомостей, що містяться у висновку;

– відображення у висновку всього шляху формування цього знання;

– можливістю через іншого експерта повторно перевірити результати первинної експертизи тощо»[3].

Водночас це не надає висновку наперед визначеної сили і він не має переваг перед іншими доказами, тому досліджується в сукупності з ними.

Висновок експерта в процесі доказування посідає особливе місце, що обумовлено специфікою його використання в доказовій діяльності. Зокрема, на відміну від інших доказів висновок експерта застосовується лише тоді, коли вирішення того чи іншого питання потребує спеціальних знань. Не випадково питання про призначення експертизи у справі віднесено на розсуд не сторін, а суду, хоча вони ініціюють проведення експертизи.

Слід наголосити, що доказове значення має не вся інформація, викладена у висновку, а лише відповіді на ті питання, які попередньо були сформульовані судом в ухвалі про призначення експертизи.

---

[1] Васильєва-Шалімова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. С. 140.

[2] Тригулова А. Х. Экспертное исследование как процесс познания : автореф. дис. … канд. юрид. наук, 12.00.09. Харьков, 1987. 24 с.

[3] Васильев С. В. Гражданский процесс : учеб. пособие. Харьков : Одиссей, 2006. С. 211.

Через це доказове значення висновку експерта залежить від змісту відповідей експерта. Зміст відповідей має суворо відповідати змісту поставлених перед експертом питань[1], крім того, вони мають бути чіткими й однозначними, інакше висновок втрачає своє значення як засіб доказування.

Слід погодитись з М. Г. Щербаковським та Л. В. Мелех, що «проміжні факти, які виявляються експертом у ході спеціального дослідження та відображаються в дослідницькій частині висновку, складають фактичну підставу для висновків експерта»[2]. Проте, такі проміжні факти самі по собі, у відриві від висновків щодо них експерта, доказом визнані бути не можуть.

Зазначимо, що виявлення, аналізування та оцінювання ознак об'єкта складає експертне дослідження. Доказ не можна вважати остаточно сформованим доки не пройдені окреслені етапи, тому до тлумачення експертом проміжні факти не мають самостійного юридичного статусу. Вони здатні лише підкріплювати, обґрунтовувати висновки експерта та можуть використовуватися судом тільки для оцінювання цих висновків, але не окремо від них. У протилежному випадку суду неминуче довелося б прийняти на себе функції експерта, що суперечило б вимогам закону[3].

Щодо оцінювання проміжних фактів судом як доказів, то слід підтримати позицію Т. В. Степанової, яка доводила, що некоректно ставити питання про доказове значення проміжних фактів у процесуальному аспекті, оскільки мова може йти тільки про аналізування логічної конструкції висновку експерта. Саме тому Оцінювання судом проміжних фактів є елементом оцінювання обґрунтованості експертного висновку.

---

[1] Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.; Мелех Л. В. Господарський процес України : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 316 с.

[2] Щербаковський М. Г. Вказана праця.

[3] Токарчук Л. М. (2023). Судові докази та їх форма в цивільному процесі України: перспективи змін у конструкції. *Київський часопис права*, (4), 50–58. https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.7

Окремо слід зауважити, що проміжні факти є фактичною основою висновку експерта, однак, самостійно без загальних висновків не можуть судом бути використані як доказ. Це пов'язано із тим, що їх інтерпретація вимагає використання спеціальних знань, якими володіє експерт, і може призвести до змішування процесуальних функцій експерта та суду. Враховуючи те, що проміжні факти, які встановив експерт у процесі проведення свого дослідження (їх відображають у дослідницькій частині висновку експерта), становлять фактичну підставу для формулювання висновків, правильність встановлення цих фактів зумовлює правильність їх кінцевого оцінювання експертом, що впливає на доказове значення висновку експерта в цілому. Акцентуємо, що проміжні факти самі по собі без висновків про них експерта не можуть бути доказом. Тільки професійна оцінка експертом виявлених ним фактів становить зміст його висновку. За таких умов висновок експерта може досліджуватись й оцінюватись тільки судом як доказ.

Таким чином, не всю інформацію отриману експертом у процесі дослідження можна вважати такою, що претендує на отримання статусу судового доказу. Для вирішення даного питання необхідно застосовувати логіко-юридичний критерій, який закладений у дефініції ч. 1 ст. 76 ЦПК та ч. 1 ст. 73 ГПК, а саме здатністю інформації відображати властивості конкретних обставин, що мають певне юридичне значення – значення доказового факту. Зауважимо, що проміжні факти такої здатності не мають, а відображають природу експертизи як дослідження.

Враховуючи наведене вище, підтримуємо умовивід науковців про те, що питання відносно доказового значення проміжних фактів у процесуальному аспекті є некоректним, оскільки може йти мова тільки про аналізування логічної конструкції висновку експерта. У цьому зв'язку оцінювання судом проміжних фактів входить до всього обсягу оцінювання обґрунтованості експертного висновку[1].

[1] Буряк Л. С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 78.

Разом з тим, висновок базується лише на результатах експертного дослідження об'єктів, наданих судом (учасниками справи) в розпорядження експерту. В інших – об'єкт експертизи є досить складним, коли необхідно дати висновок про якість художнього твору, причину смерті тварини, настання непрацездатності особи тощо[1]. Якість і складність наданих на експертизу об'єктів, в свою чергу, впливає на ступінь обґрунтованості висновку експерта. Наприклад, якщо під час проведення почеркознавчої експертизи експерт не отримає якісних зразків почерку особи, чий почерк перевіряється, він не зможе надати повну та достовірну відповідь на питання суду.

Поряд із цим, в експертній практиці зустрічаються випадки, коли суд не володіє достатнім обсягом матеріалу, який дозволив би отримати категоричний результат експертизи або взагалі провести експертне дослідження. В такій ситуації цілком заперечувати доказове значення висновку експерта не можна. Відомості про факти, викладені в ньому, можна використати як непрямі докази. Наприклад, це можуть бути встановлені факти наявності тотожних та відмінних ознак рукописного тексту письмового доказу, сукупність яких не дозволяє зробити категоричний висновок про виконання тексту певною особою. Явним є й те, що використовувати такий висновок як прямий доказ у справі неможливо.

Встановлення правової природи висновку експерта передбачає також вирішення питання стосовно його місця в системі засобів доказування. З цього приводу необхідно констатувати, що висновок експерта відрізняється від інших засобів доказування особливостями його формування та змістом. Однак, це не є підставами позиціонувати його як особливий засіб доказування та надавати йому особливої юридичної сили. Наголошуємо, що висновок експерта у низці засобів доказування є рівним серед рівних і не має перед ними ніяких переваг.

Зауважимо, що інформація, яка міститься у висновку експерта, обов'язково має бути досліджена, перевірена й оцінена судом за

[1] Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1995. С. 193.

загальними правилами оцінювання доказів. З цього приводу М. Й. Штефан слушно зазначає, що «судовому оцінюванню можуть підлягати тільки докази, безпосередньо досліджені у судовому засіданні у судовому засіданні з урахуванням належності фактичних даних і допустимості засобів доказування. При цьому принципи оцінювання доказів встановлює процесуальний закон. Отже оцінювання доказів – це розумова діяльність суб'єктів доказування, що ґрунтується на законах логіки і процесуального права. За законами логіки суб'єкти доказування – кожний окремо, у сукупності, взаємозв'язку, єдності та суперечності»[1].

Висновок експерта, що має бути вмотивованим, завжди повинен бути наданий у письмовій формі(ч. 2 ст. 102 ЦПК та ч. 2 ст. 98 ГПК), однак, безумовно його необхідно відрізняти від письмових доказів, хоча саме їх природу й сьогодні не визначено однозначно у процесуальній доктрині.[2]. Зазначимо, що характерною ознакою письмових доказів визнають закріплення відомостей про факти доказової інформації, що містяться на матеріальних носіях (йдеться про деревину, папір тощо) певними знаками. Поряд із цим природа висновку експерта є зовсім іншою, оскільки експерт у письмовому вигляді не закріплює певну існуючу інформацію. Це пов'язано із тим, що експерт отримує у процесі дослідження зовсім нові фактичні дані й надає їм професійну оцінку і саме після цього вони стають доказами. Зауважимо, що через застосування спеціальних знань відображає отримання нової інформації та її перебіг. Слід також зазначити, що докази, котрі за характером інформації у її взаємозв'язку із доказом та обставинами, які її характеризують, можна розподілити на прямі (відрізняються однозначністю зв'язку) та непрямі(відображають однозначність зв'язку)[3].

---

[1] Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. Київ : Ін Юре, 2007. С. 282–283.

[2] Бойчук Р. В. Ознаки письмових доказів у доктрині цивільного процесу. *Держава та регіони.* Серія: Право, 2023 р., № 1 (79) С. 319–323. DOI https://doi.org/10.32840/1813–338X-2023.1.52

[3] Буряк Л. С. Вказана праця. С. 79.

Слід зупинитися ще на одному документі, що може бути наданий експертом – повідомленні про неможливість дати висновок, яке нерідко ототожнюється з висновком експерта у формі «вирішити питання не надалося можливим». Повідомлення про неможливість надання висновку безпосередньо передбачено у процесуальному законодавстві. Зокрема, у ч. 8 ст. 72 ЦПК та ч. 8 ст. 69 ГПК вказується, що «призначений судом експерт може відмовитися від надання висновку, якщо наданих на його запит матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а заява про відмову повинна бути вмотивованою»[1]. Крім того, на законних підставах експерт може відмовитися від надання висновку у разі, якщо питання не належить до його компетенції.

З огляду на вказане вище, необхідно зазначити, що природа висновку експерта у формі «вирішити питання не надалося можливим» – зовсім інша. У таких випадках експерт проводить дослідження, але з різних причин не може відповісти на запитання у категоричній (позитивній чи негативній) і навіть у ймовірній формі з різних причин, серед яких слід виокремити такі, як:

– не розробленість надійної методики дослідження для встановлення фактів чи обставин, що мають значення для правильного вирішення справи;

– відсутність необхідного обладнання;

– непридатність об'єкта для дослідження;

– недостатність виявлених ознак тощо.

За таких умов експерт не відмовляється від надання висновку, а навпаки, надає такий, в якому обґрунтовує неможливість вирішення поставлених запитань та наводить причини.

Таким чином, з урахуванням практичних і теоретичних розумінь необхідно відрізняти висновок експерта про неможливість вирішення поставленого перед ним питання та повідомлення про неможливість надання висновку експерта.

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

5.2. **Теоретичні засади класифікації висновків експерта**

Враховуючи особливості об'єктів дослідження та результатів експертного дослідження можна виділити різні види висновків. В юридичній літературі питання класифікації висновків експерта було розглянуто з різних сторін. Наведемо одну з найбільш повних класифікацій висновків в якій виділяють такі видів висновків:

1. Висновки про властивості й стан об'єкта, які характеризують об'єкт дослідження, без урахування зв'язків і співставлень з іншими об'єктами. Ці висновки, у свою чергу, поділяють на такі види:

– про властивості об'єкта (атрибутивні), наприклад, про охоронні властивості замка;

– про стан об'єкта, в яких констатуються властивості, що є відхиленням (відсутністю відхилень) від певної норми, наприклад, щодо технічного стану транспортного засобу;

– про минулий (первинний) стан об'єкта (ретрологічний), наприклад, про первинний колір предмета.

2. Висновки про механізм та обставини події у яких мова йде не про окремі об'єкти, а про подію/дію, явище в цілому або окремі його фрагменти.

3. Висновки про наявність (існування) фактів або об'єктів, які інакше називають екзистенціальні.

4. Висновки з виділених об'єктів, у них вказується, який з об'єктів володіє певними властивостями, відповідає певним вимогам, наприклад, хто є матеріально-відповідальною особою або особою, відповідальною за дотримання правил техніки безпеки тощо.

5. Класифікаційні висновки, що констатують приналежність потрібного об'єкта до якогось класу об'єктів.

6. Висновки про відношення фактів або об'єктів.

Висновки експерта з урахуванням криміналістичного та кримінально-процесуального аспектів науковці пропонують систематизувати за такими підставами:

– за ступенем підтвердження: на категоричні та ймовірні;

– за якістю зв'язування: на позитивні або негативні;

– залежно від характеру відносин між наслідком і його підставою: на умовні та безумовні;

– за ступенем однозначності: на однозначні та альтернативні;

– залежно від повноти відповідей на поставлені слідчим або судом запитання: на повні (вичерпні) і часткові (невичерпні);

– за ступенем можливості: на можливі та дійсні (неможливі).

До зазначеної класифікації можна також віднести висновки первинної, повторної, додаткової, комісійної та комплексної експертиз.[1]

Використовуючи інші критерії класифікації висновків експерта, їх можна поділяти:

– за ступенем визначеності висновки поділяються на категоричні та ймовірні;

– за модальністю – характером відображеного в думці зв'язку між предметом і ознакою;

– за наявністю (відсутністю) логічних союзів і їх типу вони можуть бути альтернативними й однозначними, а також умовними й безумовними;

– за якістю зв'язку висновки експерта можуть бути позитивні або негативні[2].

Серед наведеної класифікації найбільше практичне значення має класифікація висновків за ступенем визначеності. Крім того, у сучасній юридичній літературі виокремлюють за цим критерієм не два, а три види висновків:

– категоричний (позитивний чи негативний) висновок;

– ймовірний висновок;

---

[1] Іванюк Р. В., Юрчишин Р. Д. Сучасна класифікація висновків експерта: криміналістичний та кримінально-процесуальний аспект. *Криміналістичний вісник.* № 1 (19), 2013. С. 71–79 (С. 77)

[2] Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 1 (3), 2013. С. 440–452. Штефан А. Висновок експерта в цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 2. С. 16–28.

– висновок експерта про неможливість відповісти на поставлене питання (умовний і безумовний)[1].

Категоричним є висновок, що містить однозначні відповіді на питання суду, які не залежать від тих чи інших умов чи обставин (наприклад, вартість завданих матеріальних збитків внаслідок заливання квартири становить ХХХХ грн.; підпис у договорі від імені певної особи виконаний не цією, а іншою особою тощо). Категоричний висновок служить джерелом доказів, а викладені в ньому фактичні дані є доказами[2].

Ймовірним є висновок, в якому сформульовано не категоричне судження, а припущення про факти і тому він не може розглядатися як надійне джерело доказів. У постанові від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» Пленум ВС звертає увагу на те, що не можна «переоцінювати доказового значення... ймовірних висновків»[3].

Найвищу доказову цінність мають висновки, якими виразно, точно, безумовно, однозначно та категорично встановлюються факти, що з'ясовуються у справі. Можливість формулювання експертом категоричних висновків, тобто таких, у яких експерт стверджує наявність (категоричні висновки з позитивним значенням) або відсутність (категоричні висновки з негативним значенням) певного факту або обставини, є найкращим результатом проведеного експертом дослідження.

---

[1] Тригулова А. Х. Оценка результатов исследования и формулирование выводов как стадия экспертизы. Теоретические проблемы и практика экспертных исследований : сб. статей. / Под ред. Б. И. Пинхасова. Ташкент, 1983. С. 29–34.

[2] Булыга А.З. Анализ и оценка экспертных выводов в криминальных делах // Тези виступів учасників конференції прокурорів-криміналістів, начальників управлінь карного розшуку, НДЕКЦ УМВС областей та обласних бюро судово-медичної експертизи МОЗ України (14–15 березня 2005 року). Київ, Пуща Водиця : Український Центр духовної культури, 2005. С. 27–36.

[3] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.).

Однак, на практиці внаслідок певних обставин не завжди можна дійти до таких висновків. Зустрічаються випадки, коли під час дослідження об'єктів отриманої експертом інформації, необхідної для категоричної відповіді на поставлені питання, не вистачає. У таких випадках часто висновки формулюються в ймовірній формі, інакше їх називають проблематичними, на що є непоодинокі посилання в наукових працях[1].

Доказове значення ймовірного висновку та можливість його використання в процесі доказування у цивільному та господарському провадженні залишається дискусійним у юридичній літературі, не зважаючи на всі спроби його вирішення. Це пов'язане із тим, що одні вчені вважають: у випадку коли даних для категоричного висновку недостатньо, експерт має дати відповідь про неможливість вирішити поставлене питання[2], інші переконані, що експерт має право на ймовірний висновок[3]. Зауважимо, що обидві точки зору мають право на існування.

Перша позиція видається досить спірною оскільки, висновки ймовірного характеру вимагають серйозної аргументації, а також ретельного аналізування фактичного матеріалу справи, у той час, як відмова від проведення дослідження з мотивів, наприклад, недостатності виявлених ознак для категоричного висновку може стати способом ухилення експерта від вирішення тих завдань, для яких і створено інститут судової експертизи. Поряд із цим, з одного боку, ймовірні висновки не містять необхідної визначеності, що ускладнює їх оцінювання в процесі розгляду справи, а з іншого –

---

[1] Дементьєв, М. (2022). Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Вип. 4 (29). С. 149–159. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.08. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев : Вища школа, 1984. 134 с.

[2] Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін. Київ : Либідь, 1993. 197 с. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. … д-ра юрид. наук. Харків. 2017.

[3] Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань у доказуванні на досудовому слідстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 19 с.

ймовірність висновку дозволяє отримати орієнтуючу, пошукову інформацію, підказати додаткові версії, які потребують перевірки.

Ця проблема вимагає більш детального розгляду в зв'язку з тим, що актуальним для практики залишається питання про визначення доказової сили фактичних даних, які містяться у висновку експерта, залежно від форми, в якій його надано.

Ймовірні висновки не містять необхідної визначеності та є складними під час їх оцінювання в процесі розгляду справи, а питання про їх допустимість і правомірність залишається дискусійним у юридичній літературі, незважаючи на всі спроби його вирішення. Так, одні процесуалісти вважають, що ймовірні висновки експерта мають доказове значення і повинні враховуватися в сукупності з іншими доказами у справі[1]. Інші науковці дотримуються протилежної точки зору[2]. Однак, слід погодитись із Г. М. Надгорним, обидві форми висновків існують, тому органи суду повинні не тільки їх враховувати, але й оцінювати їх[3]. Необхідно наголосити, що деякі вчені, заперечуючи доказове значення висновків, сформульованих у ймовірній формі, передбачають їхню

---

[1] Оганян Л. Основные положения криминалистической экспертизы письма, применительно к рукописям, выполненным на армянском языке : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.717. Одесса, 1970. С. 23; Щербаковський М. Г. Судебная практика оценки вероятных выводов эксперта // Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19.11.2020). Київ, 2020. С. 649. URL: https://m3rkxutm8pk3eqapl5ynjvb3gjps8uao.cdn-freehost.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/5fd09ad02772c.pdf (дата звернення: 04.12.2022).

[2] Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 196 с.; Афонін Д. С. Деякі особливості використання некатегоричних висновків експерта в якості доказів. *Порівняльно-аналітичне право.* 2014. № 3. С. 193.

[3] Надгорный Г. М. Некоторые логические и доказательственные аспекты выводов эксперта. Криминалистика и судебная экспертиза : *Республиканский Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 1 (3), 2013 452 с.

практичну цінність у тому, що вони можуть мати оперативне значення, орієнтовний характер[1].

Окремі процесуалісти наполягають на тому, що «висновок експерта завжди повинен бути виражений в категоричній формі, в іншому випадку – експерт зобов'язаний повідомити про неможливість вирішення поставленого перед ним питання чи неможливість дати висновок»[2].

Незважаючи на окреслене вище, у будь-якому випадку, висновки ймовірного характеру вимагають серйозної аргументації, а також ретельного аналізування фактичного матеріалу справи, у той час як відмова від проведення дослідження з мотивів недостатності матеріалу для категоричного висновку може стати способом ухилення експерта від вирішення тих завдань, які має вирішувати чинний інститут судової експертизи[3].

Слід також визнати, що в підсумку доказове значення висновку експерта залежить не тільки від форми суджень, а й від результатів оцінювання висновків експерта судом – від визнання чи невизнання їх доказом. Констатуємо, що найбільш прийнятною є точка зору, за якою цілком заперечувати доказове значення ймовірного висновку

---

[1] Абдумаджидов Г. Проблемы совершенствования предварительного расследования. Ташкент : Изд. «Фан», 1975. С. 134; Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике. Киев : КГУ, 1987. С. 90; Щербаковський М. Г. Судебная практика оценки вероятных выводов эксперта // Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19.11.2020). Київ, 2020. С. 649. URL: https://m3rkxutm8pk3eqapl5ynjvb3gjps8uao.cdn-freehost.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/5fd09ad02772c.pdf (дата звернення: 04.12.2022).

[2] Лисиченко В.К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике. / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. Київ : КГУ, 1987. 100 с.; Скачкова Т. Ю. Про можливість використання висновків криміналістичних експертиз із вірогідною формою висновку під час розслідування кримінальних проваджень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 248

[3] Панько Н. А. Доказове значення висновку експерта. *Форум права.* 2009. № 1. С. 411.

не можна. Відомості про факти, викладені в описовій частині такого висновку, можуть бути використані в якості непрямих доказів[1].

Водночас визнання отримала позиція, відповідно до якої ймовірний висновок доказового значення не має, однак проміжні факти, викладені в описовій частині, можуть бути використані як непрямі докази[2].

Однак, будь-який висновок експерта, як категоричний, так і ймовірний, має бути обґрунтованим, базуватися на об'єктивно встановлених даних. Експерт не має права нічого підмінювати припущеннями та здогадами. Випадки надання експертами необґрунтованих ймовірних висновків, що зустрічаються на практиці, рівною мірою можуть бути віднесені і до необґрунтованих категоричних. Взагалі це характеризує, скоріше, якість висновку експерта, а не його логічну форму[3]. У юридичній літературі іноді протиставляють достовірність ймовірності[4], однак, категоричний

---

[1] Воробчак А. Р. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні : дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2019. С. 58. URL: http://surl.li/ryjxs (дата звернення: 04.12.2022).

[2] Скачкова Т. Ю. Про можливість використання висновків криміналістичних експертиз із вірогідною формою висновку під час розслідування кримінальних проваджень. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 248; Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій : посібник. Київ, 2007. С. 158–159; Клименко Н. І., Колонюк В. П. Структура і доказове значення висновку експерта як документа, що відображує його дослідження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2009. Вип. 9. С. 217 ; Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2005. С. 263. Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2013. Вип. 1

[3] Скачкова Т. Ю. Про можливість використання висновків криміналістичних експертиз із вірогідною формою висновку під час розслідування кримінальних проваджень. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 248.

[4] Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій : посібник. Київ, 2007. С. 158–159; Клименко Н. І., Колонюк В. П. Структура і доказове значення висновку експерта як документа, що відображує його дослідження. *Теорія та*

характер суджень експерта не гарантує достовірності його висновку. Зазначимо, що доказове значення висновку експерта залежить в остаточному підсумку не від категоричної чи некатегоричної форми суджень, а від результатів оцінювання висновків експерта судом, від визнання чи невизнання їх доказом, оскільки будь-який висновок експерта для суду необов'язковий як доказ[1].

Отже, надаючи висновок, експерт має бути переконаний у правильності своїх результатів, тобто для нього висновок повинен бути достовірним, навіть якщо згодом суд визнає його таким, що не відповідає дійсним обставинам справи. Саме тому остаточно вирішувати питання про достовірність висновку експерта та перевіряти його правильність має суд під час оцінювання доказів.

Необхідно враховувати також, що основні причини надання ймовірних висновків криються не в суб'єктивних недоліках роботи судового експерта чи у некомпетентності або несумлінності окремих експертів. Ці причини мають об'єктивні підстави, серед яких необхідно виділити такі, як:

– недостатність або неякісність представлених на дослідження об'єктів;

– відсутність науково обґрунтованих експертних методик;

– недостатня розробленість спеціальних методів дослідження тощо.

Зауважимо, що скорочення кількості ймовірних висновків можна досягти не шляхом адміністративних заходів і заборон, а в результаті позитивного вирішення складних проблем дослідження та подальшої успішної розробки методики експертизи[2].

практика судової експертизи і криміналістики. 2009. Вип. 9. С. 217 ; Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2005. С. 263.

[1] . Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків, 2017. С. 118. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13425 (дата звернення: 04.12.2022).; Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи : автореф. … дис. канд. юрид. наук. Київ, 1999. С. 10.

[2] Головченко Л. М. Вказана праця. С. 10

Навіть противники ймовірних висновків, хоча й з численними застереженнями, все-таки змушені визнати, що такі висновки можуть мати місце в практиці експерта[1].

Деякі вчені наполягають, що ймовірні висновки надаються в тому випадку, коли немає достатніх даних для категоричного висновку[2]. Якщо встановлених у процесі дослідження даних недостатньо для категоричного висновку, то це аж ніяк не означає, що експерт зможе надати висновок у ймовірній формі, оскільки останній не може бути витягнутий з нічого. Такий висновок також залежить від вихідних даних і результатів проведеного експертом дослідження. Тому, не приходячи до категоричного висновку, експерт не завжди може прийти й до ймовірного. У цих випадках він складає висновок про неможливість вирішити поставлене запитання.

Необхідно також зазначити, що будь-який побічний доказ свідчить про встановлюваний факт лише з частковою імовірністю і ця обставина не може впливати на допустимість даного доказу. Найбільш поширеним сьогодні є саме такий шлях доказування. Науковці зазначають, що ймовірний висновок експерта завжди буде відрізнятись від будь-якого побічного доказу тільки одним: його робить не суд, як це має місце за умови оперування звичайними побічними доказами, а експерт, оскільки такий висновок вимагає спеціальних знань[3].

---

[1]. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Київ : Вища школа, 1984. 134 с. Дементьєв М. (2022). Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Вип. 4 (29). С. 149–159. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.08.

[2] Абдумаджидов Г. Проблемы совершенствования предварительного расследования. Ташкент : Изд. «Фан», 1975. С. 114;

[3] Пинхасов Б. И. Вероятные заключения эксперта-криминалиста и некоторые вопросы их оценки и использования. *Вопросы судебной экспертизы* : сбор. науч. трудов Ташк. ун-т; под ред. Пинхасова Б. И. Ташкент, 1983. С. 11–16.

Ймовірний висновок є визначеним ступенем в процесі пізнання[1]. Тому фактичні дані, які містяться в ймовірному висновку експерта, як і в інших видах висновків експерта, є доказом, який у подальшому обов'язково має бути оцінений судом на підставі принципів оцінювання доказів, передбачених законом, і на розсуд суду може бути покладений в основу судового рішення. Такий доказ буде непрямим.

У залежності від того на що спрямований ймовірний висновок експерта – на заперечення чи ствердження головного факту, він може бути негативним або позитивним.

Дискусійним в юридичній літературі залишається питання про видову належність експертних висновків у формі судження можливості[2]. Однак, у процесуальному сенсі протиставляти ймовірність достовірності не можна, оскільки ймовірне судження цілком може бути достовірним, так само, як і категоричне, і судження про можливість можуть виявитися недостовірними.

Зауважимо, що проблематичне судження і судження можливості відрізняються в плані обґрунтованості думки, однак, з точки зору буття вони однакові, оскільки обидва не свідчать про дійсне існування факту. Подібність ролі ймовірних суджень і суджень можливості в судовому доказуванні обумовлюється, з одного боку, особливостями останнього як процесу пізнання, а з іншого – загальними рисами можливості й імовірності як категорій діалектики в їх гносеологічному сенсі[3]. Такі підходи розроблялися

---

[1] Гнатенко В. С. Теоретико-правова парадигма доказування у кримінальному провадженні : монографія. Вінниця : Твори, 2022. 140 с.; Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : НАВС України, 2002. 196 с

[2] Іванюк Р. В., Юрчишин В. Д. Сучасна класифікація висновків експерта: криміналістичний і кримінально-процесуальний аспект. *Криміналістичний вісник.* № 1 (19), 2013. С. 71– 79.

[3] Надгорный Г. М. Некоторые логические и доказательственные аспекты выводов эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза*: республиканский межведомственный сборник научных и научно-

багатьма науковцями. Крім того, практично будь-яке судження про можливість можна скласти у вигляді ймовірного висновку. Наведене вище означає, що ті чи інші судження експерта є для суду припущеннями про існування того чи іншого факту в реальній дійсності. Деякі процесуалісти, розподіляючи подібні висновки експерта, виступають проти їх формулювання у формі можливості, за виключенням випадків, коли фізична можливість події, яка необхідна суду для прийняття справедливого рішення, є самостійним завданням експертного дослідження, а його вирішення вимагає відповідних спеціальних знань[1].

Переконані, що експерт має формулювати всі висновки, до яких він дійшов у процесі спеціального дослідження, оскільки будь-який висновок може допомогти правильному вирішенню справи, а приймати їх як доказ чи ні – вирішувати суду.

Крім того, необхідно зауважити, що висновки у формі суджень можливості можуть мати як негативне, так і позитивне значення. Судження про неможливість існування факту (можливості з негативним значенням) рівнозначне твердженню про його відсутність, оскільки містить безальтернативний варіант чи єдине вирішення питання. Це дозволяє віднести висновки з подібними судженнями до категоричних.

У юридичній літературі висновки експерта іноді поділяють за наявністю чи відсутністю логічних союзів і їх типу на однозначні й альтернативні, умовні й безумовні[2]. З цього приводу виокремлюється умовний висновок як альтернативний його

методических работ. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1970. Вып. 7. С. 112.

[1] Седова Т. А. О доказательственном значении выводов эксперта, сформулированных в виде суждений возможности. *Криминалистика и судебная экспертиза* : республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1973. Вып.10. С. 219.

[2] Пинхасов Б. И., Архангельская Е. Г. Вероятные заключения эксперта-криминалиста и некоторые вопросы их оценки и использования. *Вопросы судебной экспертизы :* сбор. науч. трудов Ташк. ун-т; под ред. Пинхасова Б. И. Ташкент, 1983. С. 11–16.

різновид,[1] а окремі науковці просто згадують про існування альтернативних, умовних висновків[2]. Розглянемо більш докладно ці поняття.

Зауважимо, що однозначний висновок містить одну відповідь на питання. Альтернативний висновок формулюють, якщо в результаті експертного дослідження не вдалося прийти до єдиного варіанта вирішення питання. Інакше кажучи, альтернативний висновок містить два чи більше варіанти вирішення одного питання. Зазвичай його будують за формулою: *S* є *P* чи *T*.

Умовний висновок експерта припускає залежність вирішення питання від будь-якої умови. Найчастіше його правильність буде пов'язана із вірогідністю певного факту, прийнятого експертом за вихідну позицію. У свою чергу, безумовний висновок не містить жодних умов, від яких залежить його істинність. Не можна погодитись із думкою вчених, які пропонують до умовних висновків віднести й такі висновки, в яких експерт визначає чи пояснює умови, за яких може бути надана відповідь на поставлене питання[3], а також із іншими, котрі взагалі виступають проти надання умовних висновків.

Із наведеного видно, що умовний та альтернативний висновок не мають загального критерію класифікації, тому відсутні підстави вважати альтернативний висновок різновидом умовного чи змішувати їх. Коли надаються кілька варіантів вирішення питання

---

[1] Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев : Вища школа, 1984. 134 с

[2] Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / [Гончаренко В. Г., Бергер В. Є., Булига Л. П. та ін.]. К. : Либідь, 1993. 197 с. ; Булыга А. З. Анализ и оценка экспертных выводов в криминальных делах // Тези виступів учасників конференції прокурорів-криміналістів, начальників управлінь карного розшуку, НДЕКЦ УМВС областей та обласних бюро судово-медичної експертизи МОЗ України (14–15 берез. 2005 р.). Київ : Український центр духовної культури, 2005. С. 27–36.

[3] Панько Н. А. Доказове значення висновку експерта: практичний аспект. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С 260–265.

залежно від певних умов, на переконання окремих вчених[1], висновок може бути як умовним, так і альтернативним у залежності від різновиду підстави класифікації. Таким чином, їх і необхідно розрізняти.

Наголосимо, що залежно від повноти відповідей на поставлені запитання, висновки можуть бути повними (вичерпними) або частковими (невичерпними). Повні висновки завжди містять вичерпну відповідь по суті питання, незалежно від того позитивною чи негативною є ця відповідь[2].

Аналізування праць науковців дозволив класифікувати висновки експерта залежно від ряду чинників, а саме:

– за ступенем визначеності – на категоричні, ймовірні та у формі «не вдалося вирішити питання»;

– за відношенням до події – на позитивні та негативні;

– залежно від характеру відносин між наслідком і його підставою – на умовні і безумовні;

– за ступенем однозначності – на однозначні й альтернативні;

– залежно від повноти відповідей на поставлені запитання – на повні та часткові.

5.3. **Структура висновку експерта**

В умовах реформування чинного цивільного та господарського процесуального законодавства України особливої актуальності набуло питання належного оформлення результатів експертизи як засобу доказування в цивільному та господарському судочинстві. Судова практика, свідчить про велике значення в якісному розгляді справ, яке набуває юридично-грамотне

[1] Р. В. Бойчук. Ознаки письмових доказів у доктрині цивільного процесу. *Держава та регіони.* Серія: Право, 2023 р., № 1 (79). С. 319–323. DOI https://doi.org/10.32840/1813–338X-2023.1.52

[2] Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике / В. К. Лисиченко, В. В. Циркуль. Київ : КГУ, 1987. 100 с.

оформлення висновку експерта. Це є необхідною умовою для використання останнього в якості засобу доказування під час розгляду цивільних справ та господарських спорів, оскільки тільки правильне оформлення висновку експерта дозволить забезпечити правильне оцінювання результатів експертизи судом і прийняти справедливе рішення.

За загальним правилом, висновок експерта має бути оформлений письмово відповідно до ч. 4 ст. 102 ЦПК та ч. 4 ст. 98 ГПК (на бланку експертної установи) та повинен відповідати низці вимог, недотримання яких може призвести до втрати його доказового значення.

Висновок має відображати послідовність, ясність, конкретність, простоту викладення процесу дослідження і тих висновків, які зробив експерт. У процесі доказування можуть бути використані тільки такі висновки експерта, що не вимагають для їх розуміння та сприйняття наявності спеціальних знань, вони мають бути доступними для всіх учасників процесу. Перебіг дослідження запитань, поставлених перед експертом, потрібно викладати в доступній і зрозумілій формі, так, щоб інформація була доступна будь-якому дієздатному громадянину. Ця теза обумовлюється публічним характером здійснення правосуддя. Тобто висновок експерта мають визначати грамотність та культура його оформлення.

Якість оформлення висновку є показником компетентності експерта та відображає ознаки його компетенції. «Висновок експерта (експертів) оформлюється на бланку експертної установи та підписується експертом (експертами), який (які) проводив(ли) дослідження. Підписи у заключній частині засвідчуються відбитком печатки експертної установи на кожній сторінці тексту заключних висновків. Якщо до висновку експерта додаються фототаблиці, креслення, схеми, діаграми тощо, вони також підписуються експертом (експертами); підписи засвідчуються відбитком печатки експертної установи. Якщо експерт не є працівником державної спеціалізованої установи і працює на професійній основі самостійно, він засвідчує наданий ним висновок своїм підписом і печаткою із зазначенням реєстраційного номера облікової картки платника податків (ідентифікаційного номера) або серії та номера паспорта

(для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання в установленому порядку відмовилися від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків)» (п. 4.15 Інструкції)[1].

Висновок експерта може бути зроблено тільки в результаті глибокого наукового дослідження, яке проводиться спеціальним суб'єктом – особою, наділеною спеціальними знаннями. Така специфіка висновку обумовлює також особливості його структури. До цього ж, слід вказати на те, що в законі чітко не визначено структуру висновку експерта, яка є дуже важливим елементом, що характеризує його зміст. Чинні ЦПК та ГПК дозволяють отримати лише загальне уявлення про ті вимоги, яким має відповідати висновок експерта, щоб набути статусу процесуального документа. Так, у ст. 102 ЦПК та у ст. 98 ГПК визначено, що «у висновку експерта повинно бути зазначено:

– коли, де, ким, на якій підставі була проведена експертиза;

– хто був присутній під час проведення експертизи;

– запитання, що були поставлені експертові;

– які матеріали експерт використав;

– докладний опис проведених досліджень;

– зроблені в результаті їх висновки і обґрунтовані відповіді на поставлені судом запитання».[2]

При цьому обов'язково повинно бути зазначено, що експерта попереджено (що від обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

---

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

У процесі експертної і судової практики сформувались певні уявлення про структуру висновку, проте до цього часу виникають питання щодо:

– обсягу викладення ходу та результатів дослідження у висновку,

– розташування та компонування змісту висновку,

– правил і порядку опису дослідження у висновку експерта.

Результати аналізування наукових праць свідчать, що в юридичній науці з урахуванням досягнень практики розроблено пропозиції щодо реквізитів висновку експерта та його структури. Зокрема, в логічній структурі висновку експерта науковці вирізняють три частини: вступну, дослідницьку та самі висновки[1]. По суті така позиція збігається з позицією А. С. Зеленяк, що також вважає, що структура висновку експерта складається з трьох елементів: вступної, дослідницької та заключної частин[2]. Подібну структуру передбачено й Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[3]. Разом із тим, виокремлюють також і синтезуючу частину висновку, яка слідує після дослідницької.

Слід зазначити, що питання про зміст висновку експерта досі залишається актуальним. Щодо вступної частини**,** то в ній, на переконання більшості науковців, повинна міститись інформація, що дозволяє індивідуалізувати проведене дослідження. Деякі науковці включають до неї тільки: найменування експертизи; відомості про

---

[1]. Бойчук Р. В. Ознаки письмових доказів у доктрині цивільного процесу. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2023 р., № 1 (79). С. 319–323. DOI https://doi.org/10.32840/1813–338X-2023.1.52; Сеник С. В., Лемик Р. Я. Цивільне процесуальне право : навч. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 424 с.

[2] Зеленяк А. С. Спеціальні ознаки речових доказів у цивільному процесі. *Адвокат*. 2014. №4. С. 38–41

[3] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

те, хто її проводить; підставу, дату проведення; найменування суду і цивільної чи господарської справи; питання поставлені судом[1].

В. І. Тертишніков, дотримуючись подібної позиції, пропонує також вказувати в цій частині найменування та опис матеріалів, які надійшли на дослідження; відомості про осіб, присутніх під час проведення експертизи. Крім того, вчений вважає за доцільне у вступі вказувати окремо фактичну підставу експертизи, яка зазначена в ухвалі про призначення експертизи, та процесуальну підставу проведення експертизи, тобто, саму ухвалу суду із зазначенням її реквізитів та часу постановлення[2]. Наперед зазначимо, що ці позиції знайшли відображення у підзаконному нормативному акті України – у відповідній Інструкції[3].

Найзмістовнішим є наступний перелік даних, які доцільно зазначити у вступній частині висновку експерта:

– найменування експертизи та її номер, якщо експертиза є додатковою, повторною, комісійною або комплексною (про це вказується окремо);

– відомості про експерта (експертів);

– відомості про орган, який призначив експертизу, відомості про підстави її проведення;

– дата отримання матеріалів на експертизу та дата підписання висновку, найменування отриманих експертом матеріалів та об'єктів для дослідження;

– спосіб їх доставки та вид упаковки;

– клопотання про надання експерту додаткових даних, якщо про такі було заявлено; результати їх розгляду;

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. В. І. Тертишнікова. Харків : Консум, 2003. С. 57.

[2] Тертишніков В. Докази як інструмент судового доказування у цивільному судочинстві. *Право України.* 2011. №10. С. 77–88.

[3] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

– надані експерту вихідні дані (при авто-технічній та деяких видах експертиз) або обставини справи, що мають значення для надання висновку;

– відомості про осіб, які були присутні при проведенні експертизи (прізвище, ініціали, процесуальний статус);

– питання, поставлені на вирішення експерта;

– якщо експертиза є додатковою чи повторною, у вступній частині викладаються відомості про попередні експертизи (де і ким проведені, дата та номер висновку, отримані висновки),

– підстави призначення такої експертизи, зазначені в ухвалі про її призначення.

Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень вимагає, крім зазначених даних, подавати:

– «відомості про попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку;

– довідково-нормативні документи та методичну літературу, що їх використовував експерт під час вирішення поставлених запитань (із зазначенням бібліографічних даних)»[1].

Питання щодо змісту та структури висновку експерта тривалий час були предметом досліджень в юридичній літературі. Так, у логічній структурі висновку експерта виділяють три компоненти:

– конкретні дані про досліджуваний об'єкт, до яких належать не тільки ознаки, обставини, виявлені експертом, але й представлені судом як вихідні дані (менша посилка чи аргумент);

– загальне правило – наукове положення, з якого виходив експерт (велика посилка);

– висновок[2].

---

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Щербаковський М. Г. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і*

Дане питання в процесуальній доктрині одержало детальне висвітлення у працях М. Г. Щербаковського[1], крім того, відзначимо, що логічна структура висновку експерта не збігається з його структурою як процесуального документа. Велика і менша посилки викладаються в дослідницькій частині висновку. Переконані, що усі вищезазначені пропозиції мають певний сенс, проте в умовах реформування цивільного та господарського процесуального законодавства потребують переосмислення та вдосконалення.

Перейдемо до висвітлення проблеми структури висновку експерта як процесуального документа. Складність полягає в тому, що вона похідна від структури спеціального дослідження, оскільки відображає його особливості. Суду, хоча він не є фахівцем, доводиться оцінювати доказове значення висновку експерта, з огляду на обставини їх спеціальної природи та можливі недоліки висновку[2].

Розглянемо докладніше законодавчі вимоги щодо структури висновку експерта. Зокрема, враховуючи, що висновок експерта в першу чергу є офіційним документом, згідно з чинним законодавством він складається «з обов'язковим зазначенням його реквізитів:

– найменування документа;

– дати та номера складання висновку;

– категорії експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна);

криміналістики. 2021. Випуск 3 (25) ISSN 1993–0917 e-ISSN 2708–5171 https://khrife-journal.org/index.php/journal DOI: 10.32353/khrife.3.2021.03

[1] Там само.

[2] Щербаковский М. Г. Условия формирования достоверного заключения эксперта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 13. С. 232–241; Бутырин А. Ю., Трифонова З. В. Обеспечение достоверности выводов в заключении эксперта при производстве судебной строительно-технической экспертизы. *Теория и практика судебной экспертизы.* 2017. Т. 12. № 3. С. 78–84. URL: https://moesnsk.ru/upload/medialibrary/311/3117b926e4edcbbe7b8960293e734e36.pdf (дата звернення: 20.12.2021); Судебные экспертизы. Возможности. Подготовка материалов. Назначение. Оценка. Киев, 1981. С. 83. та ін.

– виду експертизи (за галуззю знань)»[1].

Вид експертизи залежить як від характеру використаних спеціальних знань (судово-медична, судово-психіатрична, почеркознавча тощо), так і від послідовності її проведення (первинна, додаткова чи повторна). Необхідність вказувати найменування експертизи обумовлена також тим, що різні види експертиз мають свою специфіку, яка позначається на структурі висновку.

Висновок експерта має три частини: «вступну («Вступ»), дослідницьку («Дослідження») та заключну («Висновки»).

У вступній частині висновку експерта зазначаються:

– дата надходження документа про призначення експертизи (залучення експерта)

– найменування експертної установи та/або ім'я, прізвище, по батькові експерта;

– документ про призначення експертизи (залучення експерта), його найменування і дата складання, найменування органу та/або посада і прізвище особи, який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта);

– справа, за якою вона призначена (цивільна чи господарська справа, номер справи). Ця інформація має особливо суттєве значення під час проведення обов'язкових експертиз. Мова йде про обов'язковість проведення експертизи у справах, які подаються на експертне дослідження, та коло питань визначається законом (наприклад, відповідно до ст. 298 ЦПК, коли суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. У виняткових випадках, коли особа, щодо якої відкрито провадження у справі про обмеження її у цивільній дієздатності чи визнання її недієздатною, явно ухиляється від проходження

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

експертизи, суд у судовому засіданні за участю лікаря-психіатра може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу»[1].

У відомостях про підстави проведення експертизи необхідно вказувати як на фактичну підставу експертизи, що міститься в ухвалі про призначення експертизи, так і на процесуальну підставу проведення експертизи – процесуальний документ (ухвалу) суду із зазначенням дати його постановлення та реквізитів.

Окремої уваги заслуговують вимоги законодавця щодо об'єктів, які надаються експерту на дослідження, що має також знайти відображення у вступній частині висновку експерта, а саме:

– «перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та зразків (у разі надходження);

– відомості про надані матеріали справи (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) та кількість аркушів);

– спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість;

– запис про відповідність матеріалів та об'єктів, що надійшли до експертної установи (експерта), матеріалам, зазначеним у документі про призначення експертизи (залучення експерта)»[2].

Одне із провідних місць у вступній частині висновку експерта посідає перелік запитань, які поставлено на вирішення експертизи, оскільки вони мають відображатись дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта). Слід акцентувати якщо запитання сформульоване невідповідно до прийнятих рекомендацій, але зміст його є зрозумілим, то експерт має право переформулювати таке запитання, зазначивши, як він

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[2] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

розуміє останнє відповідно до своїх спеціальних знань (з обов'язковим наведенням первинного формулювання). Законодавчо передбачено, що:

– «якщо запитання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення запитання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям;

– якщо поставлено кілька запитань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження; якщо окремі запитання, що містяться у документі про призначення експертизи (залучення експерта), вирішувались під час проведення експертиз різних видів, – відомості (експертна установа, номер та дата висновку) про ці експертизи;

– якщо запитання, які винесені на вирішення експертизи, доцільно вирішувати в іншому порядку, ніж той, що визначений у документі про призначення експертизи (залучення експерта), – зазначається, у якому порядку вирішуватимуться ці запитання;

– якщо експерт у висновку вирішив додаткові запитання за своєю ініціативою, про це він повинен зазначити у вступній частині висновку»[1].

Інформація, яку містить у вступній частині висновок експерта, висвітлює відомості про експерта (експертів), який проводив експертизу, а саме: «прізвище, ім'я та по батькові, посада, клас судового експерта, науковий ступінь та вчене звання, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії».[2] Слід зазначити, щодо відомостей про експерта доцільною була б інша їх

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

послідовність, наприклад: прізвище, ім'я та по батькові, посада, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, науковий ступінь та вчене звання (за наявності), клас судового експерта (за наявності), експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії.

Під час проведення експертизи, крім експерта, можуть бути присутні й інші особи. Однак, це положення має факультативний характер. У випадку, якщо під час проведення експертизи були присутніми інші особи, у висновку експерта необхідно зазначити відомості про процесуальні підстави та осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальний статус).

У вступній частині висновку експерта має бути також інформація щодо попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за ст. 384 КК або за відмову від надання висновку за ст. 385 КК (ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК).

У зв'язку з реформуванням принципу змагальності суд призначає експертизу, як правило, за клопотанням сторони (сторін), і саме ініціатори такої експертизи, відповідно до ч.ч. 2–3 ст. 135 ЦПК та ч.ч. 2–3 ст. 125 ГПК, «несуть тягар витрат, пов'язаних з призначенням та проведенням експертизи, а саме:

– суд може зобов'язати учасника справи, який заявив клопотання про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування або огляд доказів за їх місцезнаходженням, попередньо (авансом) оплатити витрати, пов'язані з відповідною процесуальною дією. Якщо клопотання заявили кілька учасників справи, необхідну грошову суму авансом у рівних частках сплачують відповідні учасники справи, а у випадках, коли відповідна процесуальна дія здійснюється з ініціативи суду, – сторони в рівних частках;

– у разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення судових витрат або несплати у визначений судом строк відповідних сум авансом суд вправі відхилити клопотання про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування або огляд доказів та ухвалити рішення на підставі інших поданих учасниками справи

доказів або скасувати раніше постановлену ухвалу про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування доказів або огляд доказів за їх місцезнаходженням»[1].

Частиною 5 ст. 103 ЦПК та частиною 5 ст. 99 ГПК передбачається, що учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта. У разі відхилення або зміни запитань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну.

Отже, як слушно акцентують науковці, у вступній частині викладається інформація, яка дозволяє індивідуалізувати проведене дослідження[2].

Як вже було зазначено, висновок експерта є результатом дослідницької діяльності. Викладу процесу експертного дослідження присвячена дослідницька частина висновку експерта. Відповідно до п. 4.13 Інструкції цей елемент висновку повинен містити:

– «відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосовування. За умови використання атестованих експертних методик, які внесені до Реєстру методик проведення судових експертиз, необхідно вказати їх реєстраційний номер;

– посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них;

– експертну оцінку результатів дослідження;

– під час проведення повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з висновками попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце»[1].

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Судебные экспертизы. Возможности. Подготовка материалов. Назначение. Оценка. Киев : РИО МВД УССР, 1981. С. 83.

Поряд із тим слід зауважити, що у дослідницький частині висновку експерта описування процесу використання інструментальних методів дослідження, а також проведення експертних експериментів може бути обмежене висвітленням кінцевих результатів. За таких умов графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів зберігаються у наглядових експертних провадженнях і на вимогу ініціатора проведення експертизи можуть надаватись їм для ознайомлення.

У випадку наявності в документі про призначення експертизи чи залученні експерта питань, котрі не мають відношення до предмета експертизи чи виходять за межі компетенції експерта, слід вказати причини за яких ці питання не можуть бути вирішені. Крім того, узагальнення та оцінювання результатів експертних досліджень, що є підґрунтям формування висновку експерта можуть бути викладені у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта.

Науковцями в юридичній літературі висловлювалися думки про те, що в дослідницькій частині висновку експерта мають зазначатися умови застосування спеціальних знань, етапи дослідження[2]; відображатися науково-обґрунтовані методики, що застосовуються експертом, довідково-нормативна документація та її джерела, способи фіксації та документування дослідження й експериментів[3]. Частково ці позиції знайшли своє закріплення в ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК, якими передбачено, що у висновку експерта, поряд з іншими даними, наводиться докладний опис проведених досліджень та зроблені в результаті висновки. Таке положення,

---

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Судебные экспертизы. Возможности. Подготовка материалов. Назначение. Оценка. С. 83.

[3] Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. 2003. С. 11.

з одного боку, є виправданим, оскільки дозволяє сформувати уявлення про весь хід експертного дослідження та шляхи отримання тих чи інших результатів (висновків), а з іншого – потребує значного часу на оформлення висновку експерта.

Результати аналізування експертної практики свідчать про те, що близько 40% судових експертів підтримують законодавця, натомість більше 60% – визнали недоцільним наводити у висновку експерта докладний опис проведеного дослідження. Можна визнати позицію більшості експертів цілком зрозумілою, адже, якщо розглядати висновок експерта як засіб доказування, необхідно враховувати те, що цінність останнього у процесі доказування визначається фактичними даними, що складають його зміст. Із усього змісту висновку експерта найбільше процесуальне доказове значення мають викладені експертом висновки (відповіді на поставлені судом запитання). Крім того, суду досить складно перевірити наукову обґрунтованість методик, використаних експертом під час дослідження. Інформація про хід дослідження потрібна суду лише для перевірки підстав вибору методик дослідження в аспекті дотримання передбачених чинним законодавством гарантій прав людини. У той самий час, такий підхід не означає, що учасники процесу повинні позбавлятися можливості ознайомитись з відповідною інформацією щодо обраних експертних методик.

Науковцями запропоновано з метою забезпечення такої можливості внести відповідні зміни до процесуального законодавства України: «Особи, які беруть участь у справі, мають право ознайомлюватись з ходом експертного дослідження, з устаткуванням, матеріалами експертизи та документами, пов'язаними з проведенням експертного дослідження, в тому числі: з експертними методиками, кресленнями, схемами, таблицями, графіками тощо»[1]. Зокрема, Ж. В. Васильєва-Шалімова пропонує в дослідницькій частині зазначати:

[1] Васильєва Ж. В. Зміст та структура висновку експерта в цивільному процесі. *Університетські наукові записки : часоп. Хмельниц. ун-ту упр. та права,* 2005. № 3. С.115.

1) «надані експерту вихідні дані або обставини справи, що стосуються предмету експертизи. Так, наприклад, під час проведення судово-почеркознавчої експертизи відносно можливих виконавців тексту документа чи підпису експерт нерідко може потребувати інформації про стан цих осіб у момент написання, зокрема, йому можуть бути повідомлені відомості про фізичний або психічний стан особи, яка нібито здійснила запис, що досліджується;

2) відомості про матеріали, які експерт використав під час проведення експертного дослідження, а саме: найменування отриманих на експертизу матеріалів та об'єктів для дослідження; дата їх отримання; спосіб їх доставки та вид упаковки; стан таких об'єктів;

3) клопотання про надання експерту додаткових даних, якщо про такі було заявлено та результати їх розгляду;

4) загальна характеристика ходу дослідження та вказівка без їх зайвої конкретизації на те, які методи використовувались;

5) експертна оцінка проміжних результатів дослідження, які є підставою для формування кінцевих висновків»[1].

На наш погляд, не можна у повній мірі погодитися з наведеною точкою зору, оскільки, по-перше, викладення інформації про надані експерту вихідні дані або обставини справи, найменування отриманих на експертизу матеріалів та об'єктів для дослідження, дата їх отримання; спосіб їх доставки та вид упаковки, клопотання про надання експерту додаткових даних тощо, мають відображатися не в дослідницькій, а у вступній частині висновку експерта, а по-друге, повнота дослідження – є одним з основних принципів СЕД. Повне відображення у висновку основних положень, пов'язаних з проведенням експертизи, значно полегшує оцінювання висновку експерта судом[2].

---

[1] Васильєва-Шалімова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі: дис. … канд. юрид. наук, 12.00.03. Київ, 2009. 212 с.

[2] Ковалев К. Н. Оформление заключения эксперта-почерковеда (к вопросу о его совершенствовании). *Сучасні проблеми судово-почеркознавчої експертизи та шляхи її вдосконалення:* Тези доповідей навчально-методичного семінару. Київ, 2002. С. 33–34.

На жаль, на практиці часто звертається увага тільки на висновки експерта, дослідницька ж частина ігнорується, наукова сторона висновку експерта приймається судом цілком на віру без належного аналізування та перевірки. Подібний підхід до оцінювання висновку, природно, не може бути основою правильного судження про нього. У випадках мінімізації змісту дослідницької частини висновку експерта неможливо перевірити правильність застосування експертом спеціальних знань, достовірність фактичних обставин, встановлених ним у процесі дослідження, які послужили підставою для формування висновків[1].

У заключній частині «викладаються висновки у вигляді відповідей на поставлені запитання у тій послідовності, в якій вони викладені в його вступній частині. На кожне з поставлених запитань має бути надана відповідь по суті або вказано, з яких причин неможливо його вирішити. Якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилання на результати досліджень, викладені у дослідницькій частині. У заключній частині містяться також підпис(и) експерта(ів), що засвідчуються відбитком печатки експертної установи на кожній сторінці тексту заключних висновків, якщо експерт є її працівником».[2]

Експерт, який не є працівником державної спеціалізованої установи і працює на професійній основі самостійно, підтверджує наданий ним висновком своїм підписом та печаткою з зазначенням ідентифікаційного коду суб'єкта підприємницької діяльності. Якщо експерт працює у складі юридичної особи, його висновок також засвідчується підписом керівника та печаткою юридичної особи.

---

[1] Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 211 с.

[2] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

Якщо до висновку експерта додаються фото, таблиці, креслення, схеми, діаграми і тому подібне, підписи підтверджуються відбитком печатки експертної установи.

В контексті цього слід також звернути увагу на ту обставину, що оформлення висновку експерта – результату експертизи, яка проводилась під час судового розгляду, має свої особливості. Так, відповідно до п. 4.20 Інструкції «у вступній частині такого висновку не вказується запис щодо попередження експерта про відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку, оскільки такий запис робиться в протоколі судового засідання; а якщо із запитань, які вирішувались під час судового розгляду, експертом проводилась експертиза на попередніх стадіях процесу, він має право посилатись на її результати».[1]

Отже, висновки експерта не можуть бути використані для цілей доказування, доки суд не переконається в їх обґрунтованості. Зробити це він зможе лише тоді, коли буде наданий розгорнутий висновок експерта. Крім того, якщо скасувати (мінімізувати) дослідницьку частину, під час проведення повторної експертизи неможливо буде судити про причини розбіжності її висновків з висновками первинної експертизи.

5.4. **Дослідження та оцінювання висновку експерта судом**

Висновок експерта як одне з джерел доказової інформації може сприяти встановленню істини у справі тільки за умови правильного оцінювання та використання його у поєднанні з іншими доказами на всіх стадіях цивільного чи господарського судочинства. Для того, щоб зробити висновок про цінність або значення доказу,

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

необхідно, насамперед, пізнати доказову суть конкретного факту. Т. М. Федоренко приєднується до точки зору, вчених-криміналістів, які вважають, що оцінюванню доказів й їх використанню в процесі доказування завжди передує пізнання доказової інформації, тому що тільки таким шляхом може формуватися думка про цінність цієї інформації для справи і шляхи її використання для досягнення істини[1].

Разом з цим, судове доказування не зводиться тільки до пізнання, не вичерпується ним. Доказування є передачею відомостей від одного суб'єкта до іншого, причому такою, при якій непросто повідомляється про що-небудь, але й наводяться докази того, що відомості істинні, адекватні дійсності. Тільки за таких умов за допомогою переданих відомостей можна переконати того, кому вони передаються. Таким чином, висновок експерта як джерело доказів підлягає всебічній перевірці і оцінюванню на всіх етапах доказування з моменту появи його у справі[2].

Дослідження судом висновку експерта – не одноразовий і не одномоментний процес. Його здійснює суд впродовж усього розгляду конкретної справи в межах провадження. Цей процес складається щонайменше з двох етапів:

– перший – ознайомлення і вивчення суддею (судом) висновку експерта після його отримання;

– другий – дослідження й оцінювання висновку в судовому засіданні.

У зв'язку з цим вбачається спірним положення процесуального законодавства України, щодо того, що початок процесу дослідження висновку експерта пов'язаний з моментом його оголошення в судовому засіданні на стадії судового розгляду. Вважаємо, що дослідження висновку експерта починається з моменту його

---

[1] Федоренко Т. М. Процессуальные и тактические вопросы почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве : (по материалам Украинской ССР) : автореф. дис. … канд. юрид. наук ; Харьков. юрид. ин-т. Київ, 1977. С. 12.

[2] Циркаль В. В. Перевірка та оцінка висновку експертизи на досудовому слідстві у суді. *Право України*, 2005. № 8. С. 60.

надходження до суду, як правило, на стадії провадження у справі до судового розгляду.

Перший етап дослідження – одноосібна або за участю інших суддів оперативна судова дія непроцесуального характеру. Отримавши висновок експерта, суддя повинен перш за все уважно вивчити його, провести аналізування всіх його частин і положень, потім співставити висновки з наявними доказами, визначити його місце в системі доказів і значення для постановлення майбутнього рішення по суті спору[1].

Ознайомлення з висновком експерта є важливим моментом пізнавальної діяльності. Адже його здійснює суд, сторони й інші учасники процесу, спочатку має попередній характер, але в процесі дослідження здійснюється ретельне вивчення доказової інформації, що міститься в висновку.

Внаслідок того, що висновок експерта є доказом, нерідко важкодоступним розумінню неспеціаліста, вельми бажаним є роз'яснення його суті сторонам. Необхідне пояснення змісту всіх частин висновку, спеціальної термінології, суті схем, таблиць, фотоілюстрацій. Для забезпечення найбільш швидкого, повного та всебічного вирішення справи на першому ж судовому засіданні тактично правильним було б ознайомити сторони з висновком експерта на стадії провадження у справі до судового розгляду (якщо експертиза проводилася на цій стадії), щоб вирішити всі можливі запитання, врахувати всі доповнення та заперечення сторін, розглянути всі клопотання до початку судового розгляду.

Після ознайомлення з висновком експерта й пізнання його змісту по суті починається оцінювання висновків експерта, перевірка окремих сторін висновку і всіх матеріалів експертизи з метою визначення доказового значення встановлених експертизою фактів[2].

---

[1] Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій. Київ, 2007. 528 с. ; Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. 560 с.

[2] Федоренко Т. М. Процессуальные и тактические вопросы почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве : (по материалам Украинской ССР). С. 13.

Судове оцінювання висновку експерта – це кінцевий етап діяльності щодо формування висновку як судового доказу. Від повноти і якості оцінювання висновку експерта залежить успішність його використання в процесі доказування, формування внутрішнього переконання суду в доведеності предмету доказування, встановлення істини у справі. Саме на цьому етапі по суті визначається доказова сила висновку експерта в конкретній цивільній чи господарській справі. Це не означає, що в процесі ознайомлення суд не оцінює висновок, але характер такого оцінювання інший. Наприклад, виносячи ухвалу про виклик експерта для дачі пояснень, суд також попередньо оцінює висновок експерта щодо того, чи потребує він додаткових роз'яснень. Таке попереднє оцінювання є необхідним елементом дослідження.

Класично питання оцінювання висновку експерта як об'єкта оціночної діяльності суду вирішується шляхом перевірки його з токи зору дотримання законності, обґрунтованості й повноти дослідження, достовірності висновків експерта[1]. Однак, наскільки реальні ці критерії, як практично застосувати їх в процесі оцінювання висновку, чи може це зробити суд, – ці й подібні практичні запитання найчастіше залишаються без відповіді або висвітлюються в загальній, неконкретній формі[2].

Слід наголосити, що оцінювання висновку експерта щодо дотримання законності (йдеться про відповідність, в першу чергу, вимогам ст.ст. 77–80 ЦПК та ст.ст. 76–79 ГПК щодо належності, допустимості, достовірності та достатності доказів) має певні особливості порівняно з дослідженням інших доказів у цивільному та господарському процесах. Так, питання про належність висновку експерта, як правило, презюмується, оскільки останній є результатом експертної діяльності санкціонованої судом або ініційованої учасниками справи, і містить відповіді на запитання, які вже наперед визначені суб'єктами призначення з урахуванням конкретних обставин справи. Разом з тим, це не гарантує

[1] Там само.

[2] Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1995. С. 3.

допустимості такого доказу, оскільки загальний характер допустимості свідчить про те, що інформацію потрібно отримувати за допомогою визначених законом засобів доказування з дотриманням порядку збору доказів. Той факт, що суд призначає експертизу, але проводить її інший суб'єкт (експерт), який може порушити вимоги закону під час проведення експертного дослідження, обумовлює необхідність перевірки допустимості висновку експерта як доказу в цивільній справі або в господарському спорі.

Крім того, допустимість доказу тісно пов'язана з вимогою щодо його достовірності. Достовірність доказу – це рівень його правдивості й, відповідно, довіри до нього суду, а якщо згадати, що достовірність багато в чому залежить від дотримання визначених законом вимог порядку збору та джерел доказів, то стає очевидним, що недопустимий доказ є, як правило, і недостовірним. Так, наприклад, у випадку якщо експертизу проводив експерт, який не має належних повноважень чи вийшов за межі компетенції, висновок такого експерта не можна вважати допустимим доказом у справі, оскільки його отримано з порушенням вимог закону щодо суб'єкта експертизи й одночасно він є недостовірним з тих самих причин.

Визначення достовірності – елемент оцінювання будь-якого судового доказу, але щодо оцінювання висновку експерта він набуває особливого змісту. Оцінити достовірність висновку експерта – означає оцінити відповідність висновків дійсності й під цим кутом зору – надійність застосування експертом методик дослідження. Перевірка достовірності висновку експерта передбачає логічний аналіз усіх його складових частин. При цьому послідовно необхідно вирішити такі запитання:

– чи було надано експертові належні об'єкти та матеріали для дослідження;

– чи проведено дослідження достатньо повно;

– чи ґрунтується воно на застосуванні необхідних наукових знань;

– чи правильно використано спеціальну методику;

– чи всі висновки експерта є обґрунтованими;

– чи дотримано межі використання спеціального дослідження;

– чи досліджено експертом норми чинного законодавства під час проведення експертизи.

В умовах сьогодення може виникнути ситуація, коли експерти – представники різних наукових шкіл, з різними методологічними засадами будуть обґрунтовувати протилежні висновки. З огляду на це, питання оцінювання достовірності висновку експерта також пов'язано з проблемою оцінювання допустимості використання експертом спеціальних методів і методик. При цьому не можна плутати два аспекти: оцінювання висновку експерта з точки зору процесуальних правил допустимості й оцінювання допустимості використання спеціальних способів дослідження.

У першому випадку суд визначає: чи дотримано процесуальну форму під час призначення та проведення експертизи; чи проведено експертизу на підставі ухвали суду; чи відповідає висновок експерта всім вимогам, які зазначені в законі; чи підлягає експерт відводу на підставах, передбачених процесуальним законодавством України.

У другому випадку мова йде про допустимість застосованих експертом методик з точки зору передбачених Конституцією України й міжнародними актами гарантій прав людини. Наприклад, навряд чи можна визнати висновок експерта судовим доказом, якщо буде встановлено, що під час дослідження експерт застосував методики, пов'язані з психологічним насиллям, загрозою здоров'ю тощо. Невипадково окремі процесуалісти включають оцінювання надійності застосованих експертом методик до оцінювання достовірності висновку[1].

---

[1] Клюєв О. М., Сімакова-Єфремян Е. Б., Хоша В. В. Судова-експертна діяльність в Україні : збірник нормативно-правових актів : чин. законодав. станом на 1 верес. 2020 р. Харків, 2020. 416 с. ; Клюєв О. М., Угровецький О. П., Сімакова-Єфремян Е. Б., Петрова І. А. та ін. Судові експертизи в адміністративному провадженні : навч. посіб. Харків, 2021. 288 с. ; Клюєв О., Сімакова-Єфремян Е. Доктринальні підходи до судової експертизи в Україні. *Право України.* 2021. № 8. С. 28–43; Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми використання висновку експерта у кримінальному провадженні // Проблеми теорії та практики кримінального провадження : мат-ли кругл. столу (Харків, 17.06.2021). Харків, 2021. С. 54–57.

Водночас слід визнати, що це питання є одним з найскладніших для практики, до того ж теорією судової експертизи не вироблено чітких критеріїв для такого оцінювання. Спірною є сама постановка проблеми про те, чи може взагалі суд оцінювати обґрунтованість наукових методик, які застосовував експерт, а також правильність їх вибору. Адже судді не володіють спеціальними знаннями в цій галузі та, відповідно, не знають наукових методів, які можуть застосовувати експерти під час проведення судових експертиз. Разом з тим, як правильно зазначається у юридичній літературі, критичне аналізування експертних досліджень з їх спеціальної сторони хоча й представляє для практикуючого судді безсумнівну складність і вимагають не тільки мінімуму знань у певній сфері науки, але й навичок у підході до аналізування експертного висновку, проте, ці складнощі не є нездоланними. Як правило, суд може розібратися в цьому, використовуючи такі процесуальні засоби, як:

– ознайомлення з науковою літературою й експертними методиками, що внесені до Реєстру методик проведення судових експертиз;

– особистий досвід оцінювання висновків експерта певних видів експертиз;

– консультації з фахівцями щодо наукової обґрунтованості методів дослідження, застосованих експертом;

– допити експертів і проведення додаткових експертиз для роз'яснення наукових положень, застосованих експертами;

– повторні експертизи[1].

На наш погляд, перевірка достовірності висновку експерта не означає обов'язку суду перевіряти наукову обґрунтованість самих експертних методик з точки зору їх розробленості, відповідності сучасному рівню розвитку спеціальних знань в тій чи іншій галузі. Це може спричинити втручання суду в сферу компетенції експерта та

[1] Щербаковський М. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків : Право, 2021. Вип. 3 (25). С. 21–39. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.03

підміну процесуальних функцій. Вибір спеціальних методів для проведення експертизи – прерогатива експерта, елемент спеціального дослідження, тому навряд чи можна вважати обов'язком суду оцінювати якість застосованих методик. Однак це не означає, що суд не повинен перевірити підстави вибору методик дослідження та, як правильно вказує О. Ф. Дорошенко[1], правомірність використання у конкретному випадку певної експертної методики. Якщо такого обґрунтування підстав застосування конкретної методики немає, суд міг би поставити під сумнів достовірність висновку. Отже, висновки експерта не можна використовувати для цілей доказування, поки суд не переконається в їх обґрунтованості та достовірності.

Крім того, під час процесуального доказування суд вивчає достовірність різних сторін висновку експерта – процесуально-організаційної, фактичної, методологічної, логічної, граматичної та ілюстраційної.

Перевірка процесуально-організаційних умов проведення експертизи передбачає підстави для її призначення і вибору експерта; з'ясування того, чи дотримано правил підготовки матеріалів і об'єктів, виконано вимоги закону щодо прав позивачів чи відповідачів та інших осіб, які беруть участь у справі, а також, чи роз'яснено права та обов'язки експерту і чи дотримано вимог щодо оформлення висновку.

Перевірка фактичної сторони висновку експерта включає з'ясування правдивості збирання та оформлення матеріалів, повноти й точності опису об'єктів та інших матеріалів, що їх використав експерт.

Перевіряючи методичну сторону висновку експерта, суд має з'ясувати:

– відповідність проведеного дослідження рівню розвитку спеціальних знань і можливостей певного виду судової експертизи;

– компетенцію та компетентність експерта;

---

[1] Дорошенко О. Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. С. 16.

– повноту відповідей на поставлені питання та їх відповідність іншим фактичним даним;

– узгодженість між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експерта;

– узгодженість висновку з іншими матеріалами справи.

Очевидно, що перевірка більшості з вищезазначених питань потребує більш ніж загальних знань у певній галузі.

Перевірка логічної та граматичної сторін висновку тісно пов'язана з установленням його повноти і обґрунтованості. Вона передбачає з'ясування логічної послідовності опису ходу та результатів досліджень, суперечностей та неточностей, допущених граматичних помилок, невдалих зворотів мови та малозрозумілих термінів, які ускладнюють розуміння змісту висновків експерта.

Важливим елементом висновку є додатки до нього (фотознімки, схеми, креслення тощо), які забезпечують наочність і переконливість проведених досліджень. Додатки до висновку є додатковими «опорними» засобами контролю обґрунтованості та достовірності висновків. Перевірка додатків дозволяє визначити, чи правильно застосовано методи дослідження, які ознаки об'єктів експерт виявив тощо.

Крім того, під час процесуального доказування, достовірність висновку експерта визначається через з'ясування відповідності висновків обставинам справи, які не викликають сумніву у суду, та встановленням відповідності висновку експерта іншим доказам у справі. Це пов'язано з тим, що для всебічної оцінки висновку експерта його необхідно розглянути в сукупності з іншими доказами у справі. Як правильно вказують, науковці, оцінювання всіх доказів у сукупності дозволяє судовим органам виявити і усунути суперечності між окремими доказами, полегшує перевірку правильності не тільки висновку експерта, але й інших доказів, допомагає встановити логічний зв'язок між окремими доказами під час їх оцінювання. Якщо виявлено суперечність між висновком експерта та іншими доказами, то необхідно вивчити взаємопов'язані матеріали справи та з'ясувати, чи є їх розбіжність наслідком

необґрунтованих помилкових висновків експерта або недостовірності доказів, які їм суперечать[1].

Відповідно до ст. 113 ЦПК «якщо висновок експерта буде визнано неповним або неясним, судом може бути призначена додаткова експертиза, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам). Якщо висновок експерта буде визнано необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи чи викликає сумніви в його правильності, судом може бути призначена повторна експертиза, яка доручається іншому експертові (експертам)».[2]

Статтею 107 ГПК визначено, «якщо висновок експерта є неповним або неясним, за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити додаткову експертизу, яка доручається тому самому або іншому експерту (експертам). За наявності сумнівів у правильності висновку експерта (необґрунтованість, суперечність з іншими матеріалами справи тощо) за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи суд може призначити повторну експертизу, доручивши її проведення іншим експертам»[3].

Не менш важливим для оцінювання доказу є перевірка його достатності. Щодо висновку експерта, ця вимога означає, що в сукупності з іншими доказами його повинно бути достатньо для встановлення всіх обставин, що мають значення і потребують застосування спеціальних знань. Інакше кажучи, висновок експерта повинен містити повні відповіді на всі запитання, що їх поставив перед експертом суд в ухвалі про призначення судової експертизи.

Одним з основних процесуальних засобів дослідження і перевірки висновку є роз'яснення експерта, у зв'язку з цим експертів нерідко викликають для участі в судовому засіданні. Крім того,

---

[1] Циркаль В. В. Перевірка та оцінка висновку експертизи на досудовому слідстві у суді. *Право України*, 2005. № 8. С. 62.

[2] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[3] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

засобом перевірки висновку експерта в процесі є представлення учасниками процесу інших доказів. Роз'яснення експерта – це усні відповіді експерта на запитання суду та осіб, які беруть участь у справі, стосовно викладених у висновку відомостей, що є незрозумілими для учасників процесу або щодо яких виникають сумніви в достовірності.

Необхідність або доцільність виклику експерта в судове засідання може бути обумовлена низкою чинників, серед яких доцільно виокремити такі:

– особлива значимість висновку експерта для вирішення справи;

– складність проведеного дослідження;

– отримання додаткових матеріалів чи встановлення нових фактів, які мають значення для висновку експерта;

– виникнення додаткових питань, які потребують відповіді експерта;

– неповнота або неясність експертного висновку;

– незгода з висновком експерта однієї з юридично заінтересованих у справі осіб;

– недостатня обґрунтованість висновку експерта тощо.

Якщо в справі є висновки різних експертів, які не співпадають між собою, кожен з них перевіряється й оцінюється на загальних підставах. У цьому випадку важливим є виклик у судове засідання всіх експертів для дачі роз'яснень. Надана ними інформація має допомогти з'ясувати причину розбіжності висновків. Якщо усунути суперечності не вдалося, має сенс призначити міжвідомчу комісійну повторну експертизу[1].

Роз'яснення експерта заслуховуються після оголошення його висновку, при цьому, щодо висловлених пояснень експертом, суд та інші особи, які беруть участь у справі, можуть поставити йому

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України 08.10.98 № 53/5. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text

запитання. У такій ситуації, недоцільно ставити ті запитання, на які експерт дав чітку відповідь у своєму висновку.

На практиці виникають випадки, коли роз'яснення експерта не збігаються з його висновком. У такій ситуації можна погодитись з точкою зору В. М. Кравчука та О. І. Угриновської, про те, що «реакція людини на однакові явища залежить від її емоційного стану та зовнішніх обставин. Експертне дослідження здійснюється експертом у звичній для нього обстановці. Експерт має допоміжні матеріали, може порадитись з колегами, спокійно обміркувати застосовувану експертну методику та результати експертного дослідження. Допит у суді – це мікро-стрес для експерта. Емоційний стан, обстановка, динаміка допиту – все це суттєво відрізняється від умов, в яких проводиться експертиза. Необхідно враховувати також те, що між проведенням експертизи та допитом експерта в суді може бути тривалий проміжок часу, заповнений іншими експертними дослідженнями. У зв'язку із чим пояснення експерта можуть не повною мірою збігатися із його висновком»[1]. Це означає, що результати допиту експерта не можна вважати частиною висновку[2], тому розбіжності в роз'ясненнях не слід беззаперечно розглядати як підставу для сумнівів в достовірності висновку експерта.

У результаті проведеного оцінювання висновку експерта суд може його визнати:

– повним і обґрунтованим та покласти його в основу рішення суду;

– недостатньо чітким або неповним і призначити додаткову експертизу, постановляючи про це ухвалу;

– необґрунтованим, що викликає сумнів у його правильності, і призначити повторну експертизу.

Суд може не погодитися з висновком експерта та без призначення повторної експертизи вирішити справу на підставі

---

[1] Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. С. 523.

[2] Удалова Л. Допит експерта : пробл. законодав. врегулювання. *Право України*, 2003. № 2. С. 111–112.

інших доказів. Однак, незгода суду з висновком експерта має бути мотивована в рішенні або ухвалі суду[1].

Таким чином, правильною можна вважати точку зору тих науковців, які до змісту оцінювання висновку експерта включають аналізування та оцінювання:

– дотримання процесуального порядку підготовки матеріалів, призначення і проведення експертизи;

– висновку експерта за запитаннями (завданнями), поставленими судом;

– повноти висновку експерта;

– наукового обґрунтування висновку;

– наявних у висновку фактичних даних з точки зору їх належності й місця в системі інших доказів.

З огляду на вищезазначене, цілком логічними є рекомендації Верховного Суду України про необхідність встановлення судами у процесі перевірки та оцінюванні висновку:

– дотримання вимог законодавства під час проведення експертизи;

– відсутності обставин, які виключають участь експерта в справі;

– компетенції експерта;

– достатності наданих експерту об'єктів дослідження;

– повноти відповідей на складні питання та їх відповідності іншим фактичним даним;

– відповідності між дослідницькою частиною і заключним висновком експертизи;

– обґрунтованості експертного висновку і його відповідності іншим матеріалами справи[2].

---

[1] Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : академ. курс. Київ : Ін Юре, 2005. С. 310–311.

[2] Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text (дата звернення: 21.11.2023).

Вважаємо, що дотримання вказаних рекомендацій є необхідним та обов'язковим елементом процесу дослідження та оцінювання висновку експерта. Процесуальне законодавство містить вимоги щодо дослідження висновку експерта в суді. Наприклад, ст. 239 ЦПК «Дослідження висновку експерта» прописує порядок здійснення процесу оцінювання висновку у цивільному провадженні й містить низку положень, а саме:

– «висновок експерта за клопотанням учасника справи оголошується в судовому засіданні;

– для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені запитання. Першою запитання ставить експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим запитання експертові ставить позивач і його представник;

– суд має право з'ясовувати суть відповіді експерта на запитання учасників справи, а також ставити запитання експерту після закінчення його допиту учасниками справи;

– викладені письмово і підписані експертом роз'яснення і доповнення висновку приєднуються до справи».[1]

Має свої особливості оцінювання висновку експерта у господарському провадженні. Так, ст. 214 ГПК «Дослідження письмового висновку експерта» визначає, що:

– «висновок експерта за клопотанням учасника справи оголошується в судовому засіданні під час дослідження письмових доказів. Суд може оголосити тільки стислий зміст висновку експерта.

– учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу висновку експерта»[2].

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.).

[2] Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

Отже, висновки експерта не можна використовувати для цілей доказування до того часу, доки суд не переконається в їх обґрунтованості, достовірності, достатності та належності.

5.5. **Процесуальні основи відмови експерта від надання висновку**

У юридичній літературі особливої актуальності набувають проблеми використання судових експертиз у цивільному та господарському судочинстві. Крім того, спеціалізовані фахові видання юридичного спрямування висвітлюють питання щодо різних підходів із вирішення однакових питань стосовно підстав відмови експерта від надання висновку в різних видах судочинства[1]. Наведені питання мають дискусійний характер і потребують подальшого розроблення. Нажаль зазначені проблеми не мали прискіпливої уваги науковців у спеціальних публікаціях, а в коментарях до процесуальних кодексів і Законі України «Про судову експертизу» оминаються і зводяться лише до цитування норм, визначених законодавцем, але й законодавець сформулював їх не чітко у прийнятих законах.

На перший погляд об'єкти, завдання, предмет, вирішувані питання, методи та експертні методики, що забезпечують експертне дослідження, судової експертизи визначаються різновидом цієї експертизи та не залежить жодним чином від процесуальних засад її призначення чи залучення експерта, а також процесуальної процедури проведення. Спираючись на спільність й універсальність наукових основ різних видів судових експертиз до уніфікації та найбільш чіткої визначеності та однозначності необхідно спрямувати процесуальне законодавство стосовно проведення суддової експертизи[2].

---

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми розмежування критеріїв формулювання висновку судового експерта та повідомлення про неможливість дачі висновку. *Криміналістичний вісник*. Київ, 2009. № 1 (11). С. 36.

[2] Калужна М. О. Науковий підхід до розуміння відмови експерта від давання висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2015. Вип. 15. С. 189.

Після прийняття нових редакцій ЦПК та ГПК й узгоджених із ними положень ЗУ «Про судову експертизу»[1] та Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[2] закономірним було очікування, що законодавство у сфері судової експертизи зможе наблизитись до формування єдиної правової основи. Особливо щодо підстав, можливостей і порядку відводу експерта, а також єдиних основ відмови експерта від надання висновку в цивільному та господарському судочинстві, однак, прогалини залишились.

З цього приводу М. Г. Щербаковським зазначено, що «підстави для відмови експерта від давання висновку в галузевому процесуальному законодавстві близькі, але між ними немає єдності»[3], і перелічує їх, не вдаючись до детального аналізування, починаючи з підстав для відводу, окреслених у ст. 12 ЗУ «Про судову експертизу», ст. 69 ГПК, ст. 72 ЦПК, п. 2.1. Інструкції. Ним наводяться такі підстави:

– якщо експерту недостатньо матеріалів для вирішення поставленого питання (ст. 72 ЦПК, ст. 69 ГПК, п. 2.1.3 Інструкції);

– коли поставлене перед експертом питання виходить за межі його компетенції, спеціальних знань (п. 2.1.3 Інструкції);

– відсутність у експерта необхідних знань (ст. 72 ЦПК, ст. 69 ГПК,);

– необхідність залучення інших експертів (ст. 103 ЦПК, ст. 99 ГПК).

Крім того він резюмує, що «спектр підстав відмови експерта від проведення експертизи є ширшим за передбачений

---

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

[2] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[3] Щербаковський М. Г. Процесуальні та гносеологічні підстави відмови експерта від давання висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2011. Вип. 11. С. 217–225.

нормативними документами та ставить за мету їх окреслити й класифікує їх на процесуальні та гносеологічні».[1]

З першого погляду викладене вченим можна сприймати як зрозуміле та злагоджене. Однак, ретельне аналізування дозволяє виявити певні суперечності й дискусійні моменти в обґрунтованій ним парадигмі. Дослідження законодавства стосовно підстав і порядку реалізації обґрунтованої відмови експерта від надання висновку та її документального оформлення привело окремих вчених до висновку, що розібратись в ньому досить складно, оскільки непослідовне, розрізнене, нечітке, в окремих випадках недостатньо повне та не сприяє правильному та однаковому його застосуванню[2].

У галузевому процесуальному законодавстві чітко й однозначно визначено підстави відмови експерта від давання висновку – якщо наданих експерту матеріалів недостатньо для вирішення поставленого запитання (ч. 8 ст. 72 ЦПК, ч. 8 ст. 69 ГПК) та зауважується, що така відмова має бути вмотивованою. У дещо розширеному змісті в останньому абзаці п. 2.1 Інструкції визначено, що «експерт може відмовитися від проведення експертизи, якщо наданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а витребувані додаткові матеріали не надані, або якщо поставлені запитання виходять за межі його спеціальних знань. При цьому зазначено, що повідомлення про відмову повинно бути вмотивованим». У четвертому абзаці п. 2.2 Інструкції зазначено, що «експерт зобов'язаний повідомити в письмовій формі органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), про неможливість її проведення та повернути надані матеріали справи та інші документи, якщо поставлене запитання виходить за межі компетенції експерта або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставленого запитання, а витребувані додаткові матеріали не були надані».[3] У той же час, у процесуальному

[1] Там само.

[2] Калужна М. О. Вказана праця. С.191.

[3] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень :

законодавстві положення про відмову у випадку виходу питань за межі компетенції експерта – відсутні. Отже, слід визначитися з таких питань.

1. Чи є відсутність подібної підстави в ЦПК і ГПК прогалиною процесуального законодавства і його треба доповнити?

2. Чи є недоліком законодавчої техніки відсутність вказаного положення, а в цивільному й господарському судочинстві необхідно керуватися підзаконними нормативними актами?

3. Чи має право на існування варіант-антипод: положення Інструкції стосовно відсутності в експерта спеціальних знань, необхідних для відповіді на поставлені запитання, як підстави для відмови від проведення експертизи, є помилковими і їх потрібно виключити з підзаконних нормативно-правових актів?

На наш погляд, відсутність у процесуальному законодавстві норми про підставу для повідомлення експерта про неможливість проведення експертизи у разі, якщо поставлені запитання виходять за межі компетенції судового експерта, є прогалиною законодавства. У той самий час, треба визначитися, чи є синонімічними поняття «відмова від давання висновку» та «повідомлення про неможливість давання висновку». Усі ці питання залишаються відкритими[1].

Оскільки законодавство на зазначені питання однозначної відповіді не дає, ці відповіді має надати наука. Слід сформувати наукове обґрунтування стосовно розуміння таких понять, як: «відмова експерта від проведення судової експертизи», а також тих, що є суміжними – «припинення судової експертизи»; «зупинення виконання судової експертизи»; «відвід експерта». Для цього необхідно усвідомити, проаналізувати та систематизувати низку факторів:

– походження відмови експерта від надання висновку;

– причину появи норми про відмову, що містить законодавство, та на що вона остаточно спрямовується;

затв. наказом Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[1] Калужна М. О. Вказана праця. С. 189–199.

– низку підстав для формування відмови, правильність і повноту їх викладення в процесуальному законодавтсві та інших нормативно-правових актах;

– сутність підстав для відмови, якщо їх кілька та усі вони мають як окремі спільні так і відмінні риси.

Такі наукові підходи можна рахувати запорукою належного розуміння даної проблематики. Вона будуть сприяти формуванню теоретичних засад із наукових знань щодо відмови експерта від надання висновку, які трансформуються у методологічний інструмент наукового пошуку у подальшому.

Необхідно констатувати, що провідною із важливих функцій науки залишається формалізація накопичених знань, котра дозволяє обмінюватись ними в процесі навчання. Завдяки формалізації виявлених і накопичених попередньо знань у наукових поняттях і класифікаціях їх можна легко передавати під час навчання та самоосвіти, а це в остаточному підсумку буде сприяти не тільки правильному тлумаченню норм законодавства, але й ефективному правозастосуванню та удосконаленню правового регулювання.

З огляду на окреслене вище, слушним є міркування А. Ф. Волобуєва: «Там, де рівень формалізації недостатній, такі знання належать скоріше всього до професійного мистецтва, а не до науки. Одним із критеріїв формалізації знань є їх відбиття в чітко сформульованих поняттях, що робить їх доступними широкому колу осіб»[1]. Ось із чого й слід починати – з аналізування понять і класифікацій та закінчувати їх удосконаленням. Аналізуючи зазначену проблематику, необхідно враховувати такі концептуальні положення.

1. Усі наведені в законодавстві ситуації є перешкодами на шляху провадження судової експертизи

2. Окремі ситуації є підставами для організаційно-процесуальної взаємодії експерта з особою чи органом, який є ініціатором проведення експертизи, для їх усунення.

[1] Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.

3. Деякі є уже фінальним, кінцевим наслідком такої співпраці, коли підстава для цієї співпраці не була вирішена або вона стала невирішуваною в принципі.

4. Певні з них відносять до тих, які умовно можна називати підставами для призупинення проведення судової експертизи, оскільки у момент запуску подібного механізму організаційно-процесуальної взаємодії експерта з суб'єктом, який є ініціатором проведення експертизи, зупиняється встановлений строк її виконання. Так, згідно до абз. 6 п. 1.13 Інструкції «у строк проведення експертизи не включається строк виконання клопотань експерта, усунення недоліків, допущених органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта)»[1].

5. Окремі перепони відносять до групи тих, які не були усунуті, та є підставою припинення проведення судової експертизи за ініціативою експерта.

6. Деякі з них, якщо їх не владнано, хоча вони йшли з ініціативи експерта, але належать до підстав припинення проведення судової експертизи за рішенням її ініціатора проведення.

Слід акцентувати, що і сьогодні остаточно не сформовано поняття «відмова від надання висновку». Врахуємо, що це термін законодавчий, але в спеціальній літературі зустрічаються лише цитування стосовного нього лише норм і окремих роз'яснень, що обумовлюється обмеженістю матеріалів. Почнемо із встановлення ключових рис «відмови» експерта від надання висновку для формулювання цього теоретичного поняття через визначення правом чи обов'язком експерта є його відмова від надання висновку. Розглянемо це більш докладно.

По-перше акцентуємо, що виходячи із законодавчого визначення, знаходження норми стосовно відмови експерта від

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

надання висновку серед норм прав експерта, вона закріплена однозначно як диспозитивне право, а не обов'язок експерта.

По-друге, якою є причина відмови? Вона недвозначно прописана в процесуальному законодавстві України та зумовлена неможливістю результативного виконання експертного дослідження, яке, якщо й буде доведене до кінця, то має завершитись висновком про неможливість надання висновку у зв'язку із недостатністю наданих експерту матеріалів для вирішення конкретного питання або за умови відсутності у експерта для цього спеціальних знань. Відомо, що по відношенню до встановленого факту висновок експерта може бути: позитивним (стверджувальним) і негативним (заперечувальним); за ступенем визначеності – категоричним чи ймовірним. До засобів доказування відносять категоричний висновок експерта. Зазначимо, що в основу ухвали суду ймовірні висновки не закладаються, але оскільки вони мають орієнтуюче значення для формування та перевірки версій, можуть бути взяті судом до уваги, якщо вони підтверджуються системою інших доказів. Третім різновидом висновку експерта за ступенем визначеності визнають висновок про неможливість надання висновку, коли питання винесені на вирішення експертизи не можуть бути вирішені через об'єктивні причини: непридатності об'єктів для дослідження; недостатності відображених в них ознак; відсутність науково обґрунтованих методик експертного дослідження тощо.[1]

Висновок про неможливість вирішення питання є результатом проведення всебічного експертного дослідження, це умовивід, що не має ані якої інформації в межах предмета дослідження експерта. У випадку завершення експертизи складанням остаточного документу – висновку експерта про неможливість вирішення питання експертизи, є всі підстави вважати, що експертизи проведена із усіма випливаючими із цього наслідками. Тобто, якщо суд не влаштовує висновок експерта про неможливість вирішення

[1] Експертизи в судовій практиці : наук.-практ. посіб./ за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2–ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 68.

поставленого питання, – може бути призначена додаткова або повторна експертиза, допитано експерта. Але ж, учасників судового провадження не влаштовує такий висновок, оскільки висновок експерта – це засіб доказування, інакше кажучи засобом установлення нових чи перевірки орієнтовних даних, що є важливим для встановлення факту події та інших обставин для правильного вирішення провадження. Натомість повідомлення стосовно неможливості надання висновку ніяким чином не зрушує доказову базу з місця. Однак, судова експертиза не є «річчю в собі» або «мистецтвом заради мистецтва», а ініціатори проведення експертизи передусім зацікавлені отримати висновок експерта, що буде засобом доказування (категоричний), або принаймні підтверджуватиме їх версію (позицію) – імовірний[1].

По-третє, для правового регулювання, яке передбачене законодавчо, відмова експерта від проведення експертизи аналогічно як і повідомлення про неможливість надання висновку є превентивними заходами або інструментами на випередження упровадженими законодавцем, які спрямовані:

– на процесуальну економію часу і коштів на проведення безрезультативної та неефективної судової експертизи, оскільки на час проведення експертизи судовий розгляд припиняється;

– на виправлення експертною установою чи експертом даних ситуацій одночасно із отриманням ухвали про призначення експертизи.

Подібний інструмент, який можна назвати «мікроправовим інститутом» відмова експерта від проведення експертизи є виправданою та потрібною як теоретично, так і практично. Кінець-кінцем така відмова у перспективі спрямована на досягнення завдань судочинства – справедливе, неупереджене, своєчасне вирішення справ судом:

– цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК);

[1] Калужна М. О. Вказана праця. С. 189–199.

– спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави (ч. 1 ст. 2 ГПК).

По-четверте, процесуальний статус і значення в доказуванні заяви про відмову (повідомлення про неможливість проведення дослідження). На відміну від висновку про неможливість вирішення питання, заява експерта про відмову від проведення експертизи (повідомлення про неможливість проведення експертизи) хоча і є процесуальним документом (засвідчує: спробу одержати доказ; висвітлює факт, що експертне дослідження не проводилося з причин недоцільності), однак, така заява (повідомлення) не є засобом доказування, оскільки фактично та змістовно – вона жодної нової доказової інформації не несе. Тому фактичне значення обох цих процесуальних документів (заяви чи повідомлення про неможливість проведення експертизи) у доказуванні рівнозначне.

По-п'яте, глибинні причини (фактори) відмови експерта від проведення експертизи, головним чином, гносеологічні – пов'язані з неможливістю дослідити об'єкти, оскільки вони не надані експертові.

По-шосте, підстави відмови експерта від проведення дослідження не можуть бути вирішені організацією співпраці експерта із суб'єктом-ініціатором проведення експертизи, оскільки експерт на запит про надання додаткових матеріалів не отримує позитивної відповіді, а заміна експерта керівником експертної установи на більш кваліфікованого не наддасть такому експертові нової компетенції тощо.

Крім того, у всіх процесуальних кодексах визначено, що експерт має право відмовитись від надання висновку за умови, що представлених йому матеріалів не вистачає для виконання покладених на нього обов'язків. Це є диспозитивним суб'єктивним правом експерта в пояснюючи окремо взяту таку норму, може здатись, що скористатись цим правом експерт може у випадку коли він вбачатиме недостатність матеріалів. Такий висновок слід вважати поспішним і хибним.

Передумова перша: процесуальне законодавство вказує, що експерт невідкладно має повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи, за умови, якщо наданих на його запит матеріалів недостатньо для виконання покладених на експерта обов'язків. У випадку виникнення у експерта сумнівів щодо змісту й обсягів питань експертизи він невідкладно направляє суду клопотання стосовно його уточнення чи повідомляє суд про неможливість проведення експертизи за винесеними питаннями. Ці норми передбачають:

– обов'язок експерта – негайно повідомляти, негайно заявляти суду клопотання;

– про наявність ще інших причин, через які неможливо провести експертизу;

– про ще два документа експерта – «клопотання про уточнення питань», «повідомлення про неможливість проведення експертизи за заданими питаннями, або через відсутність необхідних знань або без залучення інших експертів».

Із наведених тез випливають питання:

– Чому повідомити, заявити клопотання ініціатору проведення експертизи у випадку наявності інших причин неможливості провести експертне дослідження, є обов'язком експерта, а відмовитись від проведення експертизи – це його право?

– Яким чином співвідносяться дані документи?

– Якщо виходити із наведених норм, то скільки підстав для відмови експерта від проведення дослідження?

Передумова друга: у п. 2.2 Інструкції зафіксовано серед інших такі обов'язки експерта: – «повідомити в письмовій формі органу (особі), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив(ла) експерта), про неможливість її проведення й повернути надані матеріали справи та інші документи, якщо поставлене питання виходить за межі компетенції експерта або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставленого питання, а витребувані додаткові матеріали не були надані». Водночас, цим обов'язкам кореспондує та співвідноситься право експерта, визначене в п. 1 ч. 1 ст. 13 ЗУ «Про судову експертизу», у п. 2.1 Інструкції: «відповідно до процесуального законодавства заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із

проведенням експертизи».[1] Подібну полярність і двозначність законодавчої регламентації слід вважати шкідливою для практики, яка остаточно заплутає правозастосовця, на відміну того, щоб чітко визначити термінологію та внести ясність й однозначність стосовно розуміння практичних ситуацій і сприяти прийняттю правозастосовного рішення адекватного до кожної ситуації.

Аналізуючи викладене, слід урахувати такі висновки та пропозиції. В останньому реченні п. 2.1 Інструкції «Права експерта» вказано, що «експерт може відмовитися від проведення експертизи, якщо наданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а витребувані додаткові матеріали не надані, або якщо поставлені запитання виходять за межі його спеціальних знань».[2] Таким чином, експерт у випадку недостатності матеріалів для дослідження спершу має витребовувати додаткові матеріали. Інакше кажучи експерт не може до знайомства із наданими на експертизу матеріалами скласти заяву про відмову від проведення експертизи, а лише за умови, що їх не надано на його клопотання. Подібне положення вносить певну ясність і відповідає дійсному стану речей, цілям судочинства і меті судово-експертної діяльності. Зауважимо, що відповідальним за достатній і якісний обсяг матеріалів, які направляються на експертизу є ініціатор проведення експертизи, оскільки насамперед у їх процесуальних інтересах отримати висновок експерта – засіб доказування.

Експерт виконує судову експертизу за дорученням (замовленням) в межах наданого на дослідження матеріалу й не може підміняти функції учасників страви та суду, тому в п. 2.3 Інструкції й прописана «заборона експерту самостійно збирати матеріали, що підлягають дослідженню. Таким чином, на експерта правильно покладено обов'язок повідомити орган (особу), що

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

призначили експертизу, про недостатність матеріалів, а вже в інтересах останніх здобути ці матеріали й надати їх».[1] Аналогічно законодавцем визначено, що заявлене експертом клопотання стосовно надання додаткових матеріалів не є його обов'язком, а є диспозитивним правом. Необхідно визначити чи відповідає це соціальній функції СЕД? Чи є достатнім надіслання експертом повідомлення про неможливість проведення експертизи за умови недостатності матеріалів для проведення експертизи, байдужим формальним ставленням очікування реакції ініціаторів проведення експертизи щодо надання чи ненадання додаткових матеріалів. Окремо зауважимо, що за умови надання матеріалів у неналежному процесуальному порядку – завернув їх окремим повідомленням, яким суд має володіти, як певним мінімумом знань, необхідних для належної підготовки та оформлення матеріалів на експертизу, а строк і результат судового провадження – не є проблемою експерта. Отже, чи достатньо лише повідомлення експерта, чи він має заявити поряд із цим і клопотання про надання додаткових матеріалів? А тому залишається питання: заявити таке клопотання є правом чи обов'язком експерта?[2]

Наголосимо, що в повідомленні тільки констатують той факт, що недостатньо матеріалів, і суб'єкту, який є ініціатором проведення експертизи, повідомляють про цей факт. Одночасно під час організаційних заходів суду стосовно збирання й відбору додаткових матеріалів завжди необхідна неофіційна співпраця у формі консультацій з експертом щодо того, які матеріали доцільно й необхідно надати, у якій кількості та як їх правильно зібрати, упакувати тощо.

Таким чином, клопотання експерта стосовно надання додаткових матеріалів, як окреме процесуальне клопотання, повинно включати вступну, описово-мотивувальну та заключну частину, що містить перелік, опис й обсяг матеріалів, які слід надати. Зауважимо, що клопотання експерта скорочує час і зусилля

[1] Там само.

[2] Калужна М. О. Вказана праця. С. 189–199.

суду на з'ясування того, які саме додаткові матеріали потрібні експерту, чому саме вони, чому саме в такому обсязі.

Зрештою, із системного аналізування завдань судочинства відповідних видів, мети правового регулювання СЕД, викладеної в преамбулі ЗУ «Про судову експертизу» – забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, яка орієнтована на максимальне застосування науки і техніки, свідчить про те, що заявлення експертом подібного клопотання бажане для правозастосовної практики та сприяє досягненню мети правового регулювання, оскільки скорочує організаційну та процесуальну тяганину.

У підсумку слід зазначити, що судову експертизу проводять не заради самого процесу її проведення, а тому надсилання експертом суду повідомлення про неможливість надання висновку з причин недостатності матеріалів без попереднього заявлення відповідного клопотання щодо їх надання утворює систему відписок, що в подальшому не обов'язково відновить проведення експертизи. Враховуючи наведене, у процесуальному галузевому законодавстві (у тому числі, ГПК та ЦПК), а також у базовому законі «Про судову експертизу» доцільно чітко зафіксувати норми, відповідно до яких заявляти клопотання стосовно надання додаткових матеріалів або уточнення питань – це є обов'язком експерта тому, що це оптимізує процес усування недоліків перешкоджаючих експертному дослідженню.

5.6. **Окремі аспекти оскарження висновку експерта в суді**

Питаннями щодо оскарження висновку експерта приділяють увагу не тільки провідні науковці, воно посідає не останнє місце у напрацюваннях експертів-практиків, які обговорюють це на конференціях, семінарах, круглих столах. Відповідно до існуючих процесуальних кодексів, висновком експерта вважається докладний опис проведених експертом досліджень, складений у порядку, визначеному законодавством, зроблені у результаті них висновки та

обґрунтовані відповіді на запитання, винесені на вирішення експертизи.

Завдяки останнім змінам у законодавстві, як зазначає Н. Зозуля, посилаючись на І. Педь, експертизи можуть як призначатися судом («нейтральні» експерти), так і бути залученими сторонами процесу («не зовсім нейтральні» експерти). Однак, що це не означає, що ті експерти, які залучаються сторонами, обов'язково будуть упередженими, а їх висновки будуть необґрунтованими, однак, як показує практика українських судів, суди більше схильні довіряти так званим «нейтральним» експертам і більше схильні чути зауваження до висновків експертів, які залучаються сторонами. Свого часу психологами були проведені дослідження, які мали визначити:

– чи дійсно ті експерти, які залучаються сторонами, менш об'єктивні за тих, які є «нейтральними»;

– чи дійсно залучені сторонами експерти, які відповідно спілкуються, в підсумку схиляються в бік учасників справи, що їх залучають.

Експеримент довів, що фактор суб'єктивної оцінки у цих експертів переважає над об'єктивністю, оскільки абсолютно ненавмисно, відчуття реального бажання допомогти призводить до несвідомої професійної сліпоти. У таких випадках експерти внутрішньо починають бути вибірковими в оцінці доказів, а саме: схильними робити більший акцент на тому, що допоможе клієнту і втрачати аспекти, які можуть бути проти об'єктивної оцінки отриманих результатів. Таким чином, можна зауважити, що «експерти знаходяться у стані внутрішнього конфлікту між своїми обов'язками перед суспільством і своїми обов'язками перед клієнтом, і доволі складно встановити певний баланс між цими двома чинниками»[1].

[1] Зозуля Н. Висновок експерта та інструменти його оскарження *Українське право.* URL: https://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/vysnovok-eksperta-ta-instrumenty-yogo-oskarzhennya/ (дата звернення: 21.11.2023).

У випадку, якщо експерти залучаються сторонами та мова йде про цивільне чи господарське судочинство, учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення (ч. 1 ст. 106 ЦПК та ч. 1 ст. 101 ГПК)[1].

Згідно з положеннями ч. 1 ст. 103 ЦПК та ч. 1 ст. 99 ГПК, за своєю ініціативою суд може призначити експертизу за наявності одночасно двох обов'язкових умов:

– «для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

– сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності (ст. 103 ЦПК) та жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати висновок експерта у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів (ст. 99 ГПК)».[2]

Крім того, частиною 3 окреслених статей процесуального законодавства визначено, що «під час призначення експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено кілька експертів для підготовки одного висновку

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Там само.

(комісійна або комплексна експертиза)»[1]. Інакше кажучи, у цьому випадку саме суд буде вирішувати, якого експерта призначати («нейтральний» експерт) та яку експертну установу обирати. До того ж, слід враховувати те, що коло експертів в цивільному та господарському процесі не обмежено тільки відповідними державними спеціалізованими установами (див. ст. 7 ЗУ «Про судову експертизу»[2]).

Розглянемо питання щодо помилок у висновках експертів. Суди можуть у своєму судовому рішенні відхилити висновок експерта, бо він згідно з чинним процесуальним законодавством не має заздалегідь встановленої сили та має оцінюватися судом разом із іншими доказами. Крім того, таке відхилення повинно бути мотивоване у судовому рішенні. Експертна та судова практика свідчить, що при цьому недостатньо в рішенні лише вказати на певні сумніви у достовірності чи правильності висновку експертизи, не зазначивши при цьому обґрунтованих підстав для таких сумнівів. Однією з підстав для відхилення висновку експерта є помилка у висновку.[3]

Розглянемо більш докладно, що можна взагалі вважати помилкою у висновку експерта. Судові експерти, як і в іншій галузі діяльності експерти не відокремлені від прийняття помилкових рішень. Це обумовлено тим, що об'єктивною реальністю були і залишаються можливість помилок.

Окреслене не виключає необхідність прагнення їх подолання, оскільки помилка експерта може викликати не один, а кілька негативних наслідків, а саме:

– зниження якості та ефективності діяльності судового експерта і СЕУ в цілому, формування думки про некомпетентність,

---

[1] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (зі змін. та допов.).

[2] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.).

[3] Зозуля Н. Вказана праця.

необ'єктивність працівників спеціалізованих експертних установ, дискомфортний стан експерта, викликаний виявленою помилкою;

– необхідність проведення додаткових судових дій із усунення експертної помилки, подовження строків підготовки та судового вирішення справ;

– формування негативної суспільної думки щодо можливості забезпечення захисту прав та інтересів громадян, діяльності судів у цілому[1].

Помилки як негативне явище, на жаль, все ще трапляються в експертній практиці, становлячи щорічно 0,5–1% від усіх експертиз. Ефективному їх подоланню може сприяти вирішення наявних у професійній СЕД проблем правового, методологічного і організаційно-управлінського характеру[2].

У загальному вигляді експертну помилку можна визначити як судження експерта або його дії, що не відповідають об'єктивній реальності й такі, що не приводять до мети експертного дослідження, якщо викривлене дослідження та невірні дії експерта є результатом добросовісної помилки (тобто мається на увазі неупереджений висновок).

Не поодинокими є приклади із експертної практики, коли предметом експертизи є обрахунок розміру матеріальної шкоди, завданої особі внаслідок залиття її квартири. Експерт, використовуючи для обрахунку відповідну програму, прогледів, що система дала збій під час визначення площі квартири. Це призвело до збільшення суми завданої шкоди відповідно до збільшення площі квартири. При цьому сума була досить значною. Така помилка експерта була виявлена вже в суді, однак ані суд першої, ані апеляційної, ані касаційної інстанцій не звернув увагу на аргументи сторони щодо існуючої помилки. Таку помилку вдалося виправити лише зверненням до Верховного Суду України на підставі подання

---

[1] Абрамова В. М. Помилки у судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види / В. М. Абрамова, Є. Ю. Свобода. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 72–79.

[2] Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 201 с.

Вищої ради юстиції з метою перегляду справи за нововиявленими обставинами. Вищеописану помилку можна вважати добросовісною[1].

Необхідно звернути увагу на інші ситуації, які виникають, коли помилки є недобросовісними, а експерт свідомо надає завідомо неправдивий висновок. Тобто висновок експерта є таким, що проявляється в свідомому ігноруванні або замовчуванні результатів дослідження суттєвих фактів чи об'єктів експертизи; викладеному описанні цих фактів; завідомо невірній їх оцінці тощо.

Для того щоб розібратись у природі помилок експертів, необхідно, в першу чергу, визначити, які помилки взагалі існують.

По-перше, помилки процесуального характеру, які часто супроводжуються виходом експерта за межі його компетенції, коли перед експертом ставляться питання, які не належать до сфери його спеціальних знань. Наприклад, експертом-почеркознавцем самостійно в межах спеціальності «Дослідження почерку і підписів» вирішується питання про внесення змін до тексту документа (підчистка, дописка, травлення, виправлення тощо). Адже це питання належить до компетенції експерта у галузі технічної експертизи документів.

По-друге, відповіді на поставлені питання не витікають із дослідницької частини висновку експерта. У даному випадку ми стикаємося із тим, що окрім процесуальної помилки, має місце й помилка гносеологічна, тобто логічна помилка, адже висновок експерта має логічно витікати із тих досліджень, які він фактично провів. Наприклад, експерт-трасолог під час ідентифікації взуття за відбитками, виявленими на місці події, встановив та відобразив у дослідницькій частині висновку лише збіжність загальних (родових, групових) ознак, але висновок зробив про індивідуальну тотожність (що слід залишений наданим для дослідження взуттям певної особи).

Крім того, слід зважати на те, що предметом висновку експерта не можуть бути питання права. Зокрема, згідно з Постановою Пленуму ВСУ «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» від 23 березня 2012 р. № 4

[1] Зозуля Н. Вказана праця.

неприпустимо ставити перед судовими експертами правові питання, вирішення яких чинним законодавством віднесено до компетенції суду, зокрема, про відповідність окремих нормативних актів вимогам закону, про правову оцінку дій сторін тощо[1].

Часто процесуальні помилки виникають й у тих випадках, коли експерти самостійно збирають об'єкти чи зразки для проведення експертного дослідження. Як приклад, наведемо інший випадок: коли суд у своїй ухвалі дає експерту вказівку взяти необхідні дані з матеріалів справи, а вони там відображені неоднозначно. Це стосується, наприклад, вихідних даних для проведення автотехнічної експертизи. Для уникнення таких помилок під час призначення експертизи суд має чітко вказати, які конкретні вихідні дані брати для дослідження, які зразки підписів використовувати, які саме документи досліджувати тощо. Трапляються й помилки, закладені ще на етапі постановлення завдань експертові, що спонукають експерта до надання передбачуваного висновку без урахування всіх обставин справи. На підставі абз. 3 п. 2.3 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень» експерту забороняється вибирати вихідні дані для проведення експертизи, якщо вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно[2]. У Постанові Верховного Суду України від 28 березня 2018 р. у справі № 520/8073/16–ц[3] закріплено такі поняття:

---

[1] Про деякі питання практики призначення судової експертизи : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4 (зі змін. та допов.). *Вісник господарського судочинства*. 2012. № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0004600–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.).

[3] ВС/КЦС: Оцінка судом доказів на спростування висновків судової експертизи (ВС/КЦС № 520/8073/16–ц від 28.03.2018 р.). URL: https://www.advokat-buro.com/vs-ktss-otsinka-sudom-dokaziv-na-sprostuvannya-visnovkiv-sudovoyi-ekspertizi-vs-ktss-520–8073–16–ts-vid-28–03–2018–r/ (дата звернення: 21.11.2023).

– під неясністю висновку експерта слід розуміти нечіткість, розпливчастість відповідей експерта, внаслідок чого стає незрозумілий хід міркувань експерта;

– недостатньо повним є висновок, заснований на дослідженні не всіх наданих експертові об'єктів або що не містить вичерпних відповідей на всі поставлені питання.

Однак слід розуміти, що жоден доказ сам по собі не є самостійною підставою для спростування висновку експерта. Висновок експерта не є достовірним/належним/допустимим доказом у разі доведення наявності дефекту самого висновку, а саме, наявність одного (або кількох) із зазначених моментів:

– необґрунтованості, неповноти або його неясності;

– факт вирішення експертом правових запитань чи інших запитань, які виходять за межі його спеціальних знань;

– вирішення експертом запитань щодо обставин, які не є предметом доказування;

– призначення та проведення експертизи, складання висновку експерта з порушенням вимог чинного законодавства України[1].

Таким чином, слід розуміти, що оскільки достовірність, належність чи допустимість висновку експерта – це обставини, що мають значення для вирішення справи, то дані, на підставі яких суд встановлює наявність чи відсутність «дефектів» висновку експерта, є доказами у справі в цивільному чи господарському провадженні.

Зазначимо, що окремі експерти вважають досить образливою «критику» на їх рахунок щодо складених ними висновків експерта. Є приклад, коли в Чехії суд оштрафував адвоката за досить жорсткі висловлювання щодо некомпетентності судового експерта. Врешті-решт адвокат поскаржився і суд роз'яснив, що сторони мають право піддавати сумніву висновки експерта і навіть, якщо це було висловлено в доволі жорсткій формі, це не буде вважатись порушенням[2]. Однак, цей приклад досить складно віднести до практики використання рецензії висновку експерта судом.

---

[1] Зозуля Н. Вказана праця.

[2] Там само.

Таким чином, питання щодо рецензування висновків експертів досить неоднозначно сприймається в колі правників. Наразі практики Верховного Суду України, який міг би запровадити єдине розуміння цього інституту, поки що немає, тому обговорення з даного питання продовжують тривати лише на рівні експертних і наукових дискусій, хоча непоодинокими є випадки «баталій» із цього приводу під час судових засідань.

Зауваження до висновку експерта є досить поширеним інструментом, які використовують сторони у процесуальних документах в ході судового розгляду. Тому з даного питання сформувалась певна судова практика навіть на рівні найвищої судової інстанції, деякі рішення вважаємо за доцільне навести нижче. Так, в одній із справ (постанова Верховного Суду України від 08 травня 2018 р. у справі № 916/259/16) суд зауважив, що «…з мотивувальної частини постанови суду … не вбачається наведення судом правової оцінки висновку судово-почеркознавчої експертизи …, а також зауважень відповідача щодо висновку експерта… Тобто суд апеляційної інстанції належним чином не обґрунтував прийняття ним до уваги одних доказів та відхилення інших…»[1].

В іншій справі факт наявності заборгованості був запереченим висновком судово-економічної експертизи, однак такі доводи були відхилені судом, «оскільки заборгованість визначається умовами кредитного договору та вимогами закону, а не висновком експерта, який оцінюється на рівні з іншими доказами та не має для суду наперед встановленого значення…» (постанова Верховного Суду України від 25 квітня 2018 р. у справі № 401/9687/12)[2]. Посилаючись на практику Європейського суду з прав людини, в одній із постанов Верховний Суд України зазначає: «Європейський Суд з прав людини

[1] Постанова від 08.05.2018 р. у справі № 916/259/16. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78552780 (дата звернення: 21.11.2023).

[2] Постанова від 25.04.2018 р. № 401/9687/12. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/73903139 (дата звернення: 21.11.2023).

в рішенні у справі «Проніна проти України» від 18 липня 2006 р. зазначив, що «п. 1 ст. 6 Конвенції зобов'язує суди давати обґрунтування своїх рішень, але це не може прийматись як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент» (постанова ВС від 25 квітня 2018 р. у справі № 401/9687/12)[1]. Одночасно можна згадати про судову практику з приводу затягування розгляду справ внаслідок призначення великої кількості експертиз, а саме рішення Європейського суду з прав людини у справі «*GÓRA v. POLAND* (2004)», де йдеться про те, що призначення чотирьох експертиз мало наслідком необґрунтоване затягування розгляду, навіть незважаючи на рівень складності справи.

Загалом, слід констатувати, що наразі найбільш поширеним інструментом для оскарження висновку експерта є заперечення учасника справи у процесуальних документах. Рідше зустрічаються випадки подання до суду рецензій на висновки експертів чи протилежних висновків експерта, зроблених на замовлення сторони. Законодавчо визначена процедура та можливість оскарження результатів судової експертизи з метою виправлення добросовісних помилок експерта чи призначення повторної експертизи, якщо первинну (попередню) визнано необґрунтованою чи такою, що суперечить іншим матеріалам справи. Такі інструменти є гарантією забезпечення права особи на незалежний суд та змагальний судовий процес у цивільних і господарських провадженнях.

[1] Постанова від 25.04.2018 р. № 401/9687/12. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/73903139 (дата звернення: 21.11.2023)

Висновки

1.1. Цивільне та господарське право відрізняються за предметом регулювання, у той же час, їх об'єднує функція регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі здійснення економічної діяльності. Окремі норми ЦК і ГК, що регулюють цивільні та господарські відносини потребують суттєвої та комплексної переробки з метою чіткого розмежування цивільних та господарських відносин. Це допоможе мінімізувати або навіть усунути такі негативні явища як колізії, прогалини, дублювання норм права, які у сукупності є перешкодами на шляху розвитку національної економіки та поступової інтеграції нашої держави у глобальний економічний простір.

1.2. Аналіз наукових праць дозволив визначити, що цивільний процес, можна розглядати, як діяльність суду зі здійснення правосуддя, яка складається з розгляду та вирішення в судових засіданнях цивільних справ; або як діяльність осіб, які беруть участь у справі, і сукупність цивільних процесуальних правовідносин між судом і заінтересованими особами та органами держави, що беруть участь у справі. Акцентовано увагу на тому, що з теоретичних позицій господарський процес, може бути визначений як урегульований господарськими процесуальними нормами процесуальний порядок (система взаємопов'язаних правових форм) провадження діяльності уповноваженими суб'єктами, що виявляється у здійсненні правосуддя в господарських справах, захисті порушених прав, свобод та інтересів учасників господарських правовідносин. Враховуючи провідну роль цивільного та господарського процесу, як основних процедур захисту гарантованих прав та інтересів суб'єктів, акцентовано увагу на існуючому зв'язку між здійсненням правосуддя, цивільним судочинством та господарським судочинством.

1.3. Доведено, що основним принципам господарського та цивільного судочинства притаманна ознака уніфікованості. Уніфікованість принципів цивільного і господарського судочинства

дозволяє практично не розрізняти їх та засвідчити єдність викладення змісту принципів як у Конституції України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів», так і в Цивільному процесуальному кодексі України та Господарському процесуальному кодексі України. Аналіз праць науковців та чинного законодавства дозволив встановити, що принципи господарського та цивільного процесуального права, як галузей науки, утворюють базис, на якому формуються й функціонують, відповідно, норми ЦПК та ГПК. Крім того, підкреслено, що принципи господарського та цивільного судочинства дозволяють оцінити діяльність суду й учасників справи, а також слугують орієнтирами для вдосконалення процесуальних відносин.

2.1. Окрема увага звертається на те, що підставою використання спеціальних знань виступає потреба в них з метою отримання доказової інформації у справі: шляхом встановлення у процесі дослідження фактів-доказів (у формі експертизи), які не можуть бути отримані в інший спосіб; шляхом використання спеціальних знань для надання консультацій, роз'яснень, допомоги у формулюванні питань експерту або вчинення інших процесуальних дій.

Доведено, що у господарському та цивільному процесах акцент зроблено на різних цілях залучення спеціалістів чи експертів, відповідно, й на розбіжностях у їхніх процесуальних правах і обов'язках, а також на процесуальному значенні результатів застосування такими фахівцями спеціальних знань.

2.2. Встановлено, що необхідно чітко відмежовувати у функціональному аспекті спеціальні знання, як результат професійної підготовки та певну спеціалізовану освіченість окремих осіб поза межами судочинства, від передбачених процесуальними законами спеціальних знань, які, маючи за своїм змістом певну тотожність із першими, можуть використовуватися тільки у точно встановлених законом формах і межах. Крім того, у процесуальне визначення спеціальних знань обов'язково має включатись їх загальнонаукове поняття, як неодмінна змістовна основа поняття процесуального, а останнє буде визначати лише межі й форми особливостей використання цих знань у цивільному й господарському процесах та юридично значущі наслідки такого використання.

З урахуванням усіх форм участі спеціаліста в цивільному процесі, сформульовано поняття спеціаліста – це самостійний суб'єкт цивільного/господарського процесу, яким є фахівець у галузі спеціальних знань, якого залучає суд до участі в процесі для надання консультаційно–довідкової допомоги з питань, що потребують застосування спеціальних знань, і допомоги технічного характеру (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) під час вчинення процесуальних дій. Крім того, визначено форми участі спеціаліста у цивільному та господарському процесах: участь у провадженні процесуальних дій (діяльність технічного характеру); надання консультацій суду та іншим учасникам процесу (консультаційна діяльність).

2.3. Підкреслено, що висновок експерта як самостійний судовий доказ у справі може бути лише результатом проведення судової експертизи, призначеної та проведеної у суворій відповідності з вимогами господарського або цивільного процесуального законодавства. Також акцентовано увагу на тому, що висновок, отриманий поза процесом або з порушенням вимог до форми, змісту, статусу експерта (його процесуальних обов'язків, прав та юридичної відповідальності), не набуває, відповідно, й статусу висновку експерта, як засобу доказування.

3.1. На підставі узагальнення думок учених, виокремлено низку ознак судової експертизи, а саме: використання експертом спеціальних знань; процесуальна форма призначення судової експертизи; спеціальний суб'єкт експертизи; дослідження – як процес застосування спеціальних знань; об'єкти дослідження; проведення дослідження з метою встановлення обставин, що мають значення для справи; процесуальна самостійність та індивідуальна відповідальність судового експерта; безпосереднє дослідження об'єктів експертизи; об'єктивне та всебічне проведення експертного дослідження; процесуальне оформлення результатів експертизи; оформлення результатів у спеціальному процесуальному документі – висновку експерта; надання висновку по суті.

Доведено, що основними рисами судової експертизи, яка відрізняє її від інших видів експертиз є: використання спеціальних знань суб'єктом, який має відповідну компетенцію; проведення досліджень з метою встановлення обставин, що мають значення для

справи; проведення досліджень спеціальним суб'єктом експертизи, який призначається судом або залучається учасником судового провадження; процесуальна форма оформлення результатів експертизи; проведення досліджень на підставі ухвали суду чи на замовлення учасників справи; питання, на які мають бути надані відповіді містяться в ухвалі суду чи визначаються учасниками справи.

Зазначено, що судову експертизу в цивільному чи господарському процесі можна визначити як дослідження, проведене на підставі ухвали суду чи на замовлення учасника справи, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус експерта, з метою встановлення певних фактів й обставин справи та надання суду (або учаснику справи) відомостей, які мають значення для справи, що оформлюється спеціальним документом – висновком експерта.

3.2. Констатовано, що в результаті аналізу чинного цивільного процесуального та господарського процесуального законодавств можна зробити висновок, що регламентований законом порядок призначення судової експертизи передбачає вирішення низки ключових питань, яким надано розгорнуту характеристику, а саме: підстави призначення експертизи; формування предмета експертизи; визначення кола питань експерту; вибір експерта; процесуальне оформлення призначення експертизи.

3.3. Окремо звертається увага на те, що в оновленому процесуальному законодавстві України у разі призначення експертизи судом, експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто у встановлений судом строк, експерта чи експертну установу визначає суд. Поряд із тим, підкреслюється, що суд з урахуванням обставин справи має право визначити експерта чи експертну установу самостійно. У разі необхідності може бути призначено декілька експертів для підготовки одного висновку (комісійна або комплексна експертиза). Крім того, процесуальне законодавство визначає, що:

– про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, в якій зазначає підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт має надати суду висновок, особу (осіб), якій доручено проведення

експертизи, перелік матеріалів, що надаються для дослідження, та інші дані, які мають значення для проведення експертизи;

– якщо суд доручає проведення експертизи кільком експертам чи експертним установам, суд в ухвалі призначає провідного експерта або експертну установу;

– ухвала про призначення експертизи направляється особам, яким доручено проведення експертизи, та учасникам справи. Об'єкти та матеріали, що підлягають дослідженню, направляються особі, якій доручено проведення експертизи (провідному експерту або експертній установі).

3.4. З огляду на наукові дослідження вчених-правників, надане визначення предмету експертизи: це факти (фактичні дані) та обставини справи, встановлювані на підставі застосування спеціальних знань за результатами дослідження експертом відповідними методами наданого об'єкта, з метою вирішення поставлених перед ним судом (учасником справи) або в порядку експертної ініціативи питань.

У свою чергу, об'єкт (об'єкти) експертизи можна визначити як предмети матеріального світу чи матеріалізовані носії інформації, що підлягають експертному дослідженню з метою встановлення фактів (фактичних даних) та обставин справи, які входять до предмета експертизи. Крім загального об'єкта, як матеріального носія інформації, розрізняють також родовий (видовий) і конкретний об'єкти судової експертизи.

3.5. Констатовано, що експертиза проводиться в судовому засіданні або поза межами суду, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень, або якщо об'єкт досліджень неможливо доставити до суду, або якщо експертиза проводиться за замовленням учасника справи. При цьому необхідно зазначити, що проведення експертизи у суді має свої особливості. Коли експертиза проводиться безпосередньо у суді, то суд має забезпечити експерта окремим приміщенням, а також повинні бути створені всі необхідні умови для його роботи. Зауважимо, що суд і учасники судового розгляду мають право бути присутніми при проведенні експертизи, якщо, звичайно, немає перешкод етичного характеру тощо.

4.1. Встановлено, що для визначення характеру професії судового експерта принципове значення має зміст, галузь та обсяг

його знань. Судово-експертні спеціальності мають подвійну природу, де основну роль відіграють базові науки, допоміжну – юридичні. Співвідношення зазначених груп знань (основних та допоміжних) визначає вид, термін та інші особливості процесу підготовки судових експертів і присвоєння їм відповідної експертної кваліфікації (чи інших формальних показників професійного рівня фахівця). Крім того, доведено, що критеріями, за якими оцінюють компетентність експерта, висновок якого розглядається як доказ під час розслідування справи, є освіта експерта і стаж його професійної діяльності у сфері науки або практики, які необхідні для проведення експертизи. Необхідною та вирішальною умовою щодо підготовки судових експертів у закладах вищої освіти є внесення змін у законодавчі акти, які регламентують СЕД в Україні. Окремо звертається увага на те, що удосконалення сформованих систем професійної підготовки персоналу СЕУ вимагає інноваційного підходу до формування знань в області управління якістю їхньої діяльності. Перш за все, мова йде про створення нової моделі комплексу компетентностей та компетенцій певної категорії працівників СЕУ, відповідальних за проектування, підтримку та розвиток системи управління якістю; запропоновано низку елементів, які складають окреслену модель.

4.2. Визначено поняття експерта, як фізичної особи, яка володіє спеціальними знаннями, має незалежний і самостійний процесуальний статус, є компетентною та має відповідну компетенцію у проведенні за дорученням суду (учасників справи) необхідного дослідження, результати якого оформлюються у висновку експерта.

Зауважено, що незгода з висновком експерта може мати наслідком клопотання до суду від учасника справи про призначення додаткової, повторної чи іншої експертизи або ж надання додаткових доказів, що спростують висновок експерта.

4.3. Зауважено, що між участю експерта та участю спеціаліста у цивільному та господарському процесах існують спільні риси (в обох випадках застосовуються спеціальні знання, оскільки експерт та спеціаліст діють в межах встановленої законодавством процедури), проте, ототожнювати їх не дозволяють суттєві відмінності, характеристика яких наведена у роботі. Аналіз чинного законодавств

дозволив дійти висновку, що під час призначення експертизи судом особа набуває права та виконує обов'язки експерта після оголошення (вручення) їй ухвали про призначення експертизи та попередження про відповідальність. При виконанні експертизи на замовлення учасника справи має складатись відповідний договір. Тільки за цих умов висновок експерта набуває доказової сили. Невиконання цих вимог робить неможливим використання висновку експерта, як засобу доказування у справі. Тому не можуть розглядатись як висновок експерта і бути підставою для відмови у призначенні експертизи акти ревізії, калькуляції, інші висновки спеціалістів, навіть якщо вони надані на запит суду, адвоката, сторони.

4.4. Доведено, що при розгляді питань щодо суб'єкта комплексних судово-експертних досліджень особливу увагу слід приділяти низці чинників, а саме: необхідно чітко розрізняти поняття суб'єкта СЕД, судової експертизи та доказування; потребує вдосконалення нормативно-правове визначення функцій керівника експертної установи – як суб'єкта СЕД взагалі та в процесі проведення комплексних судово-експертних досліджень зокрема; суб'єктом судової експертизи є виключно судовий експерт; ураховуючи ту обставину, що комплексні дослідження відповідно до законодавства виконуються комісією експертів, суб'єктом комплексної судової експертизи треба вважати кожного з експертів – членів комісії; під час розроблення методик комплексних судово-експертних досліджень обов'язковою складовою є положення стосовно оцінювання експертами результатів інтеграційних досліджень в аспекті суб'єктного підходу щодо ступеня участі кожного із членів експертної комісії у формулюванні висновків. Поряд із тим, зазначено, що суб'єкт судової експертизи, у тому числі й той, що проводить комплексні судово-експертні дослідження, має відповідати таким морально-етичним вимогам: неупередженість, стійкість і самостійність суджень щодо експертного дослідження, самокритичність, наукова добросовісність, коректність поведінки, стриманість, небалакучість, відповідальність за доручену справу, високе почуття суспільного обов'язку та нетерпимість до порушень інтересів держави й суспільства.

4.5. Проведено узагальнення експертної практики з комплексних судово-експертних досліджень, яке дозволило

акцентувати увагу на двох основних проблемах: по-перше, вони стосуються органів (осіб), що залучають судових експертів (надто великий відсоток експертних досліджень не призначається як комплексні судові експертизи через відсутність розуміння сутності такої експертизи зазначеними суб'єктами; по-друге, існують проблеми організації проведення комплексних судових експертиз безпосередньо в СЕУ, що пов'язано із наданням окремих висновків, коли отримані результати необхідно інтегрувати, чи відсутністю синтезуючої частини, а також, найголовніше – великим відсотком висновків, якими констатується факт неможливості вирішити питання комплексної судової експертизи.

5.1. Констатовано, що законодавче визначення висновку експерта (ст. 102 ЦПК та ст. 98 ГПК) як докладного опису проведених експертом досліджень, зроблених у результаті них висновків та обґрунтованих відповідей на питання, поставлених судом і складений у порядку, визначеному законодавством, не відображає сутності цього засобу доказування хоча б тому, що висновок експерта – це не просто письмова фіксація відомостей про факти, а результат наукового дослідження, проведеного спеціальним суб'єктом – судовим експертом. Підкреслено, що з урахуванням практичних і теоретичних навичок та знань необхідно відрізняти повідомлення про неможливість вирішення поставленого перед експертизою питання та повідомлення про неможливість надання висновку експерта. Також зазначено, що правова природа висновку експерта як засобу доказування у цивільному чи господарському процесі зумовлена двома чинниками: спеціальним – специфікою формування інформації (докази формуються під час проведення спеціального дослідження, тобто експерт виявляє нові факти та надає їм професійну оцінку); юридичним – відповідністю порядку отримання інформації вимогам цивільної чи господарської процесуальної форми.

5.2. У результаті аналізу праць науковців подано класифікацію висновків експерта, в основу якої закладено ряд чинників, а саме: за ступенем виразності – категоричні та ймовірні; за відношенням до події – позитивні й негативні; залежно від характеру відносин між наслідком і його підставою – умовні і безумовні; за ступенем

однозначності – однозначні й альтернативні; залежно від повноти відповідей на поставлені запитання – повні (вичерпні) і часткові.

5.3. Визначено, що висновок експерта не може бути використаний для цілей доказування доки суд не переконається в його обґрунтованості. Зробити це він зможе лише тоді, коли буде наданий розгорнутий висновок експерта. Крім того, якщо скасувати дослідницьку частину, як пропонують певні науковці, то у процесі проведення повторної експертизи неможливо буде судити про причини її розбіжностей із висновком первинної експертизи.

5.4. Зауважено, що судова оцінка висновку експерта є кінцевим етапом діяльності щодо формування висновку як судового доказу, оскільки від повноти і якості оцінювання висновку експерта залежить успішність його використання в процесі доказування, формування внутрішнього переконання суду в доведенні предмету доказування, встановлення істини у справі. Підкреслено, що одним із основних процесуальних засобів дослідження й перевірки висновку є роз'яснення експерта, у зв'язку з чим, експертів нерідко викликають для участі в судовому засіданні. Поряд із тим, засобом перевірки висновку експерта під час його оцінювання є надання учасниками процесу інших доказів. Визначено, що роз'яснення експерта – це усні відповіді експерта на запитання суду та осіб, які беруть участь у справі, стосовно викладених у висновку відомостей, що є незрозумілими для учасників процесу або щодо яких виникають сумніви в їх достовірності.

Доведено, що правильною слід вважати точку зору тих науковців, які до змісту оцінювання висновку експерта включають: аналіз дотримання процесуального порядку підготовки матеріалів, призначення і проведення експертизи; аналіз висновку експерта за питаннями (завданнями), поставленими судом чи учасниками справи; аналіз повноти висновку; оцінка наукового обґрунтування висновку; оцінка наявних у висновку експерта фактичних даних з точки зору їх належності та місця в системі інших доказів. Зазначено, що висновки експерта не можна використовувати для цілей доказування до того часу, доки суд не переконається в їх обґрунтованості, достовірності, достатності та належності.

5.5. Акцентовано увагу на тому що судова експертиза проводиться не заради процесу її проведення, а тому надсилання

експертом суду повідомлення про неможливість надання висновку з причин недостатності матеріалів без попереднього заявлення відповідного клопотання щодо їх надання утворює систему відписок, що в подальшому не обов'язково відновить проведення експертизи. Враховуючи наведене, у процесуальному галузевому законодавстві (у тому числі, ГПК та ЦПК), а також у базовому законі «Про судову експертизу» доцільно чітко зафіксувати норми, відповідно до яких заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів, уточнення запитань тощо є обов'язком експерта, оскільки це оптимізує процес усунення недоліків, що перешкоджають виконанню експертного дослідження.

5.6. Підкреслено, що питання щодо рецензування висновків експертів досить неоднозначно сприймається в колі правників; наразі у практиці ВС доки це не запроваджено єдиного розуміння вказаної інституції, тому обговорення з даного питання продовжують тривати лише на рівні наукових дискусій. Наразі найбільш поширеним інструментом для оскарження висновку експерта є заперечення учасником справи у процесуальних документах. Все частіше трапляються випадки подання до суду рецензій на висновки експертів, зроблених на замовлення однієї із сторін (не в судовому порядку), що негативно відображається на оцінці висновку експерта, як джерела доказів. Адже рецензія на висновок експерта – документ, який передбачає коментування основних положень рецензованого висновку експерта (висловлення особистого ставлення рецензента до повноти, науковості, обґрунтованості рецензованого висновку експерта шляхом узагальненого аргументованого його оцінювання з точки зору відповідності вимогам чинного законодавства та методичним положенням судової експертизи); метою рецензування висновків є вдосконалення професійної майстерності експертів, поліпшення якості та обґрунтованості їх висновків; рецензія на висновок експерта не може бути використана в якості джерела доказів у будь-якому виді судочинства та не може слугувати підставою для підтвердження або спростування висновку експерта.

Перелік джерел посилання

1. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg_07–245138 (дата звернення: 215.11.2023).

2. Loi n° 2004–130 du 11 février 2004 réformant le statut de certaines professions judiciaires ou juridiques, des experts judiciaires, des conseils en propriété industrielle et des experts en ventes aux enchères publiques. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/179238 (дата звернення: 21.11.2023).

3. Абдумаджидов Г. Проблемы совершенствования предварительного расследования. Ташкент: Изд. «Фан», 1975.

4. Абрамова В. М. Експертні помилки: сутність, генезис, шляхи подолання : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 201 с.

5. Абрамова В. М. Помилки у судово-експертній діяльності: сутність, умови виникнення та види / В. М. Абрамова, Є. Ю. Свобода. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2014. Вып. 59. С. 72–79.

6. Авер'янов В. Б. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації. *Право України*. 2010. № 3. С. 72–73.

7. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. Харків : В деле, 2017.

8. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. 320 с.

9. Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта. *Криминалистика и судеб. экспертиза*. Киев : ИО МООП УССР, 1968. Вып. 5. С. 135–141. С. 138.

10. Афонін Д. С. Деякі особливості використання некатегоричних висновків експерта в якості доказів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 193.

11. Бабенко В. В. Доказування в господарському процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007.

12. Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»,* серія *«Юридичні науки»*. 2014. № 801. С. 229–233.

13. Бараш Л. Процесуальні проблеми призначення і проведення судової експертизи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4. С. 262–268.

14. Батрин С. Господарське право як самостійна галузь права: до постановки питання. *Юридична Україна*, 2010. № 91. С. 92–96.

15. Бисага Ю. М., Заборовський В. В. Процесуальне становище експерта та спеціаліста як учасників цивільного процесу. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» Розділ 3. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право С. 31–35. DOI https://doi.org/10.24144/2788–6018.2021.01.6.

16. Бичкова С. С. Експертиза в цивільному процесі України : дис. … канд. юрид. наук; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2003. 211 с.

17. Бідняк В. А. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із державним фінансуванням галузі охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 19 с.

18. Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2018. 22 с.;

19. Бойчук Р. В. Ознаки письмових доказів у доктрині цивільного процесу. *Держава та регіони.* Серія: Право, 2023 р., № 1 (79). С. 319–323. DOI https://doi.org/10.32840/1813–338X-2023.1.52

20. Бондаренко О. О. Об'єкт і предмет судової експертизи у кримінальному судочинстві. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* № 1082. Серія «ПРАВО». Випуск № 16, 2013 рік. С. 215–218.

21. Бордюгов Л. Г. Теоретичні та методичні основи судової гірничотехнічної експертизи : дис. … канд.. юрид. наук : спец. 12.00.09. Харків, 2006.

22. Булыга А.З. Анализ и оценка экспертных выводов в криминальных делах. // Тези виступів учасників конференції прокурорів-криміналістів, начальників управлінь карного розшуку, НДЕКЦ УМВС областей та обласних бюро судово-медичної експертизи МОЗ України (14–15 березня 2005 року). Київ, Пуща Водиця : Український Центр духовної культури, 2005. С.27–36.

23. Буряк Л. С. Правова природа висновку експерта як засобу доказування в цивільному процесі. *Криміналістичний вісник*, 2014. № 1. С. 77.

24. Бутырин А. Ю., Трифонова З. В. Обеспечение достоверности выводов в заключении эксперта при производстве судебной строительно-технической экспертизы. *Теория и практика судебной экспертизы.* 2017. Т. 12. № 3. С. 78–84. URL: https://moesnsk.ru/upload/medialibrary/311/3117b926e4edcbbe7b8960293e734e36.pdf (дата звернення: 20.12.2021).

25. Бычкова С. Ф. Становление и тенденции развития науки о судебной экспертизе. Алмааты : Казахстан. НИИСЭ, 1994. 319 с.

26. Бычкова С. Ф. Судебная экспертология. Курс лекций : учеб. пособ. / С. Ф. Бычкова, Е. С. Бычкова, А. С. Калимова. Алматы : Жети жаргы, 2005. С. 52–53.

27. Вапнярчук В. В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017.

28. Васильев С. В. Гражданский процесс : учеб. пособие. Харьков : Одиссей, 2006.

29. Васильєв В. Окремі аспекти призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні. *Юридичний вісник*, 2020/4. DOI https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.1970 С. 44–50.

30. Васильєв С. В. Цивільний процес : навч. посіб. Харків : Одіссей, 2008. 480 с.

31. Васильєва Ж. В. Зміст та структура висновку експерта в цивільному процесі. *Університетські наукові записки* : часоп. Хмельниц. ун-ту упр. та права. 2005. № 3. С. 111–116.

32. Васильєва-Шаламова Ж. В. Застосування спеціальних знань в цивільному процесі // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 квіт. 2008 р., м. Київ). Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Юрид. ф-т. Київ, 2008. С. 74.

33. Васильєва-Шаламова Ж. В. Процесуальний порядок призначення судової експертизи в цивільному процесі. *Судоустрій і судочинство в Україні.* 2007. № 4. С. 47.

34. Васильєва-Шаламова Ж. В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 212 с.

35. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред В. Т.Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2005.

36. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001.

37. Верба-Сидор О. Б., Крупко В. І. Пропозиції щодо вдосконалення правового статусу експерта у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія юридична. 2014. Вип. 3. С. 70.

38. Веретун Г. С. Комплексна експертиза. особливості та відмінності від поняття «комплекс експертиз». // Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків, 2018. С. 38–39.

39. Висновок експертизи є належним та допустимим доказом навіть, якщо експерт, який проводив її, мав невеликий досвід та стаж роботи. advokat post. 02.12.2022 https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141397.

40. Вінник О. М. Господарське право : курс лекц. Київ : Атіка, 2004.

41. Вінник О. М. Господарське право : навч. посіб. 2–ге вид., змін. та доп. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008.

42. Водоп'ян Н. Ф. Межі компетенції експерта при виконанні судово-економічних експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С. 464.

43. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.

44. Воробйова Н. В. Питання підготовки порівняльного матеріалу при призначенні судово-почеркознавчих експертиз // Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 71–73.

45. Воробчак А. Р. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні : дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2019. С. 58. URL: http://surl.li/ryjxs (дата звернення: 04.12.2022).

46. ВС/КЦС: Оцінка судом доказів на спростування висновків судової експертизи (ВС/КЦС № 520/8073/16–ц від 28.03.2018 р.). URL: https://www.advokat-buro.com/vs-ktss-otsinka-sudom-dokaziv-na-sprostuvannya-visnovkiv-sudovoyi-ekspertizi-vs-ktss-520–8073–16–ts-vid-28–03–2018–r/ (дата звернення: 21.11.2023).

47. Вул С. М. Предмет и объекты судебно-авторoведческой экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза :* республиканский межведомственный научно-методический сборник. Киев : «Вища школа». 1980. Вып. 20. С. 110.

48. Галаган В. І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003.

49. Гетманцев О. В. Предмет доказування у справах за масовими (груповими) позовами. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні // М-ли III Міжнар. наук.- практ. конф., Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р. Чернівецький нац. ун-т, 2019. 336 с.

50. Гетманцев О., Гетманцев М., Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. *Підприємництво,*

господарство і право. 2020. № 11. С. 13–23. DOI https://doi.org/10.32849/2663–5313/2020.11.02

51. Гнатенко В. С. Теоретико-правова парадигма доказування у кримінальному провадженні : монографія. Вінниця : Твори, 2022. 140 с.

52. Головченко В. В. Юридична термінологія : довідник. Київ : Юрінком Інтер, 1998.

53. Головченко Л. М. Оцінка висновків криміналістичної експертизи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1995.

54. Головченко Л. М. Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності. *Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України.* URL : http://www.minjust.gov.ua/42772.

55. Гончаренко В. Г., Бергер В. Є., Булига Л. П. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. Київ : Либідь, 1993

56. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовному судопроизводстве (методологические вопросы). Київ : Вища школа, 1980.

57. Гора І. В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України. *Вісник Академії адвокатури України.* 2014. Т. 11. № 3. С. 145–153.

58. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436–IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436–15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

59. Грабовська О.О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 471 с. .

60. Гражданский процесс : учебник/ под ред. В. В. Комарова. Харьков : Одиссей, 2001.

61. Гродзинский М. М. О способах получения доказательств в советском уголовном процессе. *Советская юстиция.* 1958. № 6. С. 46.

62. Гродзинский М. М. Сущность и формы экспертизы в советском уголовном процессе. *Ученые записки Харьковского юридического института.* Харьков, 1955. Вып. 6. С. 64.

63. Грузкова В. Г. О специальных знаниях эксперта-почерковеда. *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник.* Киев, 1979. Вып. 18. С. 75–77.

64. Давидова Д. В., Волобуєва О. О. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів: окремі аспекти теорії та практики. Організаційно-правові аспекти досудового слідства. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2–2015. С. 151–154.

65. Дементьєв, М. (2022). Внутрішнє переконання та форми висновків експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Вип. 4 (29). С. 149–159. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.08.

66. Демидова Є. Є., Домашенко О. М., Колеснікова І. А., Латиш К. В. Судовий експерт як суб'єкт судово-експертної діяльності: правовий статус. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 549–553. DOI: 10.32782/2524–0374/2022–5/132.

67. Дереча Л. Международное сотрудничество в области научно-методического и кадрового обеспечения судебно-экспертной деятельности. *Legea Si Viata*, aprilie, 2018. P. 32–35.

68. Джавадов Фуад Муса огли. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. … докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2000. 30 с.

69. Доказування у кримінальному провадженні : курс лекцій / [О. О. Бондаренко, Г. І. Глобенко, В. В. Романюк та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. О Юхна ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т № 1, Каф. кримін. процесу та організації досуд. слідства. Харків : ХНУВС, 2018. 156 с.

70. Дорошенко О. Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007.

71. ДСТУ EN ISO/IEC 17020:2019 Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT). [Чинний від 2021–01–01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 20 с.

72. ДСТУ EN ISO/IEC 17025:2019 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017, IDT). [Чинний від 2021–01–01]. Вид. офіц. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2020. 30 с.

73. Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження : дис. … канд. юр. наук : 12.00.09. Одеса, 2016. 253 с.

74. Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 20 с.

75. Дудич А. В. Права експерта у кримінальному провадженні України. *Кримінальний процес, криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2 (5), 2014. С. 213–223.

76. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін. Київ : Либідь, 1993. 197 с.

77. Експертизи в судовій практиці : наук.-практ. посіб./ за заг. ред. В. Г. Гончаренка. 2–ге вид., переробл. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010.

78. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 388 с.

79. Експертизи у судовій практиці : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2005.

80. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. *Офіційний вісник України*. 2007. № 91. Ст. 3355. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/994_135#Text (дата звернення: 21.11.2023).

81. Заєць О. М., Цільмак О. М., Янковий М. О. Тактика призначення та порядок проведення судових експертиз : лекція. Одеса : ОДУВС, 2016.

82. Захарова О. С. Докази та доказування в справах, що виникають із шлюбно-сімейних правовідносин : дис. … канд. юрид. наук 12.00.03. Київ, 1995. 152 с.;

83. Зеленяк А. С. Спеціальні ознаки речових доказів у цивільному процесі. *Адвокат*. 2014. №4. С. 38–41.

84. Зозуля Н**.** Висновок експерта та інструменти його оскарження *Українське право.* URL*:* https://ukrainepravo.com/scientific-thought/pravova-pozytsiya/vysnovok-eksperta-ta-instrumenty-yogo-oskarzhennya/ (дата звернення: 21.11.2023).

85. Зуєва Л. Є. Принципи господарського процесу : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2012.

86. Іванюк Р. В., Юрчишин В. Д. Сучасна класифікація висновків експерта: криміналістичний і кримінально-процесуальний аспект. *Криміналістичний вісник* • № 1 (19), 2013. С. 71– 79.

87. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2003. (Бібліотека державної мови).

88. Ілейко В. Р., Каніщев А. В. Спірні питання законодавчого та нормативного регулювання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні. *Архів психіатрії.* 2011. Т. 17, № 3. С. 58–60.

89. Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах. Затверджено наказом Міністерства юстиції України 12.12.2011 р. № 3505/5, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 грудня 2011 р. за № 1431/20169. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z1431–11#Text (дата звернення: 05.01.2024).

90. Інструкція про призначення і проведення судових експертиз та експертних досліджень. Затверджено наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z0705–98#Text (дата звернення: 01.12.2022).

91. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затверджена наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254–95#Text (дата звернення: 21.11.2023).

92. Калужна М. О. Науковий підхід до розуміння відмови експерта від давання висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2015. Вип. 15. С. 189.

93. Карпечкін П. Щодо меж спеціальних знань при проведенні судової експертизи у господарському процесі. *Вісник прокуратури.* 2010. № 3 (105). С. 117.

94. Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008.

95. Карчевський К. А. Предмет, метод та поняття господарського (підприємницького права) : *Право і безпека.* 2009. № 92. С. 151–155.

96. Кириченко І.А. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності : навч. посіб. Київ : Ін-т інтел. власн. і права, 2005. 172 с.

97. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право : навч. посіб. Київ : Центр учб. л-ри, 2007. 352 с.

98. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін Юре 2007. 521 с.

99. Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта. *Криміналістичний вісник. 2010.* №2(14). С. 19–23.

100. Клименко Н. І., Колонюк В. П. Структура і доказове значення висновку експерта як документа, що відображує його дослідження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2009. Вип. 9. С. 217.

101. Клюєв О. М., Сімакова-Єфремян Е. Б., Хоша В. В. Судова-експертна діяльність в Україні : збірник нормативно-правових актів : чин. законодав. станом на 1 верес. 2020 р. Харків, 2020. 416 с.

102. Клюєв О. М., Угровецький О. П., Сімакова-Єфремян Е. Б., Петрова І. А. та ін. Судові експертизи в адміністративному провадженні : навч. посіб. Харків, 2021. 288 с.

103. Клюєв О., Сімакова-Єфремян Е. Доктринальні підходи до судової експертизи в Україні. *Право України.* 2021. № 8. С. 28–43.

104. Ковалев К. Н. Оформление заключения эксперта-почерковеда (к вопросу о его совершенствовании). *Сучасні проблеми судово-почеркознавчої експертизи та шляхи її вдосконалення:* Тези доповідей навчально-методичного семінару. Київ, 2002. С. 33–34.

105. Коваленко В. В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2004.

106. Коваленко В. В. Висновок експерта та його оцінка // Тези науково-практичної конференції «Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики» (присвячену пам'яті Заслуженого професора М. С. Бокаріуса) Харків, 20 грудня 2016 р. С. 109–112.

107. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 632 с.

108. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 р. № 2597–VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради.* 2019. № 19. Ст. 74. URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597–19#Text (дата звернення: 21.11.2023).

109. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073–XI (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради Української РСР.* 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731–10#Text (дата звернення: 21.11.2023).

110. Комар Ю. М. Актуальні питання визначення поняття «спеціальні знання» в криміналістиці. Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики : матер. міжн. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 16 жовтня 2020 року). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 246–250.

111. Комаров В. В. Гражданский процес в глобальном контексте. *Юридическая наука и образование*. Вып. 2, 2009. С. 113–118.

112. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України.* 2011. №10. С. 22–23.

113. Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. Курс цивільного процесу : підручник / за ред. В. В. Комарова. Харків, 2011.

114. Комаров В. В., Тертишніков В. І., Баранкова В. В. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. проф. Комарова В. В. Харків : Харків юридичний, 2008.

115. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). *Офіційний вісник України*. 1998 р., № 13, / № 32 від 23.08.2006 /, стор. 270. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289 (дата звернення: 21.11.2023).

116. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр#Text (дата звернення: 21.11.2023).

117. Корж В. П. Криміналістичне обґрунтування та доказове значення висновку експерта в суді. *Криминалистика и судебная экспертиза.* 2013. Вып. 58 (2). С. 28–32.

118. Косміна Н. М. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.

119. Костицький М. В. Психологічна консультація як форма використання спеціальних знань. *Науковий вісник УАВС*. Київ, 1997. Вип. 1. С. 159.

120. Котуха О. С, Гентош Р. Є. Диспозитивність – принцип захисту суб'єктивних прав. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки, 2018. Вип. 7. С. 53.

121. Котюк І. І. Судова гносеологія : проблеми методології та практики : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.15. Київ, 2008.

122. Кравченко О. А. Застосування спеціальних знань у доказуванні на досудовому слідстві : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 19 с.

123. Кравчук В. М. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006.

124. Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006.

125. Крижна В. В. Принципи судової експертизи. Організація судово-експертної діяльності // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку: збірник матеріалів круглого столу / редкол.: Кобилянський О. Л., Антонюк П. Є., Свобода Є. Ю.; Київ : ННІПФЕКП НАВС. Київ : Навч.-наук. ін-т підгот. фахівців для експертно-криміналіст. підрозділів НАВС, 2015. 444 с.

126. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. 2–ге вид., переробл. і допов. Київ : Ін Юре, 2004. 728 с.

127. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеєва, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

128. Кримінальний кодекс України : Закон України від 17.01.2002 р. № 2953–III (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text (дата звернення: 21.11.2023).

129. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.

130. Кузьмічов В. С., Чорноус Ю. М. Слідча діяльність : характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : Нічлава, 2005. 446 с.

131. Кучер Т. М. Співвідношення висновків експерта та спеціаліста як засобів доказування в цивільному процесі: питання теорії та практики. *Вісник Вищої ради юстиції*, 2012. № 2 (10). С. 34.

132. Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України : автореф. … канд.. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 21 с.

133. Легких К. В. Загальнонаукові та процесуальні питання проведення судової правової експертизи в судочинстві України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009.

134. Легких К. В. Поняття «спеціальні юридичні знання» та форми їх використання у кримінальному процесі. *Вісник Академії адвокатури України.* 2008. Вип. 13. С. 54–60.

135. Лежух Т. І. Загальна характеристика доказів у цивільному процесі України. *Національний юридичний журнал: теорія та практика* (Jurnalul juridic national: teorie şi practică). 2014. С. 99–104.

136. Лескачевский В. М. Судебно-баллистические экспертные исследования на месте происшествия. *Вопр. судеб. экспертизы* : сб. науч. тр. / Азерб. НИИСЭ. Баку, 1974. № 17. С. 24.

137. Лилуашвили Т. А. Экспертиза в советском гражданском процессе. Тбилиси : Мецниереба, 1967. 218 с.

138. Линдмяэ Х. Понятие специальных знаний, навыков и умений. Использование специальных знаний в советском уголовному процессе: *Труды по правоведению. Ученые записи Тартуского университета*. Тарту, 1984. С. 114–115.

139. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие Киев : Киев. гос. ун-т, 1987. 100 с.

140. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике. Киев : КГУ, 1987. С. 90.

141. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна компетенція: поняття і структура. *Юридична Україна*, 2005. № 3. С. 76.

142. Лоза Ю. Я. Допустимість висновку експерта в адміністративному судочинстві. *Форум права*. 2011. № 2. С. 531–534 URL: http://www.nbuv.gov.ua/ e-journals/FP/2011–2/11ljavac.pdf

143. Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в проекті нового кримінального процесуального кодексу України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2011. Вип. 11. С. 190–200;

144. Лопата О. А.. Поняття і зміст судово-експертної діяльності. *Міжнародний юридичний вісник*: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. Вип. 1 (3) 2016. С. 45–51.

145. Лубенцов А. В. Підстави призначення та проведення судової автотехнічної експертизи // Тези науково-практичної конференції «Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики» (присвячену пам'яті Заслуженого професора М.С. Бокаріуса) Харків, 20 грудня 2016 р. С. 147–149.

146. Лубенцов А. В. Предмет і завдання судової автотехнічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків : Право, 2017. Вип. 17. С. 198.

147. Лужанський А. В. Основні ознаки конституційно-правового механізму гарантій права на доступ до правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1 (9). С. 48.

148. Луспеник Д. Д. Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ : (складання суд. процесуал. док. за новим ЦПК України). Харків : Харків юрид., 2005. 640 с.

149. Мазур О. С. Цивільне право України : навч. пос. Київ : Центр навчальної літератури, 2006.

150. Мазур О. Судовий слідчий у Статуті кримінального судочинства 1864 р., законодавстві Франції і у проекті КПК України. *Право України*. 2005. № 3. С. 132–134;

151. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012.

152. Максимів Л. В. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 205–207.

153. Максимів Л. В. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. № 2 2020. С. 205–207.

154. Маляренко В. Т. Кримінальний процес України: стан та перспективи розвитку : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004.

155. Малярова В. Окремі питання щодо поняття, властивостей і значення доказів у кримінальному провадженні // Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики. Харків, 2018. С. 115–117.

156. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003.

157. Марчук Р. П. Форми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів та їх криміналістична систематизація. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 156–160.

158. Мединська Л. В. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні України. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2 (5), 2014. С. 278–286.

159. Медіація (англ. *Mediation* - посередництво) URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F

160. Медіація як процедура врегулювання спорів шляхом досягнення консенсусу. Інститут законодавства Верховної Ради України; Мюнхенський Інститут східноєвропейського права. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. 236 с.

161. Мелех Л. В. Господарський процес України : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 316 с.

162. Мельник Р. С. Деякі нариси з історії формування наукових поглядів на систему вітчизняного права. *Право і безпека*. 2010. №9 3 (35). С. 60–65.

163. Мєшков О. О. До питання визначення об'єкта і вихідних даних судової експертизи нещасних випадків електротравмування. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр./редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 21. С. 463–477. DOI: https://doi.org/10.32353/ khrife.1.2020.33.

164. Микитин Ю. Л. Провадження на досудових стадіях кримінального процесу Франції та України. *Науково-інформаційний вісник* № 2, 2010. С. 23–27.

165. Мирошниченко Ю. М. Зміст і порядок подання доказів під час судового розгляду кримінальних справ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2021. № 52. С. 90–93.

166. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев : Вища школа, 1984. 134 с.

167. Надгорний Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Київ : Вища школа. 1989. Вип. 38. С. 15.

168. Надгорный Г. М. Взаимодействие наук при производстве судебной экспертизы. К*риминалистика и судеб. экспертиза*. Киев : РИО МООП УССР, 1968. Вып. 5. С. 126.

169. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания». *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник*. Киев, 1982. Вып. 21. С. 37–42.

170. Надгорный Г. М. Некоторые логические и доказательственные аспекты выводов эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза*: республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1970. Вып. 7. С. 112.

171. Надгорный Г. М. Некоторые логические и доказательственные аспекты выводов эксперта. Криминалистика и судебная экспертиза : *Республиканский Прикарпатський юридичний вісник.* Випуск 1 (3), 2013 452 с.

172. Надгорный Г. М. Предмет судебной экспертной отрасли и предмет судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза.* 1976. Вып. 13. С. 37–43.

173. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная експертиза* : республиканский межведомственный научнометодический сборник. Київ : «Вища школа», 1989. Вып. 38. С. 10–15.

174. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. : у 2 ч. / заг. ред. Потебенько М. О., Гончаренко В. Г. ; Ін-т Ген. прокуратури України, Укр. інформ.-правовий центр. Київ. : Форум, 2001. Ч. 2 : Загальна частина. 386 с.

175. Недосека О. М. Актуальні питання становлення поняття «професійна етика судового експерта». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 193–200. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.14.

176. Нестор Н. В., Рувін О. Г. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2019. 424 с.

177. Никитченко Н. В. Правове регулювання державного контролю у сфері господарської діяльності : дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право» Київ : Ін-т економіко-правових досліджень НАН України, 2015. 40 с.

178. Ніколенко Л. М. Деякі аспекти змісту та класифікації принципів господарського та процесуального права. *Часопис Київського університету права*, 2009. № 1. С. 153–158.

179. Ніколенко Л. М. Предмет доказування в господарському процесі України. *Держава і право*. 2003. Вип. 20. С. 253–255.

180. Нормативно-правова база, яка забезпечує гласність та відкритість судів в Україні / Укладач: Назарій Боярський. Київ, 2019 рік. С. 7. URL: https://hrvector.org/assets/files/lawdata-hrv-mf-final.pdf (дата звернення: 21.11.2023).

181. Оганян Л. Основные положения криминалистической экспертизы письма, применительно к рукописям, выполненным на армянском языке : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.717. Одесса, 1970.

182. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля : монографія. Харків : Діса плюс, 2015.

183. Озерський І. В. Юридична психологія (підбір та підготовка фахівців-правоохоронців) : наук. практ. посібн. Київ : Талком, 2014. 182 с.

184. Основи римського приватного права : підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.

185. Официальный веб-сайт Международной Посреднической Корпорации (International Mediation Corporation). URL : http://intermediation.narod.ru (дата звернення: 21.11.2023).

186. Паламарчук Л. С. Словник української мови (СУМ) // Українська мова : енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови ; ред. В. М. Русанівський [та ін.]. - К. : Українська енциклопедія, 2000.

187. Палешник С. І. Судове тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2013. Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина І. Том 1.

188. Палий В. М. Судебная експертиза должна быть беспристрастной. Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: сб. науч.-практ. материалов / М-во юстиции Украины ; Харьковский НИИСЭ ; Ред. кол. : М. Л. Цымбал, Э .Б. Ефремян, А. Ф. Дьяченко и др. Харьков : Право, 1998. С. 21–24.

189. Панько Н. А. Доказове значення висновку експерта. *Форум права.* 2009. № 1. С. 411.

190. Панько Н. А. Доказове значення висновку експерта: практичний аспект. *Право і суспільство*. 2014. № 1. С 260–265.

191. Пашнєв Д. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 19 с.

192. Перунова О. М., Селезень С. В. Підприємницьке (господарське) законодавство : конспект лекцій. Харків : ХНАДУ, 2009. URL: https://buklib.net/books/37827 (дата звернення: 21.11.2023).

193. Петров Є. В. До дискусії про правову природу господарського права. *Університетські наукові записки*, 2013. №1 (45). С. 188–189.

194. Петрова І. А. Наукова складова у формуванні судового експерта. *Актуальні питання судової експертизи і криміналістики* : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 100–річчю від дня народження д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7–8 листоп. 2017 р.) Харків : Право, 2017. С. 78–79.

195. Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П. Процесуальні та непроцесуальні форми застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесах. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2020. Вип. 22. С. 146–161.

196. Пинхасов Б. И., Архангельская Е. Г. Вероятные заключения эксперта-криминалиста и некоторые вопросы их оценки и использования. *Вопросы судебной экспертизы :* сбор. науч. трудов Ташк. ун-т; под ред. Пинхасова Б. И. Ташкент, 1983. С. 11–16.

197. Пинхасов Б. И. Вероятные заключения эксперта-криминалиста и некоторые вопросы их оценки и использования. *Вопросы судебной экспертизы* : сбор. науч. трудов Ташк. ун-т; под ред. Пинхасова Б. И. Ташкент, 1983. С. 11–16.

198. Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006.

199. Пиріг І. В. Принципи судово-експертної діяльності та їх співвідношення з принципами судової експертології. *Проблеми правоохоронної діяльності.* Правова позиція. №1(16). 2016. С.106–113. URL: http://www.legalposition.umsf.in.ua/archive/2016/1/17.pdf

200. Погорецький М. А. Докази у кримінальному процесі: проблемні питання. *Часопис Національного університету "Острозька академія*". Серія «Право». 2011. №1(3). С. 1–52. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n1/11pmappp.pdf

201. Погрібний І. Доказове значення висновку експерта у кримінальному процесу України: теоретична складова. Міжнародні та національні аспекти вдосконалення правоохоронної та судово-експертної діяльності в умовах глобалізації: мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 26 листопада 2021 р.). Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 72–76.

202. Поліщук В. А. Особливості експертного експерименту під час проведення судових комп'ютерно-технічних експертиз. *Криміналістичний вісник* • № 2 (30), 2018. С. 116–120. doi: 10.37025/1992–4437/2018–30–2–116.

203. Полтавський А. О. «Докладність» опису досліджень у висновку експерта, «детальність» регламентації програми вирішення експертного завдання: погляд крізь вимоги міжнародних стандартів, прийнятих в Україні // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.-полілогу (м. Харків, 15–16 квіт. 2021 р.). Харків : Право, 2021. С. 238–240.

204. Полупанов О. М. Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права,* 2014. № 12. С. 73.

205. Попелюшко В. О. Система органів розслідування та їх повноваження за КПК Франції 1808 Р. *Часопис Національного університету "Острозька академія".* Серія «Право». 2010. №2. https://lj.oa.edu.ua/articles/ 2010/n2/10pvokfr.pdf

206. Порядок виконання науково-дослідних робіт у науково-дослідних установах Міністерства юстиції України: наказ Міністерства юстиції України від 04.02.2010 р. № 223/5 (із змінами та доповненнями). *Інформаційно-аналітична система по законодавству України/ІАС Консультант* (дата звернення: 21.11.2023).

207. Постанова Верховного Суду України від 08.05.2018 р. у справі № 916/259/16. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78552780 (дата звернення: 21.11.2023).

208. Постанова Верховного Суду України від 16.05.2019 по цивільній справі № 757/29202/17–ц (провадження № 61–36783св18). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81877411 (дата звернення: 14.01.2024).

209. Постанова від 25.04.2018 р. № 401/9687/12. Верховний Суд. Касаційний цивільний суд. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/73903139 (дата звернення: 21.11.2023).

210. Постика В. И. Оценка и использование заключения эксперта-криминалиста. Одесса : Одесский государственный университет, 1977. 48 с.

211. Правила проведення комісійних судово-медичних експертиз в бюро судово-медичної експертизи : затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0256–95#Text (дата звернення: 21.11.2023).

212. Право на справедливий суд: практика Європейського Суду з Прав Людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (дата звернення: 21.11.2023).

213. Призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text

214. Притика Д. Про стан здійснення судочинства господарськими судами. *Право України*, 2006. № 1. С. 5–8.

215. Притика Ю. Медіація, як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. URL : http://ilandmanagement.com. Заголовок з екрана (дата звернення: 28.11.2019).

216. Про деякі питання практики призначення судової експертизи : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4 (зі змін. та допов.). *Вісник господарського судочинства*. 2012. № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v0004600–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

217. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704–VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704–19#Text (дата звернення: 21.11.2023).

218. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції від 08.10.1998 р № 53/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text (дата звернення: 21.11.2023).

219. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 228 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/228–2014–п (дата звернення: 21.11.2023).

220. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції від 03.03.2015 р № 301/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 2015. № 17. Ст. 468. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249–15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

221. Про затвердження Порядку ведення державного Реєстру атестованих судових експертів : наказ Міністерства юстиції від 29.03.2012 р № 492/5 (зі змін. та допов.). *Офіційний Вісник України*. 2012. № 27. Ст. 1017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0484–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

222. Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.05.2018 р. № 865. *Офіційний вісник України*. 2018. № 53. Ст. 1872. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719–18#Text (дата звернення: 21.11.2023).

223. Про карантин рослин : Закон України від 30.06.1993 р. № 3348–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 34. Ст. 352. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3348–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

224. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875–IX. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875–20#Text (дата звернення: 21.11.2023).

225. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95–ВР (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 9. Ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95–вр#Text (дата звернення: 21.11.2023).

226. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. № 875–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991.

№ 21. Ст. 252. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

227. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987–XII (зі змін. та допов.). .*Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

228. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1994, № 28, ст.232. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12#Text (дата звернення: 21.11.2023).

229. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text (дата звернення: 21.11.2023).

230. Про судову практику про визнання угод недійсними : постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 квіт. 1973 р. № 8. *Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000)* : офіц. вид. : у 2 т. / за ред. В. Ф. Бойка. К., 2000. Т. 1. С. 85–91.

231. Про судову практику у справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним: постанова Пленуму Верховного Суду України від 3 берез. 1972 р. № 3. *Постанови Пленуму Верховного Суду України (1963–2000)* : офіц. вид. : у 2 т. за ред. В. Ф. Бойка. Київ, 2000. Т. 1. С. 242–245.

232. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 31. Ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402–19#Text (дата звернення: 21.11.2023).

233. Проєкт Закону України від 22.11.2021 № 6284–2 «Про судово-експертну діяльність та самоврядування судових експертів» https://ips.ligazakon.net/document/JI06465A

234. Професія експерта-криміналіста (судового експерта). URL: https://dnuvs.in.ua/profesiya-eksperta-kryminalista-sudovogo-eksperta

235. Прохоров-Лукин Г. В. Теоретические и методические основы судебно-экспертной ситуалогии : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». К., 1993. 17 с.

236. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006.

237. Репешко П. І. До питання кадрового забезпечення державних судово-експертних установ. *Наукові праці.* Серія «Політологія», 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 136–139.

238. Репешко П. І. Механізм кадрового забезпечення судово-експертної діяльності в Україні. *Економіка та держава*, 2011. № 8. С. 138–140.

239. Рєзникова В. В. До питання про поняття господарського процесу. *Економіка та право. Серія. Право*. 2015. № 2 (41). С. 38–39.

240. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України.* 2004. № 45. Ст. 2975. URL: https:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710–04#Text (дата звернення: 21.11.2023).

241. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні) : метод.

рек. / О. Г. Рувін, А. О. Полтавський, М. Є. Бондар та ін.; за заг. ред. Л. М. Головченко, І. П. Красюка, Л. О. Євдоченка. Київ : КНДІСЕ, 2014.

242. Романенко М. М. Місце права господарського відання в системі речових прав // Актуальні питання сучасної науки і права : зб. матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф. студентів (20 квітня 2018 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми : Видавничий дім «Ельдорадо», 2018. С. 114–116.

243. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 20 с.

244. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : монографія. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 196 с.

245. Руда Т. В. Докази і доказування в цивільному процесі України та США: порівняльно-правовий аналіз : автореф. дис. … к.ю.н. : 12.00.03. Київ, 2012. URL: https://pravo.org.ua/ wp-content/uploads/old/files/ARF.pdf.

246. Рудько К. А. Доказування у цивільному процесі України. *Приватне та публічне право*. 2020. № 3. С. 113–116.

247. Салтевский М. В. Проблемы общения в криминалистической тактике. *Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики*. 2005. Вип. 5. С. 44–46.

248. Сапожников Ю. О правовом положении эксперта. *Юридический сборник Киевского университета.* Киев, 1948. С. 142.

249. Сапошинский Я. С. О предмете судебно-товароведческой экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза: Республиканский межведомственный научно-методический сборник*. Киев : «Вища школа», 1979. Вып. 18. С. 130.

250. Світличний О. П. Господарський процес : підручник. Вид. 2, перероб. і доп. Київ : НУБіП України, 2018.

251. Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика суд. експертизи і криміналістики.* 2003. Вип. 3. С. 26.

252. Седова Т. А. О доказательственном значении выводов эксперта, сформулированных в виде суждений возможности. *Криминалистика и судебная экспертиза* : республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1973. Вып.10. С. 219.

253. Селіванов А. О. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи. *Право України*. 2002. № 8. С. 32–34.

254. Семенов В. В. О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 5. Харків : Право, 2005. С. 145–146.

255. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006.

256. Сеник С. В., Лемик Р. Я. Цивільне процесуальне право : навч. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 424 с.

257. Сімакова-Єфремян Е. Б. Вирішення теоретичних та процесуальних проблем комплексних судово-експертних досліджень – важливий чинник удосконалення судово-експертної діяльності. *Право України*. 2006. № 8. С. 78–82.

258. Сімакова-Єфремян Е. Б. Загальна теорія судової експертизи як основа методології проведення комплексних судово-експертних досліджень. *Вісник Академії правових наук України.* 2006. № 3 (46). С. 225–235.

259. Сімакова-Єфремян Е. Б. Процесуальні та теоретичні проблеми комплексної судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2005. Вип. 5. С. 113–122.

260. Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання взаємозалежності європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць.* 2017. Вип. 17. С. 152–158.

261. Сімакова-Єфремян Е. Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2016. Вип. 16. С. 172–183.

262. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.

263. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми використання висновку експерта у кримінальному провадженні // Проблеми теорії та практики кримінального провадження : мат-ли кругл. столу (Харків, 17.06.2021). Харків, 2021. С. 54–57.

264. Сімакова-Єфремян Е. Б. Проблеми розмежування критеріїв формулювання висновку судового експерта та повідомлення про неможливість дачі висновку. *Криміналістичний вісник.* Київ, 2009. № 1 (11). С. 36.

265. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : дис. … д-ра юрид. наук. Харків. 2017.

266. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 40 с.

267. Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів : монографія. Харків : Гриф, 2004. 176 с.

268. Сімакова-Єфремян Е. Б. Щодо необхідності реформування базового законодавства України про експертне забезпечення правосуддя // Матеріали круглого столу «Проблеми реформування базового законодавства України з питань експертного забезпечення правосуддя» м. Харків, 6–7 лютого 2020 року. 2020. С. 12–15.

269. Сімакова-Єфремян Е. Проблеми судово-експертної діяльності в нормах чинного законодавства України. *Право України.* 2004. № 6. С. 99–102.

270. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2006. С. 362–363.

271. Скачкова Т. Ю. Про можливість використання висновків криміналістичних експертиз із вірогідною формою висновку під час розслідування кримінальних проваджень. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія Юридичні науки. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 248.

272. Скрипник М. Висновок експерта є вирішальним доказом у судах всіх інстанцій. https://ua-expert.com/ua/news/visnovok-eksperta-virishalnim-dokazom-v-sudakh-vsikh-instantsiy/

273. Словник іншомовних слів. URL: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%D1%F2%E0%F2%F3%F1.

274. Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. 2–е вид., випр. і доп. Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1985.

275. Словник української мови: в 11 т. /АН УРСР. Інститут мовознавства // За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 2.

276. Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установлення причинной связи явлений : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1968. 38 с.

277. Соколовский З. М. Понятие специальных знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза:* Республиканский межведомственный сборник научных и научно-методических работ. Киев : Редакционно-издательский отдел МВД УССР, 1969. Вып. 6. С. 199–205.

278. Справа № 2–05/05. Архів Дарницького районного суду м. Києва.

279. Справа № 2–1303/04. Архів Нетішинського міського суду Хмельницької області.

280. Справа № 2–1513/05. Архів Шевченківського районного суду м. Києва.

281. Справа № 2–1846/05. Архів Дніпровського районного суду м. Києва.

282. Справа № 2–736/05. Архів Шевченківського районного суду м. Києва.

283. Степанова Т. В. Деякі проблеми здійснення експертизи в господарському процесі. *Вісник господарського судочинства,* 2001. № 3. С. 213.

284. Степанова Т. В. Доказування та докази в господарському процесі України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.04 Одеса : Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова, 2002. 191 с.

285. Судебные экспертизы. Возможности. Подготовка материалов. Назначение. Оценка. Киев : РИО МВД УССР, 1981.

286. Судова експертиза : нормат.-правове регулювання та наук. комент. : навч.-довідк. посіб. / уклад. Грошевий Ю. М. та ін. Харків : Одіссей, 2004.

287. Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності: метод. посіб. / авт.-упоряд.: С. О. Шевцов, С. М. Лозова. Київ, 2011. 332 с.

288. Судові докази: поняття і види. Належність та допустимість доказів. https://pidru4niki.com/1151051354606/pravo/klasifikatsiya_dokaziv_zabezpechennya_dokaziv_sudove_doruchennya;

289. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.

290. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень. уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006.

291. Теория юридического процесса / Под общ. ред. Горшенева В. М., Харьков : Вища школа, 1985.

292. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2–ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

293. Тертишник В. М. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» / В. М. Тертишник, В. В. Варава, О. В. Сачко ; за заг. ред. В. М. Тертишника. Харків : Право, 2021. 280 с.

294. Тертишніков В. Докази як інструмент судового доказування у цивільному судочинстві. *Право України.* 2011. №10. С. 77–88.

295. Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 192 с.

296. Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с.

297. Ткаченко Н. М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2018. Вип. 18. С. 203–214.

298. Токарчук, Л. М. (2023). Судові докази та їх форма в цивільному процесі України: перспективи змін у конструкції. *Київський часопис права*, (4), 50–58. https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.7

299. Тополя Р. Спірні питання щодо адміністративного регулювання у сфері експертно-криміналістичних досліджень транспортних засобів. *Адміністративне право і процес.* 7/2019 С. 108. DOI https://doi.org/10.32849/2663–5313.2019.7.19

300. Тригулова А. Х. Оценка результатов исследования и формулирование выводов как стадия экспертизы. Теоретические проблемы и практика экспертных исследований : сб. статей. / Под ред. Б. И. Пинхасова. Ташкент, 1983. С. 29–34.

301. Тригулова А. Х. Оценка результатов исследования и форму-лирование выводов как стадия экспертизы. *Теоретические проблемы и практика экспертных исследований* : сбор. статей ; под ред. Б. И. Пинхасова. Ташкент, 1983. С. 29–34.

302. Тригулова А. Х. Экспертное исследование как процесс познания : автореф. дис. … канд. юрид. наук, 12.00.09. Харьков, 1987. 24 с.

303. Угровецький О. П. Регламентація правового статусу судового експерта в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія «Право». 2017. Вип. 43, том 3. С. 229–234.

304. Удалова Л. Допит експерта : пробл. законодав. врегулювання. *Право України*, 2003. № 2. С. 111–112.

305. Ухвала судової колегії в цивільних справах Верховного Суду України від 29.11.2000 р. *Вісник ВСУ.* Травень-червень, 2001. № 3.

306. Федоренко Т. М. Процессуальные и тактические вопросы почерковедческой экспертизы в гражданском судопроизводстве : (по материалам Украинской ССР) : автореф. дис. … канд. юрид. наук ; Харьков. юрид. ин-т. Київ, 1977. С. 12.

307. Фесюнін В. М., Курдес Е. П., Свиридова Л. В. Поняття спеціальних знань і межі їх застосування у цивільному та господарському процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2020. Вип. 21. С. 218–233. DOI: https://doi. org/10.32353/khrife.1.2020_14;

308. Філософія права / під ред. О. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.;

309. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди // редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI. С. 438.

310. Фоменко Т. М. Аналіз понять «компетентність» та «компетенція». http://surl.li/pugep

311. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі : наук.-практ. посіб. Київ : КНТ, 2006. 256 с.

312. Хворостянкіна А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки.* Том 77. Юридичні науки. 2008. С. 8–12.

313. Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків : Право, 2010. Вип. 10. С. 556.

314. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Харків : Право, 2011.

315. Цивілістична процесуальна думка : збірник наукових статей за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Паливода А. В., 2012. 528 с.

316. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1.

317. Цивільне процесуальне право України : підруч. / [Бичкова С. С., Бірюков І. А., Бобрик В. І. та ін.] ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с.

318. Цивільний процес України : навч. посіб., Харків, 2015.

319. Цивільний процес України : підруч. / [за ред. Ю.С. Червоного]. Київ : Істина, 2007. 392 с.

320. Цивільний процес : навч. посіб. / [Андрушко А. В., Білоусов Ю. В., Стефанчук Р. О. та ін.] ; за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 293 с.

321. Цивільний процес України : підруч. / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2007. С. 154.

322. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1618–15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

323. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618–IV (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618–15#Text (дата звернення: 21.11.2023).

324. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. В. І. Тертишнікова. Харків : Консум, 2003.

325. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / за ред. С. Я. Фурси. КНТ, 2006. Т. 1. 912 с.

326. Цивільний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ. Алерта. 2018. 604 с.

327. Господарський процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар. / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ. Алерта. 2018. 500 с.

328. Циркаль В. В. Перевірка та оцінка висновку експертизи на досудовому слідстві у суді. *Право України*, 2005. № 8. С. 60.

329. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово.

330. Чепа М.-Л. А. Про предмет і об'єкт судової психологічної експертизи. *Актуальні проблеми навчання і виховання людей з особливими потребами.* 2007. № 3 (5). С. 290–299.

331. Черниш Т. В. Доказування в цивільному процесі: теоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11/2021. С. 252–252. DOI https://doi.org/10.32782/2524–0374/2021–11/62.

332. Чернохатній Д. Аналіз практики оскарження призначення судових експертиз. 16.02.2017. *Протокол.* https://protocol.ua/ua/analiz_praktiki_oskargennya_priznachennya_sudovih_ekspertiz/

333. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003.

334. Шандра Б.Б., Філософське дослідження злочину в контексті вивчення об'єкта та суб'єкта злочинності. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія Юридичні науки. Випуск 5–2. Том 2. 2014. С. 141–144.

335. Шаповалова Л. І. Судова будівельно-технічна експертиза : посібник для підготовки фахівців у галузі судової будівельно-технічної експертизи. Сімферополь : КримНДІСЕ, 2005. 343 с.

336. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський та російсько-український) / за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. Харків : Право, 2001.

337. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 199 с.

338. Штефан А. Висновок експерта в цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2018. № 2. С. 16–28.

339. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : академ. курс. Київ : Ін Юре, 2005. С. 310–311.

340. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс : підруч. Київ : Ін Юре, 2007. 624 с.

341. Шульга Н. И. Комплексная идентификационная экспертиза следов колюще-режущих орудий : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Киев, 1976. 167 с.

342. Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство.* 2016. № 2. Ч.2. С. 195–199.

343. Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2010. С. 177–185.

344. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : учеб.-практ. пособ. Харків : Эспада, 2005.

345. Щербаковский М. Г. Условия формирования достоверного заключения эксперта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 13. С. 232–241.

346. Щербаковський М. Г. Види та сутність судово-експертних ситуацій. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.* 2015. № 3. С. 178–186.

347. Щербаковський М. Г. Неспеціальні знання у кримінальному судочинстві. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану. Харків, 2022.

348. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків, 2015. 560 с.

349. Щербаковський М. Г. Процесуальні та гносеологічні підстави відмови експерта від давання висновку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2011. Вип. 11. С. 217–225.

350. Щербаковський М. Г. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2021. Випуск 3 (25) https://khrife-journal.org/index.php/journal DOI: 10.32353/khrife.3.2021.03.

351. Щербаковський М. Г. Судебная практика оценки вероятных выводов эксперта // Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : мат-ли II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19.11.2020). Київ, 2020. С. 649. URL: https://m3rkxutm8pk3eqapl5ynjvb3gjps8uao.cdn-freehost.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/5fd09ad02772c.pdf (дата звернення: 04.12.2022).

352. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навчальний посібник. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 192 с.

353. Щербаковський М. Г. Сутність, структура та цілі використання спеціальних знань в судочинстві. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків : Право, 2018. Вип. 18. С. 184–193.

354. Щербаковський М. Г. Компетенція та компетентність судового експерта (за КПК України). Судові експертизи в процесуальному праві України : навч.посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019.

355. Щербаковський М. Стандарт достовірності висновку експерта у кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Харків: Право, 2021. Вип. 3 (25). С. 21–39. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.03

356. Що вже змінила реформа правосуддя. Судова влада. URL: https://court.gov.ua/press/interview/441643/ (дата звернення: 21.11.2023).

357. Юридична енциклопедія / за ред. Ю. С. Шемшученка. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999–. Т. 1–3.

358. Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія. Вид. 2–ге, переробл. і доповн. Київ. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1983.

359. Юридичний словник / за редакцією Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цвєткова. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1974.

360. Юрчишин В. Д. Аналіз та класифікація висновків експерта у кримінальному провадженні: теоретичний та практичний аспекти. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 1 (3), 2013. С. 440–452.

361. Яценко І. В. Правовий статус судово-ветеринарного експерта як суб'єкта судово-експертної діяльності в контексті новітнього законодавства України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 4 (29). С. 68–109. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.04.

362. Яценко І. Внутрішнє переконання експерта: судово-ветеринарний аспект. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2023. Вип. 3 (32). С. 67–88. DOI: 10.32353/khrife.3.2023.05.

Наукове видання

Сергій ТЮЛЄНЄВ
Ганна СПІЦИНА
Елла СІМАКОВА-ЄФРЕМЯН
Ірина ПЕТРОВА
Вадим ХОША

СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Монографія

Редакторська, коректорська правка,
верстка, дизайн обкладинки – А. Тяпкін

Підп. до друку 29.03.2024. Формат 60×90/16. Папір офсет. Гарнітура Dutch801 Rm Win95BT. Друк цифров. Ум. друк. арк. 24,25. Зам. № Наклад 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80–А, м. Харків, 61002, Україна. Тел./факс: (057) 716–45–53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
e-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
e-mail для замовлень: sales@ pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «Промарт» Тел.: (057) 717–28–81

До уваги читачів!

У 2023 році Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
видає наступну монографічну літературу для фахівців у галузі
судової експертизи, для осіб, що мають намір отримати (підтвердити)
кваліфікацію судового експерта; викладачів, аспірантів і студентів закладів
вищої освіти, суддів та інших фахівців, які інтересуються питаннями судової
експертизи

Судово-експертні дослідження об'єктів біологічного та ґрунтово-мінерального походження : монографія / авт.-уклад.: Е. Б. Сімакова-Єфремян, Л. М. Дереча, І. А. Петрова, А. В. Лубенцов, О. Ю. Грошева, О. А. Гаджієва, Л. Ф. Хоружа, І. А. Варавіна, О. В. Гамуля. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023. 570 с.

ISBN 978-617-8123-06-2

У монографії наводяться комплекси методів, прийомів, науково-технічних засобів виявлення, вилучення, фіксації, зберігання мікро- і макрооб'єктів рослинного, тваринного та ґрунтово-мінерального походження. Вперше розроблено комплексну методику детального дослідження вказаних груп об'єктів з метою вирішення діагностичних, класифікаційних, ідентифікаційних і ситуаційних (ситуалогічних) завдань.

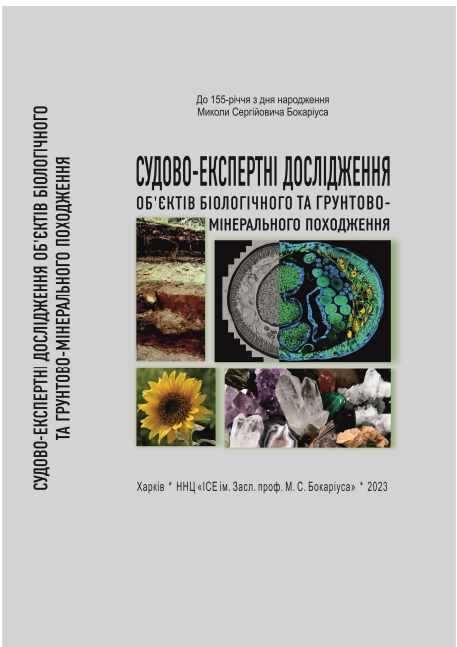

Монографія є результатом експериментальних робіт з розроблення комплексної методики експертного дослідження об'єктів рослинного (часток квіток, водоростей, насіння, плодів, грибів-мікроміцетів), тваринного (некрофауни, комах-руйників, комах-шкідників, волосся тварин) та ґрунтово-мінерального походження.

Монографія з судово-експертного дослідження об'єктів біологічного та ґрунтово-мінерального походження об'єктів рослинного, тваринного та ґрунтово-мінерального походження призначена для судових експертів, фахівців, працівників судових і слідчих органів.

Тюлєнєв С. А., Нікітюк В. Г.

Ратищна холодна зброя, утворена з сільськогосподарського знаряддя. Книга друга : монографія. — Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. — 183, [1] с. : фото.

ISBN 978-617-8123-05-5

У монографії, що є продовженням першої книги «Бойові топори», досліджено види ратищної бойової зброї, яка походить від сільськогосподарського знаряддя, їхні конструктивні особливості залежно від регіону походження. Автори запропонували власні класифікації вил, граблів, кіс, багрів, лопат, мотик і серпів, використовуваних як бойова зброя.

Ратищна холодна зброя (лат. Pax concursus telum, англ. Peaceful melee weapon) — холодна зброя, бойову частину якої міцно та нерухомо закріплено на ратищі. Це один із найдавніших видів холодної зброї, появу якого відносять до палеоліту. Її використовували (окрім прямого призначення) для захисту й нападу, полювання, а також під час проведення ритуалів і церемоній. У процесі еволюції людського суспільства розвитку зазнавала не тільки зброя, а й сільськогосподарське знаряддя (мотики, лопати, вила, граблі, серпи, коси, багри, сокири та ін.), робочу частину яких виготовляли з деревини, каменю, запеченої глини або металів, що давало змогу зробити його більш ефективним і зручним під час виконання господарсько-побутових робіт, а також можливість завдавати супротивнику значні тілесні ушкодження. Призначена для експертів і спеціалістів у галузі холодної зброї, мистецтвознавства, викладачів закладів вищої освіти та співробітників правоохоронних органів.

Експертні інженерно-технічні дослідження небезпек у життєдіяльності : монографія / Тюлєнєв С. А., Спіцина Г. О., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін. Харків : ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2023.

ISBN 978-617-8123-08-6

Розглянуто загальні положення інженерно-технічних досліджень небезпек у життєдіяльності. Основним завданням цього роду експертиз є комплексне наукове обґрунтування причин виникнення небезпечних або шкідливих чинників і з'ясування механізму дії причинно-наслідкових зв'язків ланцюга явищ з негативними наслідками для життєдіяльності. Розв'язання завдань, що ставляться перед цим родом експертизи, вимагає застосування не тільки знань у галузі безпеки життєдіяльності, але й комплексу знань різного технічного характеру (у галузі охорони праці, електротехнічної безпеки, гірничотехнічних, технологічних, з проведення пожежно-технічних, вибухотехнічних досліджень, з безпеки в будівництві, на транспорті, з екології), а крім того залучення експертів за спеціальностями інших видів (матеріалознавців, судових медиків, трасологів, психологів, спеціалістів у військовій справі та ін.).

Для науковців, працівників правоохоронних органів, судових експертів, фахівців з охорони праці та безпеки життєдіяльності, суддів, викладачів і студентів спеціальних навчальних закладів.

Для нотаткв